

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кв. 5

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Table des matières du volume XIX d'„Ukraine“ (1926. V).

V. Romanovsky, Quelques notes pour l'histoire des archives du Conseil de la Petite Russie	3.
V. Chitcherbyna, Les délégués de la ville de Kiev dans la commission législative de l'an 1767	7.
V. Danylov, P. Kouliche et M. Markovytych	13.
M. Motchulsky, Ivan Mandjoura, poète et ethnographe ukrainien. A propos du 75-ème anniversaire de sa naissance (essai de biographie critique)	25.
A. Popov, Caractère général du Commerce d'export de l'Ukraine d'avant guerre	60.

Matériaux pour l'histoire sociale et littéraire de l'Ukraine au XIX-e. et au début du XX-e. cc. M. Boujinsky, — L'acte de naissance de J. Kotliarevsky (p. 70). P. Netchyporenko, — L'histoire d'un baptême (p. 70). M. Markovsky, — Le poème du poète polonais K. Heincz. Le retour des cosaques zaporogues de Trapisonde, (p. 75). D. Abramovytych, — Quelques pages de la correspondance de M. Kostomarov avec la comtesse A. Bloudov (p. 80). A. Chamray, — Autours d'une école d'ancien régime (Recits de A. Soltanovsky omis dans la publication de 1892—94) (p. 90). V. Miakovsky, — Une satire à propos des premiers attentats à la vie d'Alexandre II (p. 114). M. Vosniak, — Correspondence de M. Dragomanov avec la Galicie (p. 137).

Bibliographie critique, (pp. 156).

Chronique—L'Institut de la terminologie scientifique de l'Académie Ukrainienne des Sciences (p. 179). La section littéraire auprès de la chaire des études d'histoire de la civilisation en Ukraine, à Kharkov en 1925 (p. 186). Le musée à Komen (p. 187). La presse periodique hongroise (p. 189). Les problèmes de l'orthographe ukrainien (p. 191).

ПРЕДПЛАТА НА Р. 1926 НА НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК

„УКРАЇНА“

З ДОДАТКОМ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ

За шість чисел „України“ (в п'яти книгах) з додатком „Наукового збірника за р. 1926“—шість карбованців, за—півроку 3 карб. 50 коп. (передплатники за перше півріччя 1926 р. одержать 4 числа „України“ в трьох книгах, передплатники другого півріччя—дві книги „України і „Науковий збірник“).

За „Україну“ з додатком „Наукового збірника“ за р. „1926“, збірника „Київ та його околиця“ і „Чернігів і північне Лівобережжя“.

Окремо збірник „Київ та його околиця“ розкішно виданий, 475 стор. 78 ілюстрацій в тексті й на особних картках, 37 стат. таблиць і 2 мапи—коштує 6 карб. 25 коп., на збірник „Чернігів і північне Лівобережжя“ розкішно ілюстрований коло 23 аркушів друку—передбачається ціна 5 карб. 50 к.

Передплата на р. 1925 за шість чисел (в п'яти книгах) „України“ з додатком „Наукового Збірника за р. 1925“—шість карбованців.

Комплекти „України“ за 1924 рік (чотири числа в трьох книгах) з додатком „Наукового збірника за р. 1925“—шість карбованців.

Комплекти „України“ за 1924 рік (чотири числа в трьох книгах) з додатком „Наукового збірника за р. 1924“ коштують п'ять карбованців.

Передплата приймається в усіх відділах Державного Видавництва України, а також по всіх поштово-телеграфних конторах—і в Редакції „Україна“.

Ціна окремого числа „України“ в продажу 1 карб. 25 коп; число подвійне 2 карб.

Всі матеріали, книги, обмінні видання для „України“ і збірників треба надсилати на адресу Редакції „України“:

Київ, вул. Короленка 37. пом. 12-а,
Історична Секція Всеукраїнської Академії Наук.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 1 серпня

ЗВІРЕНО 1961 р.

✓ Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

1926
книга 5

КИЇВ

Загального числа
книга 19

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

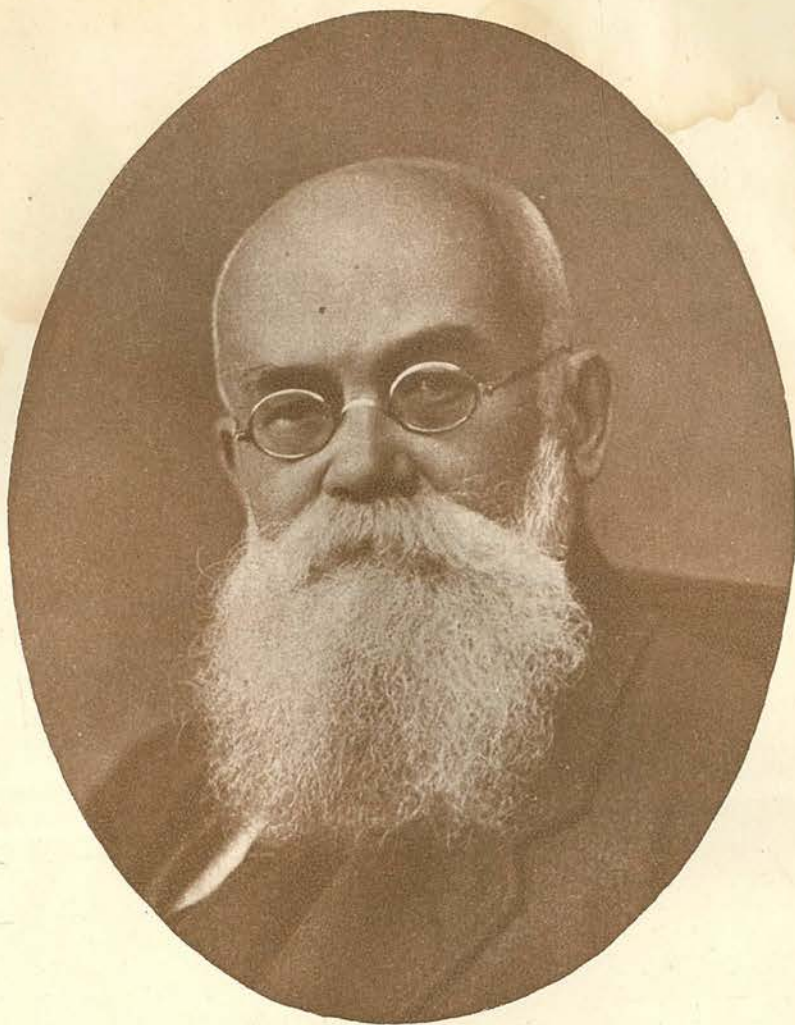
НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

299670

Дозволяється випустити в світ.

За Неодм. Секретаря Академії Наук. акад. **О. Новицький.**

Київськ. Окрліт № 232
Держтрест „Київ-Друк“
1-ша фото - літо. - друк.
Зам. Ч. 1471. Тир. 3500.

Мад. и. Грушевський

ВЕЛЬМИШАНОВНИЙ

МИХАЙЛЕ СЕРГІЄВИЧУ,

В день 29 вересня, коли сповняється 60 літ Вашого життя, Редакційна Колегія „України“, що працює під Вашім керівництвом, вважає за свій приемний обов'язок скласти Вам щире своє привітання на сторінках журналу, що Ви заснували.

Сорок років Вашої невтомної діяльності привели українську науку до великих досягнень, і Ваша робота, викликаючи подив Вашій енергії, викликає також в широких колах громадянства і безмежне почуття подяки, бо Ваша праця поклала глибокі і нерухомі на вікі вічні підвалини для розвитку української науки. Ви не тільки творили науку своєю власною працею,—Ви вели за собою молодші покоління дослідників керуючи ними, вказуючи їм дослідницьку путь та організовуючи їх для колективної праці.

Зокрема, в тій еволюції, що її пройшов науково-громадський український журнал, від „Київської Старини“ починаючи аж до нинішньої „України“, Ви брали велику організаційну та редакторську роботу.

Вашою енергією, Вашим умінням створено на Радянській Україні огище Української наукової думки—журнал, що за Вашим керівництвом служить науці та громадянству.

Вітаємо-ж Вас, вельмишановний Михайле Сергієвичу, з сорокаліттям Вашої наукової і організаційної праці та з шестидесятиліттям Вашого життя.

Щиро бажаємо Вам ще довгі роки працювати та стояти на чолі Редакції, організовуючи й зміцнюючи українську науку та армію українських учених, діячів української культури.

Редакційна Колегія „України“

До історії архіву „Малоросійської Колегії“.

В 34—35 томі „Записок Наукового Товариства у Львові“ д-р І. Крипкевич подав був огляд історії державного архіву Старої Гетьманщини. Цей огляд торкається головне архіву гетьманів та Івана Скоропадського, і складено його на основі вказівок джерел документальних та почасти літературних. Історію-ж архіву так званої „Малоросійської Колегії“ переказано дуже побіжно, бо, як каже автор замітки, історія цього архіву в головному вже відома українській науці. Зараз я маю можливість додати до цієї дійсно вже в головному відомої історії архіву скільки дрібних рисочок, що дають дещо нового в цій справі.

Складено мою замітку на підставі кількох документів, знайдених під час розборки архівного неописаного матеріалу в київському центральному архіві давніх актів.

Як відомо, найбільші й найцінніші архівні скарби Старої Гетьманщини переховувалися в Глухові, гетьманській столиці з часів Івана Скоропадського. Коли збудовано було величний будинок „Малоросійської Колегії“, архів було перенесено сюди. Тут зосереджено було папери Гетьманського уряду з моменту обрання Скоропадського, бо раніші всі архівалії геть чисто загинули підчас страшної руйнації Батуринського замку. Глухівський архів був не тільки архівом працюючих тогочасних урядових установ, як Генеральна Військова Канцелярія або Генеральний Військовий Суд, чи Малоросійська Колегія, тут зберігалися всі папери від давніших часів. Схованку цих паперів було відокремлено від архівів поточних справ і схованка ця так і звалася „Генеральная Малороссійская Архива“. Відомості про це я знайшов в доволі докладному рапорті, що його надіслав комендант м. Глухова полковник Простоквашин про страшну пожежу в Глухові в серпні 1784 року. Ця пожежа знищила мало не всенький Глухів: згоріло 296 домів дерев'яних приватних, 5 кам'яних, дівочий монастир, 5 церков, міська брама з кордегардією, острог, 172 крамниці, аптека, лазні, гетьманський дерев'яний будинок, а головне: „большой, казенной домъ, въ которомъ помещены были все присудственныя места и имянно, Малороссійская Коллегія, Генеральной Малороссійской Судъ и принадлежащія къ городу Глухову, городской Магистратъ, уездной судъ, нижней земской судъ, нижняя расправа, уездное казначейство, с денежною казною, Малороссійская Генеральная Архива, и канцеляріи его Сиятельства Господина Генерал-Фельдмаршала и разных ординовъ кавалера графа Петра Александровича Румянцева-Задунайскаго архива жъ“.

Будинок цей стояв у центрі міста й займав цілий великий квартал, на якому вже в 20-му віці вибудовано великий будинок повітового земства та подібний-же будинок міської управи. З опису того-ж Простоквашина, дім цей кам'яний завдовжки мав сто двадцять два сажні, а завширшки, крім виступних двох круглих кімнат і трьох заль, сім сажнів. В цьому будинкові було шістдесят дві кімнати по 11 квадратних сажнів кожна (пересічно), бо, як каже Простоквашин, „хотя оныя комнаты не все одной меры, но многіе есть вдвое больше, а некоторые меньше“. Впродовж усього будинку ішов коридор 112 сажнів завдовжки. Дім був

вохповерховий. В нім-то й містилися всі установи й архівні матеріали, проєкт їхньої діяльності. Матеріали ці зберігалися й охоронялися досить ґрунтовно. Так, архів Рум'янцева увесь укладений був у скринях—„дѣла порядочно, въ хорошихъ сундукахъ укладенные за замками и печатями правителей Канцелярій Его сіятельства поставлены были весьма въ безопасномъ мѣстѣ: то есть большого каменного казенного дома во второмъ этажѣ. И только для хранения имевшихся при техъ сундукахъ печатей и замковъ содержены были за сторожей три солдата... да ставился посменной изъ определенного по ордеру Его сіятельства... караула часовой. А два офицера-поручика Беловодской и аудиторъ Блановъ употреблялись къ сысканію по присылаемымъ ис канцеляріи Его Сіятельства приказаніямъ въ архивъ разныхъ справокъ“. Що-ж до охорони самого архівного матеріалу, то вони не мали до цього відношення і тільки наглядали за сторожами. Така охорона архіва була постійною. „Солдаты за сторожей определенные никуда не отлучались и были всегда въ порядкѣ“. Але підчас самої пожежі ці сторожі „находились у понужденія людей для тушенія огня“, через те Рум'янцевський архів не був врятований від пожежі і в більшості загинув. Сам комендант виправдувався тим, що йому „о сихъ дѣлахъ и на мысль притти не могло, ибо я,—каже він,—сверхъ повсемѣстнаго бѣганія, частыя получалъ увѣдомленія или объ артиллерійскомъ домѣ, или объ екстр-ординарной суммѣ, или же объ острогѣ съ колодниками, что находится отъ пожара въ крайней опасности, и успѣвая всюду нерѣдко впадалъ въ крайнюю опасность и самому быть сожжену, и столь измучился, что наконецъ не могъ уже имѣть движенія. О городѣ жъ а паче о большомъ казенномъ каменномъ домѣ, чтобы огонь могъ имъ вредъ дѣлать, никто, какъ и я, малѣйшаго имѣть не могъ сумнѣнія“. Однак загинув увесь город, а з ним будинок і більшість архівного матеріалу. Проте частину все-ж таки пощастило врятувати—це були саме ті справи, що зберігалися на нижньому поверсі. Діло в тому, що на верхньому поверсі, де містилися Колегія та городовий магістрат, зберігалася лише частина справ Колегії та справи Магістрату, через те цих скринь з паперами не можна було швидко винести з будинку „поуско-сти коридоровъ“ (завширшки довгий коридор був всього 2 з половиною аршини) і люди „сами едва спастись могли, и всякой принужденъ былъ уже, что несть, бросать безъ всякого порядка в окна, где все то свирѣпостію огня пожрато“.

Другий документ, що зберігся в київському архіві давніх актів, значає, що справи з будинку Колегії виносилися під керівництвом „правлящаго прокурорскую должность“ асесора Войцеховича. Він звелів винести архів на площу між двома церквами (Собором та Миколаївською церквою) і там охороняв справи від вогню, переносючи їх з канцелярськими служниками з місця на місце. Коли обидві церкви загорілися і всі будинки на площі „і уже никакого способу къ защищенію дѣлъ не было, и оставалось каждому только спасать жизнь свою в таковой крайности оставлены были тѣ дѣла на мѣстѣ, гдѣ положены“.

Проте Войцехович узяв дещо з справ із собою. Так, він захопив „ящикъ съ именными и сенатскими секретными указами да съ предложеніями отъ генераль-губернатора и отъ генераль-прокурора, а такожъ нѣкоторую часть дѣлъ секретныхъ“.

Врятовано було всі іменні укази і грамоти, сенатські укази, протоколи, журнали і деякі справи, „докладные реестры отхожихъ дѣлъ“, протоколи 1782 і 1784 рр., „да дѣла челобитческихъ нерешенныхъ до ста пятидесяти и архивныхъ небольшая часть“.

Що до справ похідної Рум'янцевської Канцелярії, то вони теж збе-

рігалися в скринях на другому поверсі „для лутчаго сбереженія от гнилости“, через те майже всі погнули, бо москалі, що охороняли ці справи, прибігши з пожежі з другого кінця міста, могли винести тільки „легчайшіє сундуки, а большихъ по тяжести и по скорому обнятію того дома огнемъ, вытащить не ускорили“. Комендант Простоквашин не зазначає, які саме справи погоріли, „ібо і описи онимъ здесь бывшія сѣгорелижъ“. Але очевидно головні архівні фонди переходувалися на нижньому поверсі—це був головний архівний резерв, бо на другий поверх забрано було тільки найважливіші справи. Внизу в двох кімнатах на спеціально прироблених полицях була головна архівальна схованка „Малоросійской Колегії“. Чи це й була „Генеральная Малоросійская архива“, чи колегія мала свою „архиву“, а генеральний архів існував окремо—докладніших відомостей не маємо, хоча треба зазначити, що Простоквашин в своєму другому, ширшому рапорті про глухівську пожежу виразно розрізняє виді установи Гетьманщини, як „Малоросійскую Коллецію“, Генеральний Суд, так і окремо „Генеральную Малоросійскую Архиву“ і „канцелярію Генерал-Фельдмаршала Румянцева архивужъ“. Цей-то нижній поверх і вратував архів, „в разсужденіи каменныхъ верхнихъ сводовъ и мосту остались цѣлы“, як зазначає Простоквашин.

Проте це не був лише щасливий випадок. Очевидячки, цього архіву спеціально пильнували підчас пожежі. Коли стеля другого поверху провалилася і впала на склепіння першого поверху, то стіни, а особливо кам'яне склепіння „отъ множественнаго числа сѣ огнемъ углей весьма сильно разгорѣлись“. Тоді було викликано сюди військову команду, „на-рочно кѣ погашенію огня изъ деревень въ городъ взятую“, і з вогню почали витягати скрині з архівними справами і перевозити за річку Єсмань, через греблю за Київські ворота на Верігінський форштат, де стояв скарбовий дім, і тут справи „Малоросійської Колегії“ було доручено „двумъ офицерамъ порутчику Беловодскому и аудитору Бланову“, що вони мали ці справи „порядочно разобрать и обстоятельную опись сочинить“, „но по множеству оныхъ“ (очевидячки, вратовано було чимало) ускорити їмъ ні якъ не можливо“.

Так почалася Одісея „Генеральної Малоросійської Архіву“. Скоро проте її забрано було з Глухова, бо і сама Малоросійська Колегія доживала останні роки свого існування (її було скасовано ще наказом 1782 р.). Впоряджено було в межах колишньої Гетьманщини три „намісництва“—Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, і архіву центральних установ гетьманщини не знати було куди притулити. Вирішено було всі справи, що мали загальніший характер, або торкалися всієї території Гетьманщини, перевезти до Чернігова.

Розпорядження Рум'янцева про перевозку архіву з Глухова теж знайдено в архіві давніх актів. Відправку цю мали перевести після розподілу всіх справ між намісництвами; тільки ті справи, що не належали спеціально ні до одного з намісництв, повинні були „почитатись генеральними“, і їх треба було вивезти з Глухова до Чернігова. З архівом Колегії повинен був їхати і архіваріус Колегії, Адамович. Цього ордеру Рум'янцев видав 7 серпня 1786 року в згоді з указом Сенату з 28/XII 1781 року, де говориться, що Чернігів обрано за місце перебування архіву через те, що „всякой губернії подручно будет получать оттуда свои справки“. Заслухавши цього ордеру, Київське „намістническое Правленіє“ оповістило всі державні установи губернії про те, що довідки з „Колежского архіву“ загального змісту вони мають відбирати з Чернігова, через тамошнє „Намістническое правленіє“.

Через три тижні по виданні цього ордеру з Малоросійської Колегії

намісництвам було розіслано нового указа, де сповіщалося, що всі справи Колегії „в оной бывшія, рѣшеніємъ уже кончены и къ разсылкѣ въ надлежащія мѣста уже приготовлены“, через те „Его Сіятельство гр. Румянцов, донеся о томъ Правительствующему Сенату, рекомендуетъ Колегію по отправленіи всѣхъ дѣлъ куда они по роду ихъ принадлежать, болѣе ей не существовать“. Так ліквідувалася Малоросійська Колегія; всі урядовці, що встановлені були в ній „по штату“, повинні були „явитися въ своихъ мѣстахъ, гдѣ кто службою щитається“. Що-ж до архіву „Колежского“, то „опредѣлено: имѣющіеся в Колегіи дѣла разобравъ по губерніямъ и мѣстамъ, описать и разослать при сообщеніяхъ, для чего оставить в Колегіи изъ канцелярскихъ служителей протоколистовъ Паристого, Прасола, войсковихъ товарищей Фасовца, Бакуновича, Роевского и канцеляриста середняго Икойцевича, прочимъ же всѣмъ находящимся в Колегіи канцелярскимъ служителямъ приказать явиться въ своихъ мѣстахъ, гдѣ кто службою щитається“.

Ще через місяць після цього, 30 вересня 1786 р. „Малоросійская Колегія“ сповіщала всі намісництва українські про те, що згадані вище ордери й накази Рум'янцева виконано і „Генеральная архива сего сентября 29 дня изъ Коллегіи въ Черниговское Намѣстническое Правленіе выслана“.

Так покладено було початок розподілу й руйнації архівального багатства старої Гетьманщини: єдиний архівний фонд—„Генеральная Малоросійская Архива, як не раз зветься вона в документах—поділено було між Черніговом, Київом та Новгородом-Сіверським.

Розпорядившись так з архівним добром, тогочасні урядові інституції все-ж не могли швидко ліквідувати наслідки глухівської пожежі. Постійно потрібувалися справки з Чернігова, особливо в справах ще не вирішених, і часто таких справок дати не можна було, бо самі справи погоріли. Діло про це розглядалося в Сенаті і звідти було надіслано до всіх Намісництв наказа, як робити „по такимъ дѣламъ, кои въ большой въ Глуховѣ пожарѣ погорѣли“.

Коротко справу вирішено так: по справах, що передані з Колегії до Сенату до вирішення, коли Сенат запитує пояснень, а самі справи вже погоріли—треба вислати копію протоколу, де цю справу занесено, якщо протоколи не згоріли. Коли-ж і протоколи погоріли, то, в разі коли у чолобитчиків єсть копія рішення, скріплена підписами всієї Колегії, то треба вислати цю копію і повідомити всі установи, де цю справу вирішували, про надсилку справок до Сенату.

По тих-же справах, що від них не залишилося слідів в архіві, чолобитчики можуть подавати нові апеляції, і їх звільнено від гербового податку, бо вони вже одного разу його заплатили. Щоб не було дуже великого вживання цієї пільги—нові апеляції можна було подавати лише протягом шости тижнів. Так потроху ліквідувалися наслідки глухівської пожежі¹⁾.

¹⁾ Замітку складено на основі справ київ. центр. архіву давніх актів з фонду генерал-губернаторського архіву. Тимчасові номери цих справ 1945, 2513 та 4601.

Участь Київа у Законодавчій Комісії 1767 року.

У місяці травні 1767 р. обивателі Київа („міщани“) займалися важливою справою: обранням депутата до „Комісії для составленія проекта новаго уложенія“ та складанням тому депутатові „Наказа“. Те-ж саме діялося тоді по всій „Малороссії“, як звали тоді Лівобережну Україну (Гетьманщину), та по всіх країнах тодішньої Російської Імперії. Але виборчі зібрання у Гетьманщині цілком одріжнялись від зібрань країн великоросійських, а наказ, даний київськими міщанами своєму депутатові, відрізнявся від наказів депутатам малоросійським, хоча взагалі був згідний з ними. Тому, говорячи про участь Київа у Законодавчій Комісії, треба попередю сказати про участь у Комісії депутатів малоросійських.

Становище малоросійських депутатів і самий заклик їх залежали од відносин цариці Катерини до тих країн, де зберігалися ще тоді уламки колишнього автономного ладу, до якого цариця ставилася цілком вороже. „Малая Россія, Лифляндія и Финляндія суть провинціи,—писала вона,—которыя правятся конфирмованными имъ правленіями, и нарушают оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно-бъ было; однакожъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на такомъ же основаніи есть болѣе нежели ошибка, а можно сказать съ достовѣрностію глупость. Сіи провинціи, также и Смоленскую, надлежитъ легчайшимъ способомъ привести къ тому, чтобъ онѣ перестали глядѣть, какъ волки въ лѣсу. Къ тому приступъ весьма легкій, если разумные люди избраны будутъ начальниками въ тѣхъ провинціяхъ. Когда же въ Малороссіи Гетмана не будетъ, то должно стараться, чтобъ вѣкъ и имя гетмановъ исчезло, не только бѣ персона какая была произведена въ оное достоинство“¹⁾. На підставі таких поглядів Катерина перше зовсім не хотіла закликати депутатів з тих країн, а тільки дозволити їм, коли вони того схочуть, прислати депутатів, а коли не схочуть, то залишити їх у теперішньому становищі на 10 років.

Але надалі вона все-ж дозволила й цим країнам обрати своїх депутатів на загальних підвалинах, але дала тамошнім управителям („розумним людям“) свої накази що до керування зборами. У Малороссії це доручено було Рум'янцеву, що після скасування Гетьманщини був призначений Малоросійським генерал-губернатором та президентом Малоросійської Колегії, а в Київі, який до Малороссії не належав, було доручено генерал-губернаторові Воейкову. Діяльність цих осіб, а надто Рум'янцева, була відсвітом поглядів цариці.

Автор праці про вибори та накази у Малороссії²⁾ Г. А. Максимович каже: „Нигдѣ въ Россіи выборы и составленіе наказовъ не носили такого бурнаго, страстнаго и въ то же время сложнаго характера, какъ въ Малороссіи“. Це тому, що людність обурювалася нівеляційною діяльністю Рум'янцева та його ставленням до переведення виборів. Рум'янцев

¹⁾ Інструкція кн. Вяземському. Соловйєвъ, Історія Россіи, кн. VI, т. XXVI, с. 29—30.

²⁾ Г. А. Максимовичъ. Выборы и наказы въ Малороссіи въ Законодательную Комиссію 1767 г. ч. I. Выборы и составленіе наказовъ. Нѣжинъ, 1917.

більш-менш захищав інтереси міщан, і це викликало ремство з боку шляхти та козаків. Але й по містах Рум'янцев цілком самовільно дозволив обрати депутатів тільки у чотирнадцяти містах, а 113 міст всупереч „Большому Наказу“ могли тільки подавати замість наказів свої „прошення“. Крім того Рум'янцев особисто, чи через своїх уповноважених, втручався до справи обрання депутатів та складання їм наказів. Ставився він вороже також до станів, що найбільше зберегли спомини про гетьманщину—деб-то до козацької старшини та шляхетства. Він писав до цариці: „Не можете себѣ представити и вообразить, до какой степени коварность и своевольность здѣсь дошла“, та додає, що він мусів „принять тонъ начальства“. Проте-ж депутати на виборах і на засіданнях Комісії висловлювали свої бажання, і Рум'янцев у поданнях до цариці нарікає на їх „развратныя мысли“. Найбільш яскраво відбився настрій малоросійських депутатів у відомому „прошенні 1768 г.“¹⁾, яке подали цариці депутати від шляхетства, міщан та козаків. У цьому „прошенні“ депутати пишуть, що „находясь въ Комиссіи, они ожидали, что ихъ просьбы, нужды, недостатки и отягощенія выслушаны и милостиво рѣшены будутъ“, але маршал Комісії Бібіков заявив їм, що „эти требованія Комиссіи не принадлежатъ, а зависятъ единственно отъ монаршей власти“. Тому депутати й звертаються з своїми клопотаннями до цариці. Вони нагадують про пакти Богдана Хмельницького, про великі користі, що їх одержала Росія від приєднання Малоросії, та кажуть, що не вважаючи на те „нѣтъ въ Малой Россіи ни одного чина людей, который бы могъ сказать, что онъ при цѣлости прежнихъ своихъ правъ и привилегій находится“. Тому вони просять заховання тих прав та привілеїв та скасування нових розпорядків, протилежних тим правам, а особливо розпорядків Рум'янцева. Прохання це, певна річ, ніяких наслідків не мало...

От так-то виявилася участь у Законодавчій Комісії „Малоросії“. У Києві обставини були трохи инакші, але наслідки ті-ж самі. Київ напередодні виборів у Законодавчу Комісію пережив дуже тяжкі часи. Року 1766 йому пощастило визволитися від зневажливого міщанам війта Івана Сичевського, „явного Кіевскому магистрату и гражданамъ недобротохота и вредителя“. Треба було обрати наступника. Цариця дозволила, по старому звичаю, обрати чотирьох кандидатів, але секретно наказала генерал-губернаторові Глібову поставити за кандидата прокурора Київської Губерської Канцелярії Пивоварова. Міщани поставилися до цієї кандидатури вороже, і Пивоварова не обрали. Глібов доносить цариці, що до ратуші закликали старших міщан і боронили подавати голос за Пивоварова, чи за кого другого з Росіян, пригрозуючи, що урядовець, який це зробить, буде позбавлений уряду, а простий міщанин вигнаний з міста²⁾. Глібов скоро після цього був призначений на сенатора, а новому генерал-губернаторові Воейкову наказано було зібрати магистрат і ознайомити йому, що він „своимъ дерзкимъ поступкомъ заслуживаетъ Нашъ гнѣвъ, но Мы на сей разъ его прощаемъ, надѣясь что онъ впредь согласнѣе съ должностью вѣрноподанныхъ поступать будетъ. Выборъ же, въ присутствіи ихъ изодратъ и приказать согласно намѣренію нашему сдѣлать новый“³⁾. Наказа було виконано, і Пивоварова обрано одногосно.

От за таких обставин доводилось міщанам обирати депутата та давати йому наказа. Г. А. Максимович пише: „Содержаніе наказа (Кіева) показываетъ, что онъ отражаетъ въ себѣ исключительно нужды и же-

1) „Кіевская Старина“, 1888, X. „Наказы“, с. 177—184.

2) Соловьевъ, Исторія Россіи. Кн. VI, т. XXVII, с. 302.

3) „Кіевская Старина“, 1897, II, с. 35—38.

ланія мѣщанъ и городовыхъ старшинъ. Отсутствіе жъ шляхетскихъ и козацкихъ подписей подъ наказомъ показываеъ, что шляхта и козаки или не принимали участія въ выборахъ вообще, или же отказывались подписываться подъ наказомъ, идущимъ противъ ихъ интересовъ¹⁾. Це, очевидно, непорозуміння. Ні шляхта, ні козаки не могли брати участі у виборах депутатів від міста, бо за Магдебурзьким правом, що їм користувався Київ, дійсними громадянами були тільки міщани. Шляхтичі та козаки, яких у Києві жило дуже мало, були сторонніми станами, і з ними міщани провадили вперту боротьбу. Як ставився до обрання депутата та до вироблення Наказу новий генерал-губернатор, ми на жаль не знаємо; але все-ж можна гадати, що становище міщан після „обрання“ Пивоварова було важке, і що треба було мати громадянську відвагу, щоб одверто висловити свої побажання. І виборці показали себе справді на висоті свого становища.

На депутата обрано було урядовця магістрату, бурмистра Йосипа Гудима. Йому дано великий Наказ, де у подробицях виложено потреби міста. Наказ складається з п'яти точок. Перша точка докладно описує ті утиски, що їх терпить купецтво та промисел міста. Друга точка вказує на утиски, що їх зазнає людність міста від кватирування російського війська. У третій виложено шкоди, що терпить місто від безправного шинкування козаків, духовних та иншого мирського люду. У четвертій говориться про неправний осідок у місті Греків, Волохів, Гусарів (Сербів), які не несуть жадних відбутків і торгують на шкоду міщанам. Остання, п'ята точка містить у собі докладний виклад міського самоврядування на підставі Магдебурзького права та стародавніх грамот королів польських та царів московських. Наказ Гудимі надрукований у „Збірнику Історичного Товариства“ і займає там більш як 20 сторінок²⁾. Під Наказом сила підписів (174) урядовців магістрату, реєстрових міщан, цехмістрів шіснадцяти цехів, посполитих. Тільки нема підпису київського війта—Пивоварова.

Особливу вагу має остання, п'ята точка Наказу. Вона виявляє, що міщани високо ставили своє самоврядування на підставі Магдебурзького права. І це цілком зрозуміло, бо-ж Київ користувався виключними правами та привілеями навіть у порівнянні з тими містами гетьманщини, що користувалися з Магдебурзького права, як от Чернігів, Ніжен. Київ був ніби автономною річчю посполитою, що підпадала тільки найвищій владі, тимчасом як магдебурзькі міста гетьманщини підлягали гетьманській владі. Тому цю точку можна вважати за головний зміст Наказу. Точки 1—4 містять у собі низку скарг про порушення прав людности, які права були стверджені привілеями королів польських та жалуваними грамотами царів московських. Найбільші тягарі падали на торгівлю, що була головним промислом київських міщан, бо вони, як сказано в Наказі, ніяких ґрунтів чи инших ужитків не мають і живуть тільки із своїх промислів. Раніш міщани торгували і сушею й водою без жадного мита; далі було призначено гетьманами невелике мито на утримання охочо-комонних та компанейських полків. Цьому миту, яке називають індукта та евекта, підлягала тільки закордонна торгівля. Воно було невелике: спершу 5, а далі 3 карбованці від возу шленського чи гданського³⁾, а з дрібного краму по копійці від карбованця, чи по 20 коп. від воза. Після того як засновано було російські митниці, зо всякого краму беруть ве-

¹⁾ Максимовичъ, Іос. cit., с. 92.

²⁾ Сборникъ Имп. Русскаго Историческаго Общества, т. CVII, с. 183—204.

³⁾ Шленськ (Силезія) та Гданськ (Данциг) були головними пунктами зовнішньої торгівлі України.

лікі мита, і деякі речі, як сукна, хутра (смушки та бабаки) ще треба заявляти у Ніженській митній конторі, що викликає великі трати та затримки („промедленіє“). Велику перешкоду робить заборона вивозу монети золотої чи срібної та привозу мідної, бо купці не мають чим платити закордонні мита й тому повинні залишати поки-що у заставі частину свого краму та викупляти його, коли розпродадуть другу частину. Російська мідна монета розповсюджена у Польщі, бо за браком золотої та срібної нею платять за хліб, що йде до України з Польщі. Заборона провозити цю монету примушує купців набирати якогось краму, за який вони повинні знову платити мито. Крім того повз одну митницю дозволено ввозити краму тільки на 50 карбованців, тому треба перейти від одної митниці до другої і знову тратити кошти і гаяти час. Усі ці перешкоди становлять київських і взагалі українських купців у далеко гірші умови, ніж купців великоросійських. Великоросійські купці мають великі зиски від торгівлі внутрішньої і ніякого мита не платять. Купці київські живуть переважно з зовнішнього торгу. З Московщиною вони мало торгують, а з закордонними землями з давніх давен ведуть торг, без якого обходитися не можуть уже через те, що хліб до них надходить переважно з Польщі (цеб-то Правобережжя).

Крім перешкод у торгівлі Київ багато терпить від порушення свого виключного права шинкувати, яке право стверджене привілеями та жалуваними грамотами. А проте духовенство і миряни, і козаки торгують пивом і медом, і брагою, і горілкою; вони навіть побудували броварні та воскобійні, хоча не мають на це жалуваних грамот. Це велика шкода для міста, бо магістратське шинкування було головним джерелом міського бюджету. Найбільш протестують міщани проти козацького шинкування. Гетьмани, кажуть вони, дозволяли козакам, усупереч жалуваним грамотам, шинкувати пивом, медом та брагою, але-ж ніяк не горілкою, а козаки, особливо сотенна старшина та бувший сотник Павло Гудим¹⁾, „не токмо беззаконно корчемствовать дерзнули, но и посланныхъ отъ магистрата нещадными и безчеловѣчными побоями изувѣчили, такъ что они, пришедъ въ крайнее калѣтство, въ ономъ и жизнь свою окончили“. Крім того цей Гудим записав у козаки 30 магістратських службовців та приказує їм прислужувати у своїх шинках. Міщани ще року 1752 просили виселити з Києва козаків, яких є не більш як 15 чоловіка, та повернути до магістрату магістратських службовців, що їх Гудим записав у козаки. Сенат року 1760 наказав це зробити, але наказ той ще й досі не виконаний, а Гудим і досі шинкує горілкою.

Інші скарги менш важливі. Міщани скаржаться на кватирування війська, якому треба постачати дрова, свічки, постілі та інші господарські речі. Найбільш завдає клопоту постачання дров, бо духовна влада всупереч жалуваним грамотам не дозволяє в'їздити у ліси та рубати там дрова; а хто поїде, того б'ють та грабують. У Києві крім постійного війська є кілька загонів ляндрміліції, які держать калавур, та багато приїжджних штаб-і обер-офіцерів—взагалі до 700 чоловіка. Та ще попереселялися на підставі царського маніфесту з турецьких та цесарських країн Греки та Волохи. Вони виклопотали собі вільготу від'їзятих податків та відбутків на 10 років, понакупляли чи понаймали доми, та й займаються торгівлею на шкоду міщанам.

Виложивши таким чином свої скарги, міщани доручають депутатові „для возстановленія города и бывшей въ немъ благополезной коммерції въ прежнемъ благоцвѣтующемъ состояніи“ клопотатися, щоб було нака-

1) Може, родич депутата.

зано: 1) у митницях (таможнях) брати тільки індукту та евеку; дозволити вивіз золотої та срібної монети і довіз мідної; дозволити вивіз хутра без заяви Ніженській митній (таможенній) конторі; 2) зменшити кількість розташованого війська, залишаючи у місті переважно штаб- та обер-офіцерів; ствердити право міщан в'їздити у ліси за 25 верстов од Київа; 3) виселити з Київа Гудимів, сотенну старшину і козаків; а коли це признають неслухним, записати тих, хто хоче, у міщани; 4) офіцерів, що осіли в місті на підставі маніфесту, перевести у другі „пространніші“ міста, а Київ від них звільнити. А хто з них живе у своїх домах, ті повинні нести усі податки та відбутки нарівні з міщанами; 5) вищепойменоване, з давніх пір цьому місту стверджене та од „Ея Им. Вел.“ конфірмоване право залишити у його силі непорушимо.

Такий Наказ дали міщани своєму депутатові. Гудим ретельно виконав ці завдання. Він двічі виступав у Законодавчій Комісії й захищав головні вимоги Наказу та піддержував деяких українських депутатів у відповідних тому наказові заявах.

На засіданні Комісії 5 жовтня 1767 р. він відповідав на пропозиції депутата комерц-колегії Меженінова заборонити довіз західньо-європейського краму з Гданська, Кролевця та Бреславля на які-будь митниці окрім Петербурзької пристани. Меженінов доводив це тим, що коли перевозити крам через Польщу, то треба платити цло, мито та інші великі збори. Тому купці неправно зменшують російські мита, чи провозять крам крадькома, а купці, що платять правдиві мита, терплять образу. Гудим відповів на це, що коли буде заборонено довозити крам через митниці окрім Петербурзької, то польські купці припинять усяку торгівлю з Україною, бо ніхто не схоче об'їздити навкруги світу. А купці київські, що торгують переважно з Польщею, страять свій промисел та прийдуть до великого вбозтва. Польське цло та мито для них не обтяжливе, бо платиться не від ціни краму, а від кожного воза. Мито по російських митницях купці платять справно, а коли хто відхиляється, то підлягає карі. Заборона київським міщанам торгувати по старому звичаю була-б порушенням прав, що їх дано міщанам польськими королями та стверджено московськими царями¹⁾.

До заяви Гудима приєднався депутат Єкатерининської провінції Бельченко. Він казав, що коли українським купцям удовольнятися Петербурзьким портом, то петербурзьке купецтво буде мати велику перевагу над київським, і ті, що торгують біля Київа, прийдуть до великої неспромоги²⁾.

Зі свого боку Гудим приєднався до депутатів Війська Запорозького—Головатого та Скини, які відповідали депутатові м. Харкова Черкасу. Черкас казав, що купці, які привозять крам з Царгороду та Криму, терплять великі трати від подвійного перевозу через Дніпро, і тому пропонував змінити тракт та перевести його з Кременчука на Козловську та Олексіївську фортеці. Запорозькі депутати захищали старий тракт, який на сто верстов коротший, та крім того дає купцям можливість торгувати з Запоріжжям та користуватись запорожцями як хурщиками. Цей тракт ще звільняє від здирства нагайського султана, через степи якого треба-б було переїздити. Тому вони пропонували дозволити українським (а в тому числі й київським) купцям їздити тим трактом, до якого вони звикли³⁾.

У другому засіданні Гудим приєднався до депутата шляхетства Переяславського полку Забіли, який відповідав на пропозицію депутата м. Вороніжа Севастьянова. Севастьянов пропонував заборонити довіз на

¹⁾ Сборникъ Имп. Рус. Ист. Общ., т. VIII, с. 54—55.

²⁾ Ib., с. 76.

³⁾ Сборн. Им. Рус. Ист. Общ., т. VIII, с. 89.

Україну кримської соли, а змінити її на ельтонську, та заявив, що Українці купують сіль усупереч забороні на срібні гроші. Забіла казав, що Ельтонське озеро майже удвоє далі від України ніж Крим, а кримська сіль багато краща, як ельтонська. Заборона користання кримською сіллю була-б порушенням прав, стверджених жалуваними грамотами. Українці купують ту сіль не на срібні гроші, а обмінюють на крам, чи купують на турецькі гроші, достаючи їх на Запоріжжі¹⁾.

Таким чином Гудим не тільки виконував даний йому київським міщанством наказ, а ще й піддержував інших депутатів, заяви яких погоджувалися з вимогами його наказу.

Удруге Гудим виступив на засіданні Комісії 4 грудня 1767 р. з відповіддю депутатові дворянства Любимського повіту (Ярославської губ.) Толмачову, який з приводу піклування депутатів Ліфляндської, Естляндської та Выборзької губернь про охорону своїх прав пропонував скласти закони однакові для всіх підданих „Ея Им. Вел. “ народів²⁾. Гудим відповів на це, що згідно статті 339 „Большого наказа“ такого побажання не можна ухвалювати, доки не буде вислухано усі Накази, що їх дали депутатам їхні країни. При цьому він посилався на Магдебурзьке право, яке дано було Києву польським королем Сигизмундом I року 1544 (sic!) і не раз стверджувалося московськими царями, починаючи від Олексія Михайловича й аж до Катерини II. Тому він гадає, що, здається, Комісії не випадає касувати це право зрівнянням з іншими „Е. И. В.“ підданими, бо це залежить тільки від монаршої волі. Правом цим місто задовольняється й ніяких хиб у ньому не бачить, що пояснюється у Наказі, який дали йому міщани. Тільки що, як право це писано мовами польською та латинською та має ще старий російський переклад, то треба його, розглянувши у приватній комісії, виправити та, зробивши яснішим, надрукувати за-для загального відома. Наприкінці того засідання депутат Толмачов був визваний для подачі голосу. Він підійшов до стільця (налоя) та висловив промову, у якій, відповідаючи Гудимові, сказав, що громадська рівність є у тому, щоб усі підлягали одним законам, і тим буде досягнуто наше щастя³⁾. Ця промова та виключні обставини, за яких її було сказано, наводять на думку, що Толмачов висловлював не тільки свій особистий погляд. На одному з попередніх засідань депутат Новосильського (Тульської губернії) повіту Шишков, з такими-ж обставинами, висловлювався супроти Ліфляндських привілеїв⁴⁾.

Усі наведені факти досить виразно малюють поведження Гудима у Законодавчій Комісії. Він сумлінно виконував даного йому Наказа—захищав економічні інтереси Києва та рештки його автономного ладу. Ніяких практичних наслідків діяльність його не принесла, як не мала таких наслідків і вся діяльність Комісії („фарса депутатів“—як казав Пушкін).

Ефективно інсценізовані засідання Комісії продовжувались недовго: 30 липня—14 грудня 1767, 18 лютого—грудень 1768. Як наслідок її діяльності було, на погляд цариці, те, що „стали знать волю законодавца и по оной поступать“. Надалі законодатня праця Катерини й була виразом „волі законодавця“, який не вважав ні на які автономні змагання України взагалі, та Києва зокрема. Гетьманство було скасовано, Січ зруйновано, у „Малоросії“ було встановлено три „Намѣстничества“, у Києві заведено „Городовое Положення“, яке знищило ролю Магістрату.

Промова Гудима у Комісії була „лебединим співом“ київського самоврядування.

¹⁾ Іб., ст. 210. ²⁾ Сб. И. Р. И. О. Общ., т. VIII, с. 330. ³⁾ Іб., с. 339.
⁴⁾ Іб., ст. 335.

П. А. Куліш і М. О. Максимович.

В 1879-му році П. А. Куліш видав книжку „Хуторская философія и удаленная отъ свѣта поэзія“, дуже дивну своїм змістом; вона разом із іншими фактами його літературної діяльності свідчила про брак ідейної рівноваги у Куліша. Вчених філософів він називає тут „шалунами“, сучасну російську літературу „гязью“ й над усім знанням ставить „парафіальную мудрость“. Головне управління в справах друку затримало цю книжку, бо вміщені в ній українські п'єси було надруковано кулішівкою, а це суперечило II пунктові „высочайшаго повелѣнія“ 1876 р.: „Объ изданіи украинскихъ сочиненій“. Невідомо, чи побачила коли-небудь ця книжка читача, але ще в 1888 році петербурзький градоначальник Грессер прохав головне управління в справах друку звільнити поліцейський архів від обов'язку переховувати у себе три тисячі примірників „Хуторской философіи“.

Гострий тон книги виявляє обурення автора, що зводить, як то кажуть, рахунки в ній, навіть з небіжчиками; дуже допік він тут і свого колишнього вчителя та приятеля М. О. Максимовича.

Згадуючи польського письменника—українофіла Михайла Грабовського, Куліш протиставить йому Максимовича. Тоді як Грабовський цікавився „серьезными вопросами народовѣдѣнія“, Максимович, „собираетъ чужими руками народныхъ пѣсенъ, безусловно восхищался „Вечерами на хуторѣ“, гдѣ представленъ украинскій народъ, возсозданный по образчикамъ лакейства и городской кабацкой сволочи“ (с. 91). А далі йде така характеристика Максимовича:

„Основавъ Киевскій университетъ, правительство, въ лицѣ графа Уварова, нашлось въ необходимости сдѣлать профессоромъ словесности, т. е. душою университета, плохого ботаника, ботаника-травовѣда, и при томъ отчаяннаго лѣнтя, который не научился ни одному иностранному языку для чтенія произведеній заграничной науки, покойнаго М. А. Максимовича. Всю свою жизнь онъ издавалъ первые томики и первые выпуски бездарныхъ сочиненій своихъ—ни одного второго,—потомъ печаталъ брошюрки, величиною до печатнаго полулиста. Онъ объяснял „Слово о полку Игоря“, объяснял откуда пошла есть Русская земля, объяснял украинскія народныя пѣсни, зная польскій языкъ такъ хорошо, что ладовпіса (ладунка) представлялась ему принадлежностью священнической одежды, и потому казаковъ онъ сопоставлялъ въ сборникѣ пѣсенъ не съ панами въ ладункахъ, а съ попами въ ладівницяхъ. При этомъ онъ игралъ роль Сикста для полученія пенсіи, и намъ, молодымъ, весьма проницательнымъ по части гігієны людямъ внушалъ, будто бы потерялъ здоровье изъ любви къ наукѣ..... Тѣмъ не менѣе, печатая брошюрку за брошюркою, соваясь въ крохоборныя ученыя общества съ выписочками, замѣточками, догадочками, предположеніями (практика общеизвѣстная), при неумѣннй однихъ цѣнить ученыя заслуги и при обычномъ у насъ кумовствѣ въ кругахъ и кружкахъ, яко бы занятыхъ одною наукою, этотъ убогій подражатель грамотнымъ людямъ подъ конецъ жизни удостоень какихъ-то ученыхъ наградъ, какъ будто для того, чтобы поддер-

жать въ людяхъ, дѣйствительно преданныхъ наукѣ, благородную гордость нищеты и независимости. Вотъ образъ перваго профессора словесности и ректора Кіевскаго университета“.

І в інших випадках, і в пізніші роки Куліш обмовляв Максимовича. Так, напр., в листі до кн. Шаховського, оповідаючи про відносини між Погодіним і Масимовичем, він писав, що Максимович „експлоатировавъ любезнаго академика въ пользу своего кармана и своей суетной славы“¹⁾. Натяки Куліша з приводу хвороб Максимовича, що хорував, як свідчив університетський лікар Долнер, на гемороїдальні припадки, на артритичну ломоту в костях та опухи на колінах,—певна річ, цілком недопустимі з літературного боку, та не можна з другого боку викинути з біографії Максимовича й того факту, що він умів використовувати свою літературну діяльність. Напр., він кілька разів представляв свої праці „на высочайшее усмотрѣніе“ і два рази за них одержав діамантові перстені. Куліш і раніше міг знати про це, але не одвертався від Максимовича. Більше того: колись то висловлюючися словами оповідання Гоголя про сварку між двома приятелями, він казав Максимовичу „такія пріятныя рѣчи, что сердцу любо слушать было“. Відносини Куліша до Максимовича не такі прості, як могло-б здаватися з цих уривків, що перейняті глибокою ворожнечею. Як і з іншими видатними сучасниками, Куліш мав спочатку з Максимовичем дружні відносини, які пізніш перейшли в ворожнечу. Цим відносинам присвячений оцей нарис, що базується, разом з іншими матеріалами, на невиданих листах Куліша до Максимовича. Як визнає сам Куліш, національну самосвідомість збудив в ньому збірник пісень Максимовича: „Николаша,—згадував він про Костомарова,—какъ мы всѣ, питомцы общерусскихъ школъ вначалѣ пренебрегалъ хохлатчиною и думалъ на языкѣ Пушкина. Но съ обоими нами, на двоихъ отдаленныхъ точкахъ Малороссіи, произошелъ замѣчательный случай. Ему въ Харьковѣ попалъ въ руки сборникъ украинскихъ пѣсенъ Максимовича, 1827 года, а я въ Новгородѣ-Сѣверскомъ такъ же случайно сдѣлался обладателемъ украинскихъ думъ и пѣсенъ того же Максимовича, 1834 года. Мы оба, въ одинъ день, изъ великорусскихъ народниковъ сдѣлались народниками малорусскими“²⁾.

Це діяння на Куліша етнографічних інтересів Максимовича переходить в особистий вплив, коли Куліш став його слухачем в Київському університеті. Навчитися у Максимовича багато дечого з російської літератури Куліш не міг, бо, як згадує Чалий³⁾, перший київський професор літератури і давав своїм слухачам небагато. Та Куліша тягла до Максимовича однаковість інтересів до народної української пісні та красного письменства. З цього боку і Максимович зацікавився Кулішем, почав запрошувати його до себе, співав з ним українські пісні й читав Вальтер-Скота. Той-же самий Максимович „увів у літературу“ Куліша, помістивши в І книзі „Кіевлянина“ 1840 р. його „Малоросійськіє рассказы“.

Десять років пізніше, живучи на заслання в Тулі, Куліш так згадує про ці часи в листі до Максимовича: „Съ именемъ „Кіевлянина“ соединяется у меня незабвенное воспоминаніе о той порѣ жизни, „когда мнѣ были новы всѣ впечатлѣнья бытія“, и чѣмъ больше отдаляюсь я отъ этой поры, тѣмъ сильнѣе люблю все, что наполняло тогда мою жизнь. А вы знаете, сколько наполняли ее вы“. А ще за два роки, в 1852 році, коли Куліш був уже в Петербурзі, передаючи привітання сестрі Максимовича, Олені Олександрівні, він пише йому: „Съ ея личностью соеди-

¹⁾ Кіевская Старина, 1897 р., травень, с. 344.

²⁾ Кіевская Старина, 1901, № 2, сс. 169—170.

³⁾ Ibid., 1889, № 11, с. 272.

няється у мене много пріятныхъ воспоминаній о томъ времени, когда вы приласкали къ себе меня, юношу, еще бѣднаго друзьями и покровителями“.

І справді, Максимович рекомендував Куліша помічникові попечителя Київської учебної округи Юзефовичу і піклувався про нього, коли той був учителем в Луцьку. Завдяки листу Максимовича, смотритель луцького „училища“ дозволив Кулішеві користуватися бібліотекою Олезара, і взагалі цей лист підніс Куліша в очах його оточення, як висловився сам Куліш—„цѣлымъ аршиномъ выше“: смотритель почав подавати йому руку, а ніхто з учителів цієї честі не сподоблявся,—а місцеві ксьондзи приймали його „съ знаками величайшаго уваженія“¹⁾.

В молодих роках Куліш багато дечого міг навчитися у Максимовича в царині українознавства, і пізніше він не забував цього і не раз називав його в листах своїх „незабвеннымъ и почтеннѣйшимъ наставникомъ“. Зв'язаний з Максимовичем спогадами про молоді свої роки, Куліш надавав своїм відносинам до нього великої ваги, порівнюючи з відносинами до інших осіб, про це він писав Максимовичу в 1854 році: „Сношенія мои съ вами не могутъ быть замѣнены для меня другими дружескими связями, какъ бы онѣ ни были для меня пріятны, и мнѣ нѣтъ надобности объяснять вамъ почему“.

Таке відношення Куліша до Максимовича не в'язалося з негативною думкою про особу Максимовича та про його літературну діяльність, а гадати, що всі ці вислови нещирі—нема ніяких підстав. Хоч він і раніше не завше хвалив праці Максимовича, і в 1843 році в листі до М. В. Юзефовича написав, напр., про статтю Максимовича „Сказаніе о Коливщинѣ 1768 г.“, що це „сушій вздоръ“, який треба пустити в непам'ять²⁾, але ніщо-ж не примушувало Куліша в листах своїх казати Максимовичу таке: „Всего желательнѣе для меня видѣть васъ подвизающимся на поприщѣ малороссійской старины и этнографіи: никто лучше меня не можетъ цѣнить вашихъ трудовъ по этой части“ (1855 роки).

В своїм листуванні з Максимовичем Куліш живо відкликається на літературну працю свого кореспондента. Максимович післав йому свої українські вірші, і Куліш подає про них свою думку і то в виразах більш похвальних, ніж того вимагала звичайна собі чемність: „Отъ всей души поздравляю васъ, мой почтенный наставникъ, съ новымъ родомъ умственныхъ занятій. Пѣсни ваши мнѣ очень понравились. Дай Богъ имъ успѣха въ читающемъ обществѣ. Такъ именно слѣдуетъ писать по-малороссійски, а то позабывъ пѣсенный складъ и языкъ, выдумываютъ что-то новое, равно чуждое для образованной и неграмотной братіи. Не оскорбитесь, если я вамъ скажу, что вы изумили меня вашими малороссійскими стихами: я не предполагалъ въ васъ поэтического таланта. Судя по этой неожиданной пробѣ пера и чернилъ, я ожидаю отъ васъ чего-нибудь эпического изъ нашей поднѣпровской старины. Благодарю васъ искренно за сообщеніе или за присылку на память вашихъ черновыхъ листковъ. Это первый поэтический цвѣтокъ, попавшій въ мой Байвскій гербарій. Только вы—или ошиблись въ нумераціи пѣсень, или одной изъ нихъ не прислали. У меня есть 5 и 7, а 6-й нѣтъ. Потрудитесь наполнить этотъ пробѣлъ“ (1854 р.).

Розхваливши так пісні Максимовича (невідомо, що то були за пісні), Куліш проте висловився дуже стримано про його переклади псалмів, дуже чемно радячи його не братися за переклад їх по перекладах Шев-

1) „Кіевская Старина“, 1899, № 7, Документи.

2) „Кіевская Старина“, 1899, лютий, с. 190.

ченка: „Мнѣ больше нравятся ваши пѣсни, нежели псалмы,—писав він,—и это потому, что въ псалмахъ вы имѣете сильнаго соперника, который какъ будто спалъ, пьяный, на Іесеевомъ полѣ и подслушалъ пробуркавшись, какъ напѣвалъ свои пѣсни пастухъ Давидъ. Можетъ быть тутъ обманываетъ меня первенство авторитета, но я бы не совѣтовалъ вамъ подвергать себя сравненію, пиша на тѣ же темы. Впрочемъ, мудрость поѣтическая не извинѣ къ намъ приходитъ, а развивается изъ собственного нашего зерна подъ болѣе или менѣе благотворными внѣшними вліяніями“ (1854 р.).

Коли Максимович став перекладати „Слово о полку Игоревѣ“ і яко взірець перекладу послав Кулішеві два уривки, він це назвав „помысломъ дуже добрымъ“: „Кому й вытолмачыты ту узловату прашурильську мову, як не нашому братови. Та й речитатывъ ни в кого такого немає: тут абы попав на стежку, то йды та йды повагом, дупрыкуючы... вывезет хоч яку вагу. Здаецця мыни, що вы чоловик непохиплывый, попораецесь коло тый ветоши хоч бы й довгенько, покы такы обернете ии на новы словеса, щоб уже не дякы з архыдякамы, а всяк чоловик зрозумив, що то воно е та старосвицька дума про храброго Игоря. Бильш од усих радыватымусь, узывши в руки вашу виршу про князькы усобыщи. Нехай Бог помогае ии зкинчаты та й нам прочытаты“ (з 18 серпня 1854 р.).

Разом із зацікавленням літературною діяльністю Максимовича Куліш виявляє в своїх листах і співчуття до його особистого життя. Кинувши своє професорування й ректорування в університеті, Максимович оселився самотно на Михайловій горі над Дніпром, в Золотоноському повіті. Сам він так характеризував своє становище і настрої на самоті у вірші „Старому товарищу“ (М. П. Погодіну):

Я, свернувъ съ большой дороги,
Отшельникомъ ужъ сталъ
И унялись въ душѣ тревоги,
Которыми страдалъ.

Воспоминаньями богатый,
О лирѣ я забылъ
И въ тишинѣ убогой хаты
Творца благословилъ 1).

Але в падолистовий день у Петербурзі життя Максимовича, далекого від людей, що були йому близькі духом, здається Кулішеві сумним: „Какъ тѣснится зима въ окнахъ вашего домика?—питає він в листі з 9 падолиста 1852 р.—И что вы дѣлаете или думаете подъ веселый трескъ топящихся печекъ. Воображаю, какая долгая и угрюмая вереница мыслей обвиваетъ вашу голову, когда съ днѣпровской котловины налетаетъ порывами зимній дышащій снѣжною пылью вѣтеръ и стучитъ въ стекла вашихъ оконъ, а вы сидите одни вдаль отъ всѣхъ симпатичныхъ, одинаково съ вами образованныхъ людей. Вы мнѣ представляетесь чѣмъ-то осіяновскимъ въ такомъ положеніи, и если бъ я былъ немножко болѣе поэтъ, то я бы написалъ изъ вашей михайловской жизни поему“.

Проте в іншому листі, з 8 січня 1853 р., Куліш мріє про той час, коли й він перестане „гоняться за отдаленнымъ счастьемъ“ и „примется искать его дома подлѣ себя“. Тоді—пише він Максимовичу:

„Прийду къ вамъ писатель окаянный
И свыту я честную восприму,
Къ стопамъ твоимъ, наставникъ мой, припавши“.

Й тому Куліш гадає придбати невеличку посілість коло Максимовича, а саме в Балясах. Він навіть почав переговори з власником її, і в них Максимович брав як-найближчу участь. Це були „прекрасныя фантазіи, порожденныя вашимъ сосѣдствомъ“,—писав потім йому Куліш, що неза-

1) „Русскій Архивъ“, 1874 р., книга 12-а.

баром від тих „фантазій“ відмовився й купив собі хутір в Баївщині в Лубенським повіті. Але оселившись там, він мріє поїхати на Михайлову гору, де чекав Кулішів Максимович із своєю жінкою, бо в 1853 р. він одружився. В цім весіллі і Куліш брав участь, бо купував у Петербурзі різні убори для нареченої Максимовича: „шляпку, наколку, fleure d'orange“. На ці покупки витратив Куліш свої гроші, а Максимович не зараз же повернув йому їх. Та й узагалі Куліш не раз позичав Максимовичу гроші, і той не дуже квапився вертати їх: це траплялося з Максимовичем.

Та за те Максимович дуже багато й діяльно допомагав Кулішеві в його літературній праці. Коли Куліш писав „Опытъ біографіи Гоголя“, Максимович, що зберігав листи Гоголя та його зшитки, коли він ще був учнем, а в своїх спогадах—живий образ письменника, уділив йому багатий матеріал для його праці, і цей матеріал дуже поширив біографічну канву життя письменника. От, напр., що писав Куліш Максимовичу, коли одержав листи Гоголя: „Они дали мнѣ поводъ высказать много такого, что безъ нихъ никогда бы, можетъ быть, не представилось уму моему“ (14 листопада 1853 р.). На прохання Куліша Максимович зробив на його „Опытъ біографіи“ „тщательныя замѣтки“, завдяки яким Куліш усунув неточности викладу: „Многіе изъ указанныхъ Вами промаховъ,—писав Куліш—заставили меня искренно надѣ собою смѣяться“. Тому,—пише він,—назва „наставника“ тепер „сугубо подобаетъ“ Максимовичу.

Що Куліш був близький духом до Максимовича, про це свідчить тон його листів. Коли кореспонденти були-б морально чужі оден одному, листи ніколи-б не носили на собі такої печати сердечности, щирости й простоти. Не всякому Куліш міг розкрити своє внутрішнє я, а перед Максимовичем він не соромився сповідатися в своїх настроях та почуттях. Так, напр., мріючи в лютому 1854 р. поїхати на Михайлову гору, Куліш пише: „Мнѣ хотѣлось бы такъ успокоиться и сосредоточиться, чтобы можно было писать что-нибудь на Михайловой горѣ, которой я уже обязанъ нѣсколькими долго не дававшимися мнѣ страницами. Повторяю, что мѣстность ваша повергаетъ меня всякій разъ въ какой то поэтической угаръ. Но какъ внутри меня не подстроены струны, на которыхъ слѣдовало бы играть, то и выходитъ отъ меня только дисгармонія. Мнѣ бываетъ въ это время грустно за многое въ моей жизни. Я чувствую въ это время сильнѣе обыкновеннаго людскія мерзости, и чѣмъ сильнѣе пробуждается во мнѣ порывъ къ чему-то прекрасному, тѣмъ отчаяннѣе томится душа моя въ своемъ безсиліи. Чѣмъ же поднять больное сердце до поэтического великодушія и какимъ образомъ поступать такъ, чтобы, истрачивая жизнь, приносить плоды новой жизни для будущаго. Я изъ-за того только и хлопочу, чтобы привести себя въ порядокъ, а между тѣмъ все вокругъ меня выводитъ меня изъ моего внутреннего лада. Неужели же для меня нѣтъ никакой возможности поставить твердо ногу на землѣ посреди всеобщаго смятенія умовъ сердцемъ. Неужели только съ рожденіемъ получаемъ мы дивное свойство „итти, куда влечетъ свободный умъ“, не колеблясь никакими невзгодами. Приятно вѣровать, что эта твердость, стремленіе къ своей цѣли приобрѣтається долгими усиліями и многократными поправками. Но, Боже мой, сколько прошло времени въ этихъ попыткахъ и все-таки я слабъ, какъ ребенокъ. Такъ съ каждымъ бываетъ, не находятъ ли другіе удовольствіе носить передъ ближними маску душевнаго величія, котораго на дѣлѣ нѣтъ. Что касается меня, то я постоянно нахожусь между жизнью и смертю, и это всего больше поглощаетъ моей сердечной веселости“.

В інших випадках в листах Куліша пробивається та „сердечная ве-

селость“, що надає їм безпосередній тон гумору. В тім-же році, але в серпні, він пише Максимовичу: „Що за дыни у нас уродылы. Так бы улиз у дыню та й сыдив замись насинья. Мымо баштану йдеш—наче хто перед носом духамы порськае. На сонци вылыскующя, що твое золото. Добре жыты в степу, у Баивщины, колы б тильки про дыни й думалось. А то он по Москвах та по тых Бурхах думка литае: да як дурхняги туды, то глады, чы й вернесся дынь йисти“.

Цю простоту та сердечність відносин зламала поява в „Русской Бесѣдѣ“ 1857 р. „Украинскихъ писемъ къ П. А. Кулишу отъ М. А. Максимовича“, що були викликані „Записками о Южной Руси“. Ще до надрукування „Писемъ“ Максимович повідомив Куліша про свій замір надрукувати деякі свої заперечення на деякі думки Куліша відносно історичних пісень. Це відразу схвилювало Куліша й змусило його якось насторожитися. „Що до бійки за Записки,—піше він 1 грудня 1856 р.,—то шкода вам заводить изо мною чубанину: чи ви мене, чи я вас подолаю, однаково буде негарно и для почину нашего діла невжиточно. Глядіть, добродію, чи не пересолили ви своїх листів у Бесіду. Сами знаете, що буває людям за пересіл. Мого діда прозвали Горячим Кулешем, то й міні трудно буде вдержатися, щоб кого не одпарить, а найбільш, як часом убрали що-небудь не до шмиги, бо в вас ангел не стояв за плечем, як ви свої листи писали а троха чи не присусідивсь лисий дідько из Дніпрової ополонки. Як же скажете міні щирю правду з добрим серцем и розумом, то поклонюсь и подякую за науку“.

Ніяк не можна сказати, що Максимович писав свої „Письма“ не „з добрим серцем“: „я читаю съ наслажденіемъ ваши „Записки“,—звертається він до Куліша,—встрѣчая въ нихъ то старыхъ знакомцевъ своихъ, то новыя новины, добытыя вами изъ старой памяти народа. Хвала вамъ и сотрудникамъ вашимъ... Какъ все живо и свѣжо въ вашихъ Запискахъ, и эти стародавнія думы бандуристовъ, и болтовня вашихъ рассказчиковъ, и ваши собственные историко-поэтическія мысли и мечты. Любуюсь вашею книгою, я научаюсь многому изъ нея, что не зналъ прежде...“ Але не можна також сказати, що „Письма“ було написано „з розумом“ з погляду журнального інтересу. Дивно їх бачити в журналі, якому слов'янофіли хотіли надати значіння бойового органу за свої ідеї, такі вузькі інтереси цих „Писем“. В одному з листів йде мова про те, коли і де саме помер сотник Харько, в другім—про склад надрукованої Кулішем пісні про Швачку і про її історичне пристосовання. І все це засіяне такими прізвиськами, як Лусконог, Чуприна, Чорноус, Тарануха та інші, а ще й до того автор користується зовсім непевним історичним матеріалом, як, напр., оповіданням „Старожилів“. Але ніде нема ні одної гострої уваги що до автора „Записокъ о Южной Руси“: це балачка людини, що їй обридло мовчати й що тішитися, що їй є з ким побалакати. І от ці „Письма“, що й на меті ніколи не мали образити Куліша і які навряд чи й читало багато з читачів „Бесѣды“, викликали зовсім незрозуміле роздратовання Куліша проти Максимовича. Він відповів йому 30 квітня 1857 р., лист написаний якимсь високим і пророчим стилем, що зовсім не відповідає добродушній і невиразній мові „Украинскихъ писемъ“.

Куліш просто заявляє Максимовичу: „Не гаразд вчинили ви, взявшись за письма, се чула душа моя, не читавши їх“. На його записки не звернули ніякої уваги в часописах, про них—„а ні телень“.—„Як ось—подіймаєця пан Максимович на Вкраїні і вітає мою книгу—чим же. „Учеными мыслями и мечтами“, а говорючи о преданіях—болтовнею. Чуло се мое сердце: бо я знаю людей. Люде ніколи не забувають про себе, взираючи на подвиги ближнего, а се истинный подвиг. Мечты мої нехай

будуть поки що мечтами, а обернувшись в плоть і кров роду грядущого, будуть такою ж правдою, як весеннє сонце. Одна ся мысль уже вище мечты, бо щира прихильність до рідного краю, до рідного племя—така ж мечта, як і ребро, копьем прободенное. Се моя релігія, котра спасла мене од смерті і спасе, може тисячі інших людей. Коли не вкорочу собі віку, стоячи один на своєму поприщі, то побачать люде, яка мечта мое слово об нашій історії і поезії. Я не побачу, а люде побачать, коли б тільки стерпіть усі муки, котрі завдає чоловікові мир, скоро почує царство его не од мира, по завіту Христовому. Оце було перше ваше не гарне слово, котре зразу показало міні, що не од вашого брата ждять мені пільги в моїй трудній дорозі, не ви привітаєте щирим словом мое важке діло: од вас тільки міні затулить уши, одвернуть очи, и йти, куди велить мені душа моя. Як трапиця коли довго не заснути вночі на постелі, подумайте щиро самі з собою: ви скажете самі, що звисока поглянули на стежу мою, а про те й байдуже (бо звисока не видно)—да й тепер, чи збагнете, що назад мене ся стежа кроплена кровью... Друге ваше негарне слово, що преданія назвали болтовнею. Се болтовня? Коли що написав я по-своєму, до-ладу, то через сю болтовню, добродію. И не з ваших би уст треба чувати землякам таке ганебне слово. Висока красота слова, камень, на котрому воздвигнетця наша не німецька словесність,—от що се за болтовня. Як искри горіли в мене в душі слова Таранухи и Харка Цехмистера, як чарі, наповняли вони мій розум, и догадався я що такі речі, об котрих ні од кого не чув а ні півслова. Да ще про те. Не так би вам ростицять свої Українські листи, коли вже схотіли, щоб на весілі в вас був и бас. Поправить мене всяке може, я ще й подякую,—тільки се инша річ: тут подають на сміх замість смоли—сала. Я не одвітоватиму на ваши листи Українські и прошу Богом не зупиняться ради мене. Коли я справді мечтаю, а не діло роблю, то так міні й треба. Коли ж душа моя горить истиною, котру розуміють тільки перебуваючі во словеси Христовом, то що зашкодять истинні ваши, як кажуть Ляхи, przycinki? Суд над ним не за нас совершитця: діло покаже, хто куди йшов и куди забрів, а всяке має свого царя в голові и свого суддю в серці—іх нехай и слушає. Ну, да Бог з ним! я й не думав про се так довго розмовляти, бо кажуть: розумній голові досить два слова“.

Максимович відповів на це жартовливим листом, який не сподобався Кулішеві: „В листі вашому до мене—писав він—не гаразд ви робите, що обертаєте в жарт щире мое слово“, а далі йдуть знову докори, що Максимович „указує“ на нього не „з лиця“, а з „смітника“, що йому „перебиває роботу всяке ледаче слово“, і він тому навіть збирається виїздити за кордон, щоб працювати без перешкод. Цей лист, написаний в 1857 р., 13 травня, був останнім відкликом приятелювання Куліша з Максимовичем, що в попереднім листі попередив його про розірвання приятельських відносин, закінчивши свого листа словами: „Прощайте, може вже й навіки“.

Листування перервалося, а Максимович піділляв масла до вогню, ніби то навмисно виступивши в слідуючому році в „Русской Бесѣдѣ“ (1858 р. кн. I) з статтею „Объ историческомъ романѣ г. Кулиша „Черная Рада“, в якій не забув оповісти і про „гнів“ автора романа на нього, Максимовича. Статтю написано не тим уже тоном благодушної розмови, яким було написано „Українскія письма“, а навпаки, дуже „кусательно“. Максимович зазначає, по-перше, що Куліш, висловлюючися дуже суворо про Гоголя—автора „Тараса Бульби“, „очень снисходительное оказываетъ вниманіе къ своей историко-романической деятельности“, а тим-

часом він „слишкомъ произвольно обходится съ историческими фактами“: у нього фігурують особи, що вже умерли до часів „Чорної Ради“, молодих він робить старими, одружених—нежонатими, і взагалі „его олицетворенная исторія нерѣдко обращается въ маскарадъ“. По-друге, Куліш надає собі в українській історіографії такі заслуги, яких зовсім не має. Він каже, що відкрив відомий давно літопис Самовидця, що він перший звернувся до польських джерел, якими звичайно користувалися історики України. „Г. Кулишъ,—пише наслідок Максимович,—прогнѣвался на меня за мои письма... Но я не отложу начатаго дѣла: подвергнуть исторической критикѣ все важнѣйшія малороссійскія літописи и новѣйшія сочиненія, относящіяся къ исторіи Малороссіи. Независимо отъ личныхъ отношеній и самолюбій, отдѣляя отъ нихъ истину историческую, и поставая ея собственно предметомъ моихъ критическихъ замѣчаній, я говорю объ ней съ такою же откровенностью г. г. Погодину и Грибовскому, какъ и г. г. Скальковскому, Самчевскому, Кулишу, Бѣлозерскому, по второй пословицѣ: „Amicus Aristoteles, amicus Plato, sed magis amica veritas“.

Під впливом статті Максимовича про „Чорну Раду“ (про це оповідає сам Куліш) він виступив в „Основі“ 1861 р. з докладною етнографічною критикою оповідання Гоголя, яку Максимович і собі розкритикував у „Днѣ“ Аксакова (1861 р., №№ 3, 5, 7, 9); статтю цю було названо „Оборона украинскихъ повѣстей Гоголя“. Він називає критику Куліша „шумною и грозною“, каже, що він „судитъ неоглядно и самопроизвольно“ „со свойственною ему чрезмѣрностью“, що писання його—„суєсловіє“, і на підставі етнографічних фактів доводить життєву можливість мистецьких образів Гоголя. До цього Максимович додає, що в своїм „Опытѣ біографіи Гоголя“ Куліш зовсім инакше оцінив „Тараса Бульбу“, називаючи його „живымъ буйно-энергическимъ образомъ“, що показує, — „какова была старинная жизнь Малороссіи“. Максимович тепер уже не жалував Куліша й не уникав гострих полемічних виступів, як, напр., цитата з Основ'яненка: „Дуже недобре брехати“.

„Оборона“ дуже вразила Куліша. Це видно з того, що він написав з приводу неї листа з протестом до „Дня“ (1861 р. № 7); листа було надруковано з увагами редакції під заголовком „Нѣсколько словъ объ оборонѣ Гоголя и нападеніи его земляковъ“. В цих увагах редакція скептично ставиться до думок про можливість розвитку українського красивого письменства в тому розмірі, як це представляє „Основа“, дивиться на українську мову як на місцеву, що не зможе передати творів загально-людського значіння, таких, напр., як „Іліада“, і вказує Кулішеві, що через свій запал він цілий час суперечить сам собі, як каже приповідка: „язык мій—ворог мій“. Це все зменшувало вагу власних слів Куліша, що їм давалося місце на сторінках газети. Тут Куліш писав, що Максимович, виступаючи „подъ знаменемъ „обороны“, проголошує його ворогом Гоголя, що антикритика Максимовича і своїм заголовком і тоном повинна одвернути читачів „Дня“ від його критичних статей про Гоголя. „Что же это выходитъ?—питає він.—Ни дать ни взять рыночная сцена изъ повѣсти Гоголя, гдѣ торговки отзываются одна о другой такъ: „не покупайте у этой ничего: смотрите, какая она скверная“.

З приводу цих слів редакція „Дня“ зауважила, що „толкованіе г.“ Куліша „очень странно, стѣсняетъ свободу критики, дѣлаетъ ея просто невозможной“. І в інших органах преси Куліш не знайшов співчуття. „Время“ (1861, № 1, січень, критика, с. с. 99—108) помістило статтю „Критики-этнографы. Малороссійскій писатель Гоголь по г. г. Кулишу и Максимовичу“, де осуджується взагалі етнографічна критика, в якій

„И взятки не такъ берутъ, коли на то пошло“.—„Нужна,—каже автор статті,—особенная узость мысли, нужно запереть свою мысль въ какой-нибудь тѣсный уголъ, уткнувшись въ него съ тупымъ упрямствомъ фанатика, чтобы получить способность прицѣпиться къ неопредѣленнымъ словамъ дѣда и на основаніи ихъ потребовать отъ автора фантастическаго разсказа—изображенія извѣстной исторической эпохи“.

Максимович написав більше статей „Обороны“, ніж їх було надруковано, бо його спинив О. М. Бородянський, він написав йому: „Не пора ли кончить? Съ преподобнымъ вѣдь преподобнымъ будеши...“ — „Съ Паліємъ бросьте препираніе“, писав в інший раз.—„Хорошо спорить, когда поддерживается охота къ тому вниманіемъ слушателей. При томъ въ спорѣ необходимо прежде всего добрая совѣсть въ противникѣ, безъ чего, пожалуй, не далеко отъ позора: вотъ молъ съ кѣмъ связался“ (1862 р. 2 квітня). Відповідаючи на це, Максимович так поясняв свій виступ: „За Гоголя необходимо было вступить кому-нибудь изъ насъ особенно мнѣ, ибо Кулишевы брехни производятъ не малый эффектъ между молодежью украинской, особенно полтавской: есть великіе поклонники, вѣрующіе въ его писанія даже и относительно Гоголя. Много виноватъ въ томъ Костомаровъ, напышающій самолюбиваго Панька и называющій его златоустымъ“ (1862 р. 14 травня).

На свою сутичку з Максимовичем Куліш написав алегорію в формі басні. Цю басню було названо „Гоголь и Ворона“ і її Куліш умістив на сторінках „Основи“. Себе він виобразив у ній дощиком, що обмиває крила Гоголеві, а Максимовича—вороною. Остання строфа басні, де згадується „Оборона“—розкриває значіння цієї алегорії. Гоголь каже Вороні:

На що міні од дощику
Твоя оборона.

Сиділа б ти собі мовчки,
Химерна Ворона.

До цієї басні Куліш зробив увагу, де пише, що українське слово з часом виявить себе в усіх „родах і видах“ віршів і прози, і що його збірник віршів, звідки взята і ця басня, це доведе: „Само дѣло убѣдитъ въ этомъ нашихъ антиподовъ, которыхъ День для насъ Ночь, которые пророчески рѣшаютъ вопросы жизни и смѣло утверждаютъ, что наше слово способно къ тому-то и неспособно къ тому-то“.

Листок з „Основи“ з баснею Куліш сам післав Максимовичу. Максимович віддячив йому й собі написавши відповідь, яка була надрукована вже по смерті його:

Брехня, що Гоголя в тебе
Из хмари дрібний дощик мне
На біле пір'ячко його
Ти з хаты льєш тільки помії.

Оттім і треба нам його
Дніпровою водою змити
І од твоїх нечистих рук
Його оборонити¹⁾.

По цій незгоді Куліш дуже рідко писав Максимовичу і то лише з певних приводів, називав його вже просто „почтеннѣйшимъ“ і вже не пускався в різні „ізліянія“. Максимович відносився до нього більш благодушно і,—як видно з листа Куліша 1864 року,—навіть запрошував свого колишнього приятеля до себе на Михайлівську гору з жінкою. Куліш відповів, що у нього була така думка і що йому з Максимовичем „хочется де-про-що позмагатись“, але, здається, вони більше не бачилися.

Розходження Куліша з Максимовичем, крім темпераменту „гарячого Куліша“ та його хоробливого самолюбства, пояснюється також і ріжни-

¹⁾ К. Железнякъ. (Пономарев С.)—„Кіевская Старина“ и Новина. Эпиграммы М. А. Максимовича и сообщенныя имъ эпиграммы С. А. Себолевскаго. „Кіевлянинъ“, 1881 р., № 272.

цею в напрямку їх ідей. Максимович був органічний Українець, але його суспільно-політична ідеологія була перейнята офіційним напрямком в дусі уваровської формули. Бо характеристично, що на 50-тирічному ювілею його літературної діяльності, в Києві, голова Археографічної Комісії М. В. Юзефович, завзятий оборонець за „офіційні начала“ в Полуднево-Західному краю, сказав у своїй промові, що вони з Максимовичем „шли вмѣстѣ“ хотя и разными путями, къ одной общей цѣли, къ отраженію ненавистныхъ посягательствъ польско-шляхетской интриги на коренную Кіевскую Русь“ (Юбилей М. А. М-ча, 1871 р. с. 27).

Куліш був представником національного українського радикалізму, що схилився навіть до польської орієнтації. Куліш і не ховався з цим перед Максимовичем і сан повідомляв його в 1964 р. 13 жовтня, що їде до Варшави писати історію України, додаючи: „кажется мнѣ дадутъ и кусокъ лядского хлѣба, который буду ѣсть, не стѣснясь“. З таким ідейним розходженням Куліш і Максимович рано чи пізно позинні були і самі розійтись.

Що правда, Куліш потім перемінив свої погляди і „вистиг“ що до національної непримиренности, яка характеризувала його в період видання „Основи“. В 1867 році він, наприклад, написав професорові А. Ф. Кістяковському: „Когда мы издавали „Основу“, я былъ убѣжденъ, что проповѣдую истину. Но надъ „Основой“ вообще слѣдовало бы поставить эпиграфъ: „Мнѣ повѣрь: все то вздоръ, чего не знаетъ Митрофанушка“. Слава Богу, этотъ кукольникъ снесло по Днѣпру въ море забвенія и безвредности. Я послѣ „Основы“ кое-что и видѣлъ и дѣлалъ безъ козацкаго энтузіазма, нелѣпѣ котораго развѣ одинъ башибузукскій“¹⁾.

І ще пізніш, видаючи вдруге свої „Досвітки“, Куліш у передмові каже про них, як про ілюзії дитячих років, як про надмірну ідеалізацію і національний фанатизм.

Але хоч у Куліша й вистиг національний ентузіазм, що знищив його приятелювання з Максимовичем, та не остигло самолюбство, і „самолюбивий Панько“ навіть по смерті його колишнього наставника не подарував йому критичних виступів, що так яскраво виявила його характеристика Максимовича в „Хуторской філософії“.

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1902 г., № 2

Іван Манджура,

український поет і етнограф.

В сімдесят п'яти роковини його народин.

(Критично-біографічний нарис).

Іван Манджура¹⁾ народився дня 1 листопада (19 жовтня ст. ст.) 1851 року н. ст. в Харкові в дворянській сім'ї²⁾. Його батько, Іван, був дрібним поліційним урядовцем, мабуть, з вибору дворянства. В часі емансипації селян він, як розказує Олександр Іванович Єгоров, „помішався на опозиції этой реформѣ“. Погане здоров'я, надірване раніше „нетверезим життям“, позбавило його служби. Під цю пору померла йому і дружина, мати поета. Зараз після смерті матери взяла до себе маленького Івана бабуся-московка, але батько викрав у неї п'ятилітнього хлопчину й пішки привів його в Харків, де хлопець через неувагу до нього хрещеної матери, Деревидької, попав у товариство „всякаго отребья“. Малий Ваня був тоді й „непомнящим родства“, їв із арештантського котла, був приймаком у якогось пожарного чи сторожа, поки не занедужав і не попав на „Сабурову дачу“³⁾, де зустрівся з батьком. Від часу, як видужав, до 9-ти літ він обійшов з батьком 12 губерських городів і переміряв маленькими ніжками яких 6000 верстов⁴⁾. Старий Манджура, не маючи засобів до життя, жив зі своїм сином на ласці знайомих дідичів. Але, що був він п'яницею, ніде не закрив довго місця⁵⁾. Нарешті Ваня попав у Білгород, до княгині Волконської. Вона зодягла його, „як пажа в шовк і черевички“, а потім віддала білгородському священикові Григорію Курдюмову на науку. Це й були, як пише поет, перші його кроки по систематичній освіті. З Білгороду забрав його п'яний батько й повів через Харків на Боромлю, недалеко якої хотів віддати його на виховання багачеві Алфьорову. Як не плакав хлопчина, як не просився, щоб назад повести його у Білгород,—нічого не помогло. В Боромлі батько запив й не відпускав від себе сина, щоби той не втік. Так у шинку вони прожили два чи три дні. „В одну із щасливих хвилин“ ви-

¹⁾ Поет писав себе по-московськи „Манжура“, по-українськи „Манджура“, проф. О. О. Потебня рішив, що краще йому писати „Манджура“ і в цій останній формі повинно залишитися його прізвище.

²⁾ День народин поета та інші невідомі досі подробиці з його життя я беру з недрукованого рукопису пок. Олександра Івановича Єгорова, присланого мені ласкаво в докладній копії його сином, В'ячеславом, за що йому дякую сердечно. Пок. Олександр Іванович, захоочений статтею ак. М. Сумцова про І. І. Манджуру, що появилася в „Київській Старині“ за 1893 р., збирався був прочитати публічно лекцію про безталанного поета й почав писати його біографію п. з. „Поэтъ-босыкъ И. И. Манжура“, але, на жаль, рукопис, напісаний олівцем, обірвався на проживанню поета в Петра Олексієвича Синегуба. Цінний фрагмент (у копії нецілих два листки звичайного листового паперу) заснований на „біографическихъ свѣдѣніяхъ о покойномъ, насколько“ Олександру Івановичу „удалось собрать ихъ, за послѣдніе десять лѣтъ, изъ разсказовъ Манжуры о себѣ и изъ личныхъ воспоминаній“.

³⁾ „Сабурова дача“—це велика земська лікарня в Харкові, найбільш для божевільних.

⁴⁾ Лист І. Манджури до акад. М. Сумцова з 6 липня 1892 р. ст. ст. (Памяти И. И. Манжуры. Н. Ф. Сумцовъ. Київ, 1893, ст. 1—2).

⁵⁾ Фрагмент споминів О. І. Єгорова.

просив Ваня в батька грошей на ласощі. Він дав йому карбованця, але не відпустив на базар самого, тільки з якоюсь жінкою. Хлопець скористав з нагоди, підкупив жінку, й вона пустила його на волю. Ваня побіг глухими вуличками; біг, не ївши нічого, від ранку до пізнього вечора, по охтирськмі шляху, поки не зупинився над рікою Ворсклою (30 верстов від Боромлі). Там стрів він чумацьку валку, яка спинилася на ночлігі. Чумаки нагодували хлопця, дали йому горілки й обіцяли завести в Харків, куди сами їхали. Але другого дня вранці надумались інакше і показали йому дорогу через якийсь лісок, кажучи, що туди зайде просто у Білгород. Коли Ваня пройшов ліс, він зустрів небавом селянина, і той підвіз його трохи. В дорозі взяв його селянин за учня, який утік від майстра, грозив йому, що віддасть його у волость, але хитрий Ваня підкупив його останнім двугривним і селянин вивіз його на шлях, по якому й пішов він у напрямі до Білгороду. В дорозі він зійшовся з богомільниками; вони нагодували його й були прихильні до нього. Та ось несподівано над'їхав учитель Вані, о. Григорій Курдюмов. Він, довідавшись, про що йде річ, дав йому та богомільникам грошей і приказав їм повести його в місто Хотимжськ, де жила попова мати-вдовиця. Ваня підждав о. Курдюмова і вернувся з ним на старе місце. Але там прийшлося йому жити тепер серед інших обставин, як раніше¹⁾.

Коли Вані було тринадцять літ, помер його батько у Харкові на „Сабуровій дачі“. Тоді занялася Ванею його рідна тітка, дружина проф. Олександра Опанасовича Потебні, і віддала його в повітову школу. Хлопець учився добре; його прийняли навіть на „казенний счет“ до другої Харківської гімназії, де він був товаришем пок. акад. Миколи Сумцова. Але з п'ятого класа треба було йому вийти²⁾. Про Манджуру з гімназійних часів писав до мене акад. М. Сумцов у листі з 28 грудня 1915 р. ст. ст.: „це була людина проста, але тиха і до вчителів поважна. Ніяких грубостей за ним я не знав, хоч вчилися ми укупі в одних і тих же годинах. Він завжди прихильно вклонявся вчителям, тільки якимсь кумедно так, що піп шуткуючи казав, що Мунджура „ниряє“.

Згодом поступив Манджура вільнослухачем у Харківський ветеринарний інститут, але незабаром (1876 р.) він був примушений покинути його з заборонаю поступати в будь-який інший³⁾.

Коли Манджура покинув домівку О. О. Потебні: чи після своєї невдачі в гімназії, чи після прогнання його з ветеринарного інституту—не знаємо.

В часі студій Манджури в ветеринарному інституті важливу роль відіграв у його життю Харківський професор ботаніки—Василь Матвієвич Черняєв (1793—1871 рр.). Манджура промандрував з проф. Черняєвим, здебільшого пішки, Харківщину, Полтавщину та Катеринославщину. Вони гербаризували, громадили орнітологічні та іхтіологічні колекції і систематизували та класифікували їх дома. Коли мандрування поета по землі

¹⁾ Лист І. І. Манджури до акад. М. Сумцова з 6 липня 1892 р. ст. ст. (Ibidem, ст. 2—3).

²⁾ Акад. Сумцов пише, що поет не скінчив більше як п'ять клас; М. Биков думає, що поета „исключили изъ 6 или 7-го класса за пьянство и грубости начальству“; супроти цього, що пок. Сумцов шкільний товариш Манджури, ми даємо вагу його словам.

³⁾ Через що Манджура покинув ветеринарний інститут—не відомо докладно. О. Кониський подає у своїй статті „Надъ свѣжими могилами“ („Дѣло“, Львів, 1893, ч. 257), що дехто казав йому, що спричинилось тому „пьянство“, хто звертав на „історію політичну“, а хто на „задираву і грубіанську вдачу“.

О. І. Єгоров каже, що Манджура був „замѣшанъ въ какую-то студенческую историю“ й через це „долженъ былъ оставить институтъ“. М. Биков пише загально: „за какую-то историю“ (фрагмент споминів О. І. Єгорова; Николай Быковъ. Изв. Изв. Манджура, украинский этнографъ и поэтъ. (1851—1893). Екатеринославъ, 1910, ст. 2 і 11).

українській, ба навіть московській, проживання в селянських хатах, на пасіках навчили його любити природу, познайомили з народнім побутом, зі скарбами народньої творчості, то спільна праця з ученим Черняєвим, загострила в ньому критичний змісл і навчила його працювати систематично, науково. Недаром згадував часто Манджура проф. Черняєва з теплою любов'ю¹⁾.

„Не кончивъ курса въ ветеринарномъ институтѣ (я былъ исключенъ),— пише Іван Манджура до Павла Васильовича Шеїна²⁾ у листі з Гуляй-поля, Олександрівського повіту, Катеринославської губернії, з 6 жовтня 1880 р.,—я отправился въ деревню Екатеринославской губернии въ качествѣ приказчика...“ Чи Манджуру запросив тоді жити до себе, як хоче Микола Биков³⁾, Іван Григорович Василенко, дідич Павлоградського повіту і відомий земський діяч 70-х та 80-х років, чи осів тоді Манджура, як пише О. І. Єгоров⁴⁾, в селі Олексієвці, Олександрівського повіту, в маєтку братів Синегубів і відти їздив вряди-годи до свого товариша, Івана Григоровича Василенка, трудно сказати напевне. Досить, що в початках 70-х років починаються правильні етнографічні екскурсії Манджури. „Вы спрашиваете,—пише Манджура до П. Шеїна в згаданому листі,—давно ли я занялся собираніемъ? Этому будетъ уже лѣтъ десять съ 1871 г. Приѣхалъ я на Рождество въ деревню; ходили колядники, и меня, какъ курьезъ, поразили перевиранья словъ въ колядкахъ съ темами св. Истории (Назаретъ-Лазуретъ, Архангель-Архаилъ) и богатство поэзии въ тѣхъ, которыя взяты изъ казацкой жизни“.

Манджура, захоплений раз народньою творчістю, полюбив її й залишився їй вірним до кінця свого життя. В короткім часі його збірник мав 450 номерів. Потім помандрував він з „невеличкими засобами“ „à la Якушкін пішки“ по Харківській та Катеринославській губернях і в його теці назбиралося до 1000 номерів⁵⁾. М. Биков думає, що думку і засоби для збирання фольклорного матеріалу дав Манджурі згаданий І. Г. Василенко⁶⁾.

Через Олександра Олександровича Русова увійшов Манджура в зносини з Південно-Західнім Відділом Географічного Товариства. Русов прочитав на засіданні 5 червня 1874 року доповідь про Манджуру та його етнографічні записи, оцінив дуже прихильно його працю і Відділ дав для продовження екскурсії 80 руб. та обіцяв надрукувати скоро його записи. Незабаром „Відділ“ закрито урядом (1876 р.), і надії Манджури на постійну працю в Товаристві розвіялись⁷⁾. Коли це сталося, він пустився у подорож по Росії й промандрував 1874 і 1875 роки⁸⁾.

Манджура записував усе, що попало: пісні, казки, приповідки, замови, сни, словарний матеріал, і був дуже радий, коли діставалась йому в руки яка програма. Коло 200 №№ московських пісень, записаних у Катеринославщині, передав він П. В. Шеїну. Частина етнографічного матеріалу,

¹⁾ Гл. П. Шеинъ. Изъ переписки съ Ив. Ив. Манжукою. (Къ истории русской этнографии). Этнографическое обозрѣніе. Москва, 1893 р., кн. XIX, ст. 149. Фрагмент споминів О. І. Єгорова.

²⁾ П. Шеинъ. Як вище.

³⁾ Николай Быковъ, ор. cit., ст. 2—3 та його лист до мене з Катеринослава з 28 січня 1908 р. ст. ст.

⁴⁾ Фрагмент споминів О. І. Єгорова.

⁵⁾ П. Шеинъ, як вище.

⁶⁾ Николай Быковъ, ор. cit., ст. 3.

⁷⁾ В. Науменко, Александръ Александровичъ Русовъ и его общественная и литературно-научная работа на Украинѣ и для Украины; Александръ Грушевскій, Изъ жизни кievскаго украинскаго кружка (Украинская Жизнь, 1916, № 1, ст. 38—43 і 1915 р., № 11—12, ст. 33—39).

⁸⁾ П. Шеинъ, як вище; Киевская Старина, т. XXXVIII, ст. 333.

зібраного ним у цьому часі, була надрукована в виданнях „Юго-Зап. Отдѣла Имп. Р. Геогр. Общества“. Чимало пісень із його записів увійшло до збірника В. Антоновича й М. Драгоманова п. з. „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (Київ, 1875 р.). Дуже багато його записів окрасило збірник М. Драгоманова „Малорусскія народныя преданія и разсказы“ (Київ, 1876 р.). В „Русской Старинѣ“ появилися: за 1878 р. „Стеньки Разина сынокъ“, а за 1879 р. три московські історичні пісні: „Осада Смоленска“, „Взятіє Хотина“ і „Новороссія“. Нарешті децю із записів Манджури надрукував М. Драгоманов у книжках: „Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)“ та „Політичні пісні українського народа“ (Женева, 1881, 1883 і 1885 рр.¹⁾).

II.

В 1875 році охопила пожежа Балкани. Після повстання проти Турків у Боснії й Герцоговині взялися за зброю проти Турків Сербі, Чорногорці, а пізніше й Болгари. Росія поки оголосила війну Турції (24 квітня 1887 р.), потай підпирала отсі повстання. Аксаківський „Слов'янський Комітет“ широко zorganizував збирання жертв на підмогу братам-Слов'янам, вербував охочих та виряджав їх на війну з Турками. Найбільше популярною фігурою був тоді в Росії генерал М. Гр. Черняєв, „русскій Гарибальди“. „Московскія Вѣдомости“ заговорили „о святости освободительнаго подвига“. Навіть „Отечественныя Записки“ надрукували поклик п. з. „На всемірною свѣчу“ та закликали всі шари Росії до жертв „на дѣло славянъ“. Але не бракувало під цю пору й тверезих слів. Лев Толстой холодив запал в „Аннѣ Карениной“; в „Голосѣ“ генерал Черняєв був названий авантюристом, а скоро й „Отечественныя Записки“ охолонули й помістили їдку сатиру Щедрина, в якій під полководцем Редедєю розумівся не хто инший, як саме генерал Черняєв зі своїми товаришами.

Клич свободи, а здебільшого, як розказував Манджура, й охота „погулять на свободі й при тім на чужий рахунок“ подолали холодні слова розуму Льва Толстого та Щедрина. Молодь пішла визволяти Слов'ян з турецького ярма,—рушили в Сербію й Українці, а між ними був і Іван Манджура. „Це була неспокійна вдача,—характеризує Микола Биков Манджуру,—яка шукала душевного задоволення у своєму мандрівному життю і йому надзвичайно підходило йти на війну сербським добровольцем. Коли-б були запорозькі часи, він пішов-би в Запорозьку Січ і став-би добрим козаком, майстром битися і випити“²⁾. Доля принесла йому сербську війну, і він пішов проливати кров за братів-Слов'ян під прапором генерала Черняєва, мораво-тімоцьку армію якого розбили Турки 30 жовтня 1876 року н. ст.

Підчас „черняєвської кампанії“ Манджура був поранений кулею в праву руку, нижче ліктя, й за цю рану, як оповідав він жартовливо, дістав медаль „такѡва-сякѡва“. Манджура загалом не любив прикрашати себе ореолом героїства. Коли хто питав його про сербську кампанію, він говорив, що єдиним поважним ділом частини добровольців, в якій він знаходився, була втеча перед Турками. „Про Сербів—розказує О. І. Єгоров—і про приймання ними добровольців Манджура висловлювався тепло й довго зберігав про них найкращі спогади. Що-ж торкається його

¹⁾ П. Шейнъ, як вище; Передмова М. Драгоманова до книги „Малорусскія народныя преданія и разсказы“, Київ, 1876 р. (Драгоманов пише про матеріяли Манджури: „особенно много и все превосходнаго качества“). Н. Ф. Сумцовъ, Изъ украинской старины, Харьковъ, 1905, ст. 125.

²⁾ Николай Биковъ, *op. cit.*, ст. 3.

бойових товаришів, добровольців, то слова про них Івана Івановича були суворі й повні гіркої іронії. Помішані з наволоччю свавільних, невдалих „руських широких натур“, вони йшли в Сербію не боронити велике діло свободи братнього народу, а просто погуляти на свободі й до того за чужий рахунок. Виключень було дуже мало. Тому „руські добровольці“ визначалися мало-що не безупинним і загальним п'янством, дрібними крадіжками у товаришів, сварками поміж себе і протекційно-нахабною поведінкою з Сербами. Карали суворо, здебільшого різками, але й це не помагало¹⁾.

Вернувшись із Сербії, Манджура поселився у свого приятеля Петра Олексієвича Синегуба²⁾.

Найцінніший етнографічний матеріал зібрав Манджура, коли жив в Олексіївці. В 1882 і 1883 рр. надрукував він також на сторінках „Кіевской Старини“: „Запорожское расхищение (дві п'єси о томъ, кому досталися запорожскія землі)“; „Легенда и три п'єси о Семенѣ Паліѣ“; „Панщина вѣ п'єсняхъ и молитвахъ“; „Украинская гетера“ і „Талавирия (Пастушеская п'єся)“.

Окрім праці по збиранню та упорядкуванню етнографічних матеріалів, у Манджури була в Олексіївці ще й інша праця: він за прикладом проф. Черняєва громадив колекції комах та порядкував гербарії. Вузькі баночки зі спиртом він заповняв різноманітними породами жуків, після чого виймав їх з банок, сушив, розправляв, і так повставляли цікаві колекції жуків. Вилловивши в якійсь місцевості всі роди жуків, брався Манджура до твердо-й облонокрихих мух та до барвистих мотилів. З умінням та з терпеливістю працював він також над складанням гербаріїв. Ці колекції та гербарії продавав Манджура потім в університетським місті і таким чином заробляв на прожиток. Коли не було чого іншого робити, брав опрацювати книжки. П. О. Синегуб намагався примусити Манджуру вчителювати, але цій спробі не пощастило. Недовго був Манджура і „смотрителемъ почтовой станції“.

Манджура не зазнав у своїм життю любови ані материнської, ані сестриної; він не наближався до жінок і уникав їх. Але знайшлася в Олексіївці гарна Українка й вона зогріла сонячним промінням любови його серце. Поезія „Минуле“, присвячена Анастасії Олексіївні Синегуб (сестрі Петра), розгадує загадку, хто саме була та, що зогріла безталанне серце. Однак не судилось поетові мати „веселу хату, свій куток“; промінь щастя погас, осталися—туга та спогади:

Згадаю я довгі зимні ночі
І сміх твій веселий, і ясні очі,
І серце замерле немов ожива.
Бувало що-вечора ми із тобою
І вийдемось любо, мов брат із сестрою,
І річ нашу ласка якась зогріва,
Мережку ти шиєш, тобі я читаю,
А світ полутінню ласкаво лягає
На стомлене личко біляве твоє.

Покину я книгу немов утомлюся,
Ув очі глибокі твої задивлюся,
І тихо щоденний мій сум розтає.
Минулись, минулись щасливі години,
Судились з тобою нам різні країни,
І різна з тобою упала нам путь.
А може ще стрінемося?.. тільки ік чому!
Бо скоро і гадки про мене сірому
Забудьки у серці твоім поростуть.

Поет прожив у П. О. Синегуба яких чотири роки. Після того перейшов він жити до іншого діда, мабуть, до брата Петра Олексієвича.

¹⁾ Фрагмент споминів О. І. Єгорова. Порівняй: „Письма изъ Сербіи“ Глеба Успенського (Полное собрание сочинений. Издание шестое. Том V. С.-Петербургъ. 1908).

²⁾ Петро Олексієвич Синегуб (брат у перших поета С. Синегуба)—діда в Олексіївці і народник. Згодом він продав землю й перебрався до Катеринослава, де був директором канцелярії губернатора, В. К. Шліппе. Коли Шліппе пішов на губернатора до Тули, П. С. Синегуба призначено земським начальником Вятської губернії, де він зорганізував продаж кустарних виробів (Листи: М. Бикова з 26 вересня 1907 р. і В'ячеслава Бикова з 15 березня 1908 р.).

Життя в Олексіївці дало поетові багато ясних, золотих хвилин, оповитих чаром надії та віри в себе¹).

І я колись то мав давненько,
Тепер його я загубив,
Куток собі такий тихенький...
У тім кутку я серцем жив,
Бо душу мав одну там ширу,
Вона мою будила віру,
Коли та думала заснуть—
І знов виводила на путь.

На путь трудову, клопотливу,
Буддяччям криту скрізь кольким,
Але ведущу не зрадиво
Туди, де з щастячком людським
Царює правда щира й доля
І та жаданна свята воля,
Що, як ту бджілоньку зоря,
Наш дух нікчемний окрива...

(З автографу).

Після нещасливого кохання поет ще раз у життю розправив був крила, ще раз зірвався був до льоту, ще раз захотілось йому „ясного неба“, але й цим разом його льот був знову невдалий. Якось незнайома Українка обдурила його, оплювала його найглибші, палкі почування й зрадила його та свій нарід. Недаром поет робить їй тяжкі, болючі докори:

...огненні речі поволі лились,
Може й дітські, але не лукаві
Незабутні речі! Ти слухала їх,
Твоє серце до них обзивалось,
А за тим... підняла їх лукаво на сміх,
З ворогами із них насміялась.
І пішла ти туди, де каляли издавень
Наші речі високії, чистії...

Ти зміняла на ніч розсвітаючий день,
Потонула у мряці імлістий,
Тільки серце мов ти розбила оттим,
Низвела його з ясного неба;
А все-ж вірне воно тим речам молодим...
Так чого-ж тобі, зраднице, треба?

(З автографу).

III.

В 1884 році, весною, Манджура перебрався у Катеринослав і став там співробітником газети „Екатеринославській Листок“, видаваної адвокатом А. К. Беляєвим. У цьому самому році ця газета перейменувалася на „Дніпръ“. Газета „Дніпръ“ уважалась за одну з ліпших провінціальних газет і займалася здебільшого місцевими питаннями. Вона виходила три рази в тиждень. Довкола неї, oprіч редактора, А. К. Беєєва, гуртувалися: член окружного суду Гр. Ант. Залюбовський (український етнограф), старший нотар Олександр Ів. Єгоров, український етнограф Я. П. Новицький, публіцист Микола Биков і Іван Манджура, який друкував в газеті етнографічні статті. Кореспондентами газети були вчителі сільських шкіл. Засоби газети були надзвичайно обмежені, через це й Манджурі платив видавець не більше 15 рублів що-місяця²).

Незабаром „Дніпръ“ перестав друкуватися, бо мало мав передплатників, але після деякого часу почав виходити на його місце (від 1 липня 1885 року ст. ст.) тижневик „Степъ“ під редакцією П. В. Бикова. В тижневику „Степъ“, oprіч згаданих нами співробітників „Дніпра“, писав також натураліст Ів. Як. Акіф'єв. Метою тижневика було „фактическое изображение жизни данного кутка, какъ части цѣлаго, полный докладъ о ея проявленіяхъ и нуждахъ, правильную постановку возбуждаемыхъ ею вопросовъ и безхитростное рѣшеніе ихъ по силѣ разумѣнія“. Осягненню мети мали допомогти тижневику: „полнѣйшее безкорыстіе и безпристрастіе въ служеніи кутку, а не лицамъ, и вслѣдствіе сего совершенное устраненіе даже возможности „киванья на Петра“, т. е. полнѣйшее отрѣшеніе отъ столь любезнаго партійнаго сплетничанья“³). В першому числі

¹) Ник. Биковъ, op. cit., ст. 3—6; фрагмент споминів О. І. Єгорова.

²) М. Биков, ст. 6—7.

³) „Степъ“. Еженедѣльная литературно-общественная газета. Выходитъ по воскресеньямъ. № 1, 1 липня 1885 р., ст. 1—2.

тижневика „Степь“ були надруковані: етнографічний нарис Я. Новицького „Запорожцы“, замітка про український театр і перша поезія Івана Манджури п. з. „Босаяцька пісня“ (на українській мові, під псевдонімом Ів. Калічки; № 1, 1885 р., ст. 14). Промінчики симпатій московського тижневика до Українців дуже збентежили оборонців „отечества“ і вони стали засипувати редакцію „порицаннями і сожальніями о якобы ея украинофильскомъ направленіи“ (№ 3 ст. 33). В статті „О нашемъ якобы украинфильствѣ“ редакція відхрестилась від „украинофильства“ і заявила, що її цікавить „не ярлыкъ, подъ которымъ живетъ человекъ, а самъ человекъ“ (№ 3). Під такою заслоною прокралися на сторінки „Степи“: дві статті Я. Новицького п. з. „Запорожцы, этнографическій набросокъ“ (№ 2) і „Запорожье въ памятникахъ устнаго народнаго творчества“ (№№ 5, 6 і 7); етюд М. А. Кропивницького п. з. „По ревизіи“ (№№ 13 і 14); драма Бораковського „Тяжкая доля або, як доли немає—той счастья минає“; український вірш Гр. Пасинка п. з. „М. А. Кропивницькому“ (№ 5) і декілька рецензій на українські твори. Навіть Єгоров, для якого слово „украинофильство“ було страшним¹⁾, захопився був трупою Кропивницького з Заньковецькою, Садовським і инш. й умістив чимало прихильних заміток про український театр, якому ворожив європейську славу.

Дуже пильним співробітником тижневика „Степь“ був Ів. Манджура. На сторінках газет з'явилися його перші поезії на українській мові під псевдонімом Івана Калічки: згадаємо „Босаяцька пісня“ (№ 1, 1885 р., ст. 14), „На пасіці“ (№ 10, 1885 р., ст. 158), „Веснянка“ (№ 12, ст. 188), „З заробітків“ (№ 15, ст. 236), „Лелії“ (№ 2, 1886 р., ст. 10—12), „26 лютого“ (№ 8, 1886 р., ст. 119), „Моїм суддям“ (№ 14, 1886 р., 216) і „Нива“ (№ 21, 1886 р., ст. 319). З цих поезій не увійшла до збірничка „Степові думи та співи“ тільки поезійка „26 лютого“. Крім поезій надрукував Манджура в „Степи“ ще ось які статті: „Государыня широкая масленица“ (№ 6, ст. 98—100, підп. Ів. М-ра); „XXV годовщина смерти Т. Г. Шевченка“ (№ 8, ст. 114—115, підп. И. И. Манжура); „Приходъ весны“ (№ 41, ст. 225—227, підп. И. М-ра); „Купало“ (№ 25, ст. 378—379, підп. И. М-ра); „По поводу частныхъ сельскихъ школъ“ (№ 4, 1886 р., ст. 51—52, підп. Ів. М-ра); реценція на книгу Ів. Як. Акінієва п. з. „Очеркъ флоры г. Екатеринослава“ (№ 11, ст. 172—173; в примірнику Манджури написано власноручно „И. М. (анжура)“) і „Еще по поводу „Очерка флоры г. Екатеринослава г-на Акинфіева“ (№ 214, ст. 219—220, підп. И. М.). Тижневик „Степь“ хотів стати українсько-московською газетою²⁾, але Катеринославиці не підперли його і він перестав виходити під кінець 1886 року.

Хоча редакція платила Манджурі „крайне незначительный гонорар“³⁾, все-ж таки він почував себе щасливим, коли виходила „Степь“; коли-ж газета припинилась, і він засумував. „Пока была „Степь“,—писав він до проф. Потебні⁴⁾,—принимала мои вирши, я и пѣлъ, теперь же все какъ завяло. Не знаю мысли ли у меня такія низменныя или же языкъ не позволяетъ,—никакъ нельзя настроить свою лиру на торжественно-выспренній ладъ, все выходитъ бѣдно, сѣро, обыденно. Никакъ не отрѣшишься отъ „наземнаго“, не залетишь за облака, да тамъ, кажется, и искать уже нечего“.

В Катеринославі вийшли накладом Катрі Єгорової під псевдонімом Івана Калічки переробки народніх казок: у 1885 році „Якъ чортъ шма-

¹⁾ М. Биков, *op. cit.*, ст. 9.

^{2, 3)} Лист Ів. Манджури до О. Потебні (без дати).

⁴⁾ Лист Ів. Манджури до О. Потебні (з 6 грудня 1886 р. ст. ст.).

точок хліба отслужував¹⁾ та „Голодный годъ“. Посилаючи першу й третю казку М. Сумцову, автор виправдував їх фантастично-гумористичний зміст²⁾: „Звернувши увагу на це, як народ читає різні метелики, я помітив, що симпатичні оповідання, напр. „Дзвонар“ і „Салдатка“ Мордовця, а також оповідання Марка Вовчка й інші подібні наводять на селян при читанню трох не сон. Тимчасом оповідання Стороженка й Квітки³⁾ оживляють слухачів, заставляють сміятися і захоплюватися. Тому то тема гарна й гуманна, але взята з прози життя, не цікавить селянина й не виправдує свого назначіння: він мов не дочуває її“.

В Катеринославі в 1885 році, в березні, написав Манджура й поему „Трьомсин Богатир“⁴⁾. Зараз у березні 1885 р. поет надіслав рукопис „Трьомсина“ під псевдонімом Івана Калічки до петербурзької цензури. В березні того-ж року він довідався, що поему переслано до Києва і що вона має друкуватися в якомсь журналі. Через місяць сповіщено поета, що рукопис загублено⁵⁾. Поет зладив нову копію й надіслав її до київської цензури. З київської цензури помандрував „Трьомсин“ знову до Петербургу „для окончательного заключенія“⁶⁾. Довгий час не було ніякої звістки про „Трьомсина“. В листі з 6 жовтня 1887 року ст. ст. писав поет до проф. Потебні, що „Трьомсин“ „погибъ пока окончательно“. Незабаром цензура повернула Манджурі поему з заборорою друкувати її. „И что только въ „Тремсинѣ“ нашли нецензурнаго?—дивувався поет.—Если первая глава—одинъ куплетъ о нынѣшнихъ обитателяхъ степи—можно бы, кажется, было исключить. Нѣкоторые, кому я его читалъ, видятъ въ немъ какую то аллегорію, я же ничего подобного и въ виду не имѣлъ“⁷⁾. Проф. Потебня теж посилав „Трьомсина“ до цензури, але безуспішно. Відривок із „Трьомсина“ п. з. „Бурлакова могила“ появився в збірнику „Степові думи та співи“. Поема в цілості збереглась у Івана Григоровича Василенка, якому вона була присвячена. По смерті Василенка (1895 р.) вона опинилась у руках Куліченка⁸⁾ і була спочатку надрукована в катеринославських „Дніпрових Хвилях“ у 1913 р. (№№ 3—17) п. з. „Трьомсин Багатирь“, казка з присвятою Івану Григоровичу Василенкові, написаною 25/XI 1890 р., а потім у 1917 році вийшла й окремою книжечкою.

Вже десь на початку своєї етнографічної діяльності зацікавився був Манджура переживанням ідеї богатирства серед українського народу і

¹⁾ Про цю казку Ю. Полівка написав цікаву студію в книзі: „Pohádkaslovné studie“—Kajispu čert“.

²⁾ Н. Ф. Сумцовъ. Памяти И. И. Манжуры, ст. 8.

³⁾ В листі до Потебні з 15-го грудня 1887 р. ст. ст. висловлює Манджура свою думку про Гр. Квітку. Тому, що ця думка заснована на спостереженнях такого знавця селянської душі, як Манджура, ми наводимо її цілком: „Скажу кое-что о Квиткѣ. Языкъ его легокъ, понятенъ и общедоступенъ для народа. Содержание его повѣстей великолѣпно понимается и воспринимается народомъ, особенно въ сносномъ чтеніи, за исключениемъ только поучительныхъ прелюдій къ повѣстямъ. Причемъ оказывается, что комикъ онъ плохой, его юмористич. пов. не возбуждаютъ должнаго настроенія; какая нибудь грубо-смѣшная сказка „Сира Кобыла“ и т. п. въ этомъ отношеніи лучше. Не пріятно звучать (мое личное мнѣніе) у него существенныя съ окончаніемъ на ые—созданные, мыло-сердые и т. п. Такъ и слышатся комическія реплики нашихъ водевильныхъ дячковъ и писарей. Еще неудачная черта при всякомъ удобномъ случаѣ онъ подробно перечисляетъ простыя кушанья, что возбуждаєть въ патетически настроенномъ слушателѣ почему то смѣхъ, но это отнюдь не можетъ уменьшать его значенія какъ народнаго писателя въ виду вышеприведеннаго пониманія и сочувствія къ его произведеніямъ народа“.

⁴⁾ Лист Ів. Манджури до проф. Потебні з дня 13 листопада 1886 р.

⁵⁾ Листи Ів. Манджури до проф. Потебні з 13 листопада 1886 р. і з 15 грудня 1887 р. ст. ст.

⁶⁾ Лист Ів. Манджури до проф. Потебні з 6 грудня 1886 р. ст. ст.

⁷⁾ Лист Ів. Манджури до проф. Потебні з 1 грудня 1887 р. ст. ст.

⁸⁾ Лист М. Бикова до мене з дня 28 січня 1908 р. ст. ст.

почав збирати оповідання про богатирів та героїчні казки. Оці оповідання, головню казки, й спонукували його написати цикл богатирських казок-поем. Коли-ж казки не мають історичної обстанови, він власне хотів дати їй своїм казкам-поемам. На жаль, царська цензура, яка навіть у невиннім „Трьомсині“ бачила небезпеку для держави, у самім почині знищила сей замір.

На трьох побратимів—розказує Манджура в поемі „Трьомсин“—упало відбувати сторожу на могилі, що собою розділила Кримський степ од Запорозжя. Вони мали пильнувати, „чи орда де не рушала та не йшла на Україну“. Ледве вони розташувалися, почули, ніби дитинча мале десь плаче. Вони схопились і побачили на дванадцяти дубах здорове гніздо орлове. В гнізді кувакало хлоп'ятко. Побратими взяли собі хлоп'ятко за сина й прозвали Трьомсином. Хлопчик ріс дуже скоро, „на Петра став ходити, а к Іллі вже виїздити“. Козаки справили йому зброю, обучили запорозьких обичаїв і брали його з собою скрізь у роз'їзд. Під осінь козарлюги розпростилися із Трьомсином, а Трьомсин подався на всі чотири... Зупинився він аж у славнім царстві, в котрім запанував змії. Змії той царя „пожував“, а дружину його взяв та й жив з нею. Ніхто не був у силі подужати цього змія, аж зробив це Трьомсин. Тоді довідався він, що змії убив саме його батька й жив з його матір'ю. За це він і почепив змія на гак. Управившись гаразд з „поганню та скверністю“, що завелися були в царстві батьків, Трьомсин рушив додому відпочити. Ненька за намовою змія, якого була зняла з гаку, стала тепер удавати недужу та просити сина, щоб на лік добув їй борошенця з млина, що стоїть за двома горами. Трьомсин сів на коня, якого вивів на світ божий із змієвого льоху, а той завів його куди треба. Вже набив він борошенця тугенько в лантушок і став коня повертати—аж бачить: дві гори, що одна одну б'є й нікого живцем не пропускає, ізійшлися. Тоді лев Мурий, що товаришував Трьомсину, ускочив у вузький проходець, гори задавили його, але після цього вони розійшлися і кінь проскочив поміж них із своїм їздцем. Іде Трьомсин мав пригоду з хуртовиною, але від неї спас його другий лев, Босий, і так він вернув живим додому. Змії, що після від'їзду Трьомсина знову гуляв собі весело з його матір'ю, вивудав нове лихо на нього: Трьомсин мав поїхати в той край, де в морі живе чудерство з трьома губами, і добути з його півложки руди, в якій є така страшна сила, що хто її хоч краплю покоштує,—ту хвилину мусить умерти. І дійсно, коли Трьомсин приніс матері борошенця, вона попрохала добути їй ще й отсеї руди. Трьомсин не давав себе довго просити. Кінь заніс його над море. Там довідався він, що в цьому морі живе чудерство, якому треба що-дня на сніданок давати дівчину, бо инакше горе. Тепер прийшла черга на красуню-царівну. Трьомсин, заночувавши в хаті, де саме жила нещаслива царівна, на другий день подався над море. Як лише показався, морське чудерство випустило до нього дві губи. Він кинув два гаки і зачепив обидві губи. Воно випустило третю губу, він і третю зачепив. Чудерство потягло його у воду. Він піймав його на аркан, витяг з води, порубав, наточив крови і чкурнув додому, а про красуню-царівну й забув. Руду віддав він матері, але вона сама не хотіла пити, тільки дала йому. Трьомсин випив і навіки захололо його серце.

Отто й поховали його, як він хотів, у скляній труні. А та царівна, яку він освободив від морського чудерства, вродила йому тимчасом двох синів. За це її батько велів відрубати їй по лікті руки, пов'язати дітей до плечей і прогнав її геть від себе. Іде, ридає безталанна, а спека велика. Аж бачить—криниця недалеко. Побігла й нахилилась над нею, а діти із-за плечей бульк у воду. З жалю вона впала у цю криницю, а як

трохи там очунала, побачила: руки в неї цілі й діти позринали й до матусі припливли. А тимчасом кінь подався степами, щоб знайти царівну та удвох поміркувати, як би то спасти Трьомсина. Ось і знайшов він її і розказав, що сталося. Незабаром прийшли й сини, які стали великими. Сини зробили так, як радив кінь, добули живої води і рушили з конем. Покропили вони Трьомсина отсею водою, він і встав. „Ху,—каже,—та як-же я заспав!“ Опісля молоді лицарі убили змія та його любовницю, себ-то свою бабусю, а цар посадив Трьомсина на свій престіл і повінчав його із своєю донькою.

З порівняння змісту поеми „Трьомсин-богатыр“ зі змістом казок, надрукованих пізніше Манджурою в збірнику „Сказки, пословицы и т. п.“, видно, що в основу цієї поеми лягли казки: 1) „Трьомсин-синеня“, 2) „Іван Іванович, руський царевич та морське чудерство“ і 3) „Безрука царівна“. Коли далі розіб'ємо основу „Трьомсина“ на сюжети, виявиться, що він заснований на ось яких головних сюжетах: 1) недобра жінка в змові із змієм хоче позбутися свого сина й доручає йому виконати небезпечні завдання; 2) богатыр виконує важкі завдання при допомозі звірят (коня та левів); 3) визволення богатырем дівчини від морського чудерства; 4) живуща та цілюща вода назад повертає втрачені частини тіла, ба навіть воскрешає померлого.

Не треба бути великим знавцем казкових сюжетів, щоби не знати, що наведені нами сюжети мандрівні, так сказати, міжнародне добро. Коли ближче познайомимося з казкою „Іван Іванович, руський царевич та морське чудерство“, головною підвалиною „Трьомсина“, мусимо признати, що вона—бліда паралель величавої старогрецької легенди про Геракла. Манджура навіть, кладучи в основу свого „Трьомсина“ цю казку, свідомо наблизив її ще більше до первообразу. Як Евристей хотів позбутися Геракла, даючи йому небезпечні завдання, так і Трьомсина Манджури подібним способом хоче позбутися його мати. Тільки Геракл сповнив блискуче дванадцять важких завдань, а Трьомсин лише два завдання, але одно з них таке, як Геракл, а саме обидва герої убили морського дракона і уратували від смерті молоду дівчину. Навіть смерть мали обидва богатырі з одної причини: Геракл від крові вбитого ним морського чудерства.

Сюжет про виконання героєм небезпечних завдань зустрічаємо в старогрецькій легенді про Язона та в дев'ятнадцятій руні „Калевали“ (Ільмарінен оре гадюче поле та ловить у царстві мертвих ведмеда, вовка і щуку¹).

Сюжет про визволення дівчини від потвори знайомий нам також з легенд про Перзея й Андромеду та про Евтимоса. Золотим кільцем між отсим старогрецьким сюжетом і нашою казкою про „Івана Івановича, руського царевича та морське чудерство“, переробленою Манджурою в „Трьомсині“, являється болгарська легенда про Михайла з Потуки, прославленого на початку XIII в. Можливо, що старогрецький сюжет положено в основу болгарської легенди, яка, як думає акад. Михайло Грушевський, замандрувала на Україну й дала почин нашій казці про визволення богатырем дівчини від морської потвори²). Коли вже зайшла річ про оригінальність сюжетів, до речі буде тут згадати, що праобраз змієборця дуже й дуже старий. Першим змієборцем був мабуть стародавній лонський бог Мардук, який побив Тіамат, зображену в вигляді дракона

¹) Калевала. Фінська народня епопея. Повний переклад Є. Тимченка. Львів, 1901, ст. 132—136.

²) Михайло Грушевський. Історія української літератури. Київ, 1925, р., том IV, ст. 152—156.

або семиголового змія, та пов'язав переможених ним одинадцять потворів, що попереджали її¹⁾. Від Вавилонян оповідання про Мардука зайшло також до Євреїв. У Старому Завіті написано про Ягве: „Ти розбив голови потворів на водах, ти потрошив голови морського чудерства (*liviāthān*), псалма 74, ряд. 13—14; або „хіба-ж бо не ти порубав зміїв (*vahab*), заколов потвори (*tannin*)?“, кн. прор. Ісаї, 51, 9. Про змієборство єсть мова і в „Откриттію св. Йоана Богослова“ 11,7: „Михайл і ангели його воювали проти змія“. Нарешті, хрестоносці принесли з собою до Європи легенду про лицаря св. Юрія та його боротьбу з крилатим драконом²⁾.

З нашим сюжетом про уратування дівчини та загалом людей від морського чудерства найбільше споріднений—опріч згаданих уже нами старогрецьких легенд—старовавильонський рапсод про Тішпу (Тішпа, *Hinib*) та Лаббу (старозавітний *liviāthān*). „Стогнуть міста,—кажеться в останках цього рапсоду³⁾—стогнуть люди у своїх садибах, скаржаться люди на своє горе... З'явилася жорстока потвора. На 50 миль вона довга, на одну милю широка, на шість ліктів в неї паща... на дванадцять ліктів в неї вуха... Оце (Тішпу) сів на хмару—вихром несений зійшов униз, убив потвору Лаббу і три роки, три місяці, один день і одну годину текла кров з її тіла“. Отже не помилимося хіба, коли скажемо, що то старі Вавилоняни вигадали казку про боротьбу багатиря з потворою чи морським чудерством та що від них цю казку перейняли інші народи, а між ними і старі Греки, які прикрасили їхню вигадку яскравими квітками своєї фантазії.

Сюжет про живушу та цілющу воду—загально відомий і також дуже й дуже старий. З історії релігії ми знаємо, що старі Єгиптяни вважали воду праджерелом життя, а у старих Вавилонян бог води Еа-це був великий надмаг, пан таємничих та життєдайних джерел. Тому то й не дивно, що у вавильонським міті цілюща вода вертає давню красу і подобу богині Іштар⁴⁾, в єгипетській казці про двох братів, записаній перед поверх 3000 літ тому, вода оживлює серце героя, а після того самого героя⁵⁾, а у староіндійській „Рамаяні“ (кн. 1) Ганга своєю водою оживлює спопелілі останки 60.000 синів Супарни. Не сумніваємося, що від цих старих народів ідея про живушу та цілющу воду потайними шляхами зайшла й на Україну.

Мотив про недобру жінку, яка вимагає виконання забаганок, що мають таємну мету,—загибель її близької людини,—зустрічаємо у багатьох казках, як у єгипетській про двох братів, німецькій, мадярській (у яких героями дракон і його жінка), грецькій, індійській і ин.⁶⁾ Мотив у „Трьом-синах“: дві горі, що одна одну б'є й нікого живцем не пропускає, очевидно, запозичений з легенди про Язона (Сімплєгади—дві скелі при вході до Чорного моря). Три сестри, що стерегли живущої та цілющої води і „всі три ув одно око дивилися“ (з казці про Івана Івановича)—це три Граї,—що були сиві з уродження і мали одно око й один зуб. Мотив: дитина росте що день, що година, і скоро робиться дорослою людиною, знаходиться нпр. в індійській казці, записаній Miss M. Frege в Декані⁷⁾.

¹⁾ *Enuma elis*—сотворення світу.

²⁾ Friedrich Delitzsch. *Babel und Bibel*. Leipzig, 1903, ст. 32—35.

³⁾ *Bel i Labbu*.

⁴⁾ У нас Іван Франко переклав віршем старовавильонську поему про Іштар, користуючись текстом Шрадера (Поеми, Львів, 1899). Порівн. також мій переклад переробки Ю. Заєра п. з. „Іштар“ (Легенди, Львів, 1904).

⁵⁾ В. А. Клоустон. Народні казки та вигадки. Львів, 1896, ст. 121 (переклад казки про двох братів зладив Ів. Франко).

⁶⁾ В. А. Клоустон. Уваги до казки про двох братів, Е. Коскена, перекл. Ів. Франка.

⁷⁾ В. А. Клоустон, *op. cit.*

Навіть такий на перший погляд невинний мотив, як засідка на орла в порожньому череві вбитого тура, має гарну паралелю в історії Етани (Iddun-ilani), а саме в епізоді про боротьбу орла з вужем.

З подружжями жінок із звірятами стрічаємося в казках у Готентотів (зі слоном), у Ескімосів (з китом ¹⁾, у примітивних народів Америки (з псом, водяним ²⁾, у нашої казці (із змієм). Коли під тотемом розумітимемо віру в походження людей від нелюдських предків,—то саме оті останні казки являються пережитками ідеї тотему ³⁾.

Покінчивши таким способом питання про походження сюжетів „Трьомсина“, ми скажемо ще кілька слів про літературну вартість „Трьомсина“. Що до форми „Трьомсина“ Манджури, то цей твір написаний мелодійним віршем та гарною мовою; оповідання пливе-дзюрчить, неначе гірський струмочок; покладені в основу твору сюжети цікаві, блискучі; нарешті й замисел Манджури дати у віршованій формі цікаву казку з українським тлом заслуговує на похвалу; але опріч цих прикмет „Трьомсин“ Манджури має і свої хибі: 1) запорозькі акцесорії не підходять до мітичного тла казки; 2) сюжети з казок „Іван Іванович“, „Безрука царівна“, „Трьомсин“ добре оброблені, але не добре перетоплені в одну цілість, нпр. Трьомсин займає престіл батька царівни, а не оповідається нічого, що сталося з звільненням батьківським престолом після матери Трьомсина та її любовника—змія; 3) для симетрії будови твору Трьомсин повинен-би виконати бодай три небезпечні завдання, тимчасом він виконує тільки два; 4) у Манджури гарний замір здемократизувати свого героя не переведений вже хоч-би тому, що він саджає свого героя на царський престіл.

IV.

В першій половині 1886 року перебрався Манджура з Катеринослава до Миколи Василевича Бикова ⁴⁾, на посьолок Амур, що лежить на другому боці Дніпра. Там ожили в ньому давня любов до природознавства й він став душею колекціонерів комах, рослин та птахів. З Манджурою ходили на екскурсії: Микола Биков, Олександр Єгоров, часом Ів. Як. Акінфієв, учитель реальної школи, автор „Очерка флори г. Катеринослава“ (Одесса, 1885), кандидат природничих наук Бохановський та інші. Вони ходили по околицях Катеринослава, збирали рослини та ловили жуків, мотилів, ба навіть птахів. Дома вони сортували та класифі-

¹⁾ Andrew Lang, Mitologia, ст. 172 (збірки Bleeka i Rink'a).

²⁾ Катерина Грушевська. Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки. Київ—Відень, 1923.

³⁾ У нас про тотем писали: акад. Мих. Грушевський, Початки громадянства, ст. 124—137 і Катерина Грушевська. З примітивної культури (стаття „Тотем і Мана“).

⁴⁾ Микола Василевич Биков народився в 1856 році на Україні. Він учився в Катеринославі та Московській гімназії і в Петербурзькому університеті. На літературне поле виступив у 1884 році в газеті „Дніпро“. Його талант виявився в публіцистиці. З походження москаль і дворянин; по переконанню демократ, федераліст і приятель України. „Я люблю Україну—писав мені Микола Василевич—і служу їй, когда только можно“. Гарячі симпатії до України виявив Биков у своїй газеті „Дніпровская Молва“ (1901 р.) та в редактованій ним українській газеті „Добра Порада“ (1906 р.), за яку й відповідав перед судом. Свої статті містив він у місцевих газетах і тільки коли-не-коли в столичних. Здебільшого друкувалися його статті: у „Степи“, „Екат. Губ. Вѣдомостях“, „Недѣля“, „Сѣверномъ Вѣстникѣ“, „Петерб. Вѣдомостях“, „Вѣстникѣ Юга“, „Придніпровскомъ Краѣ“, „Южной Зарѣ“ і в „Новомъ Крымѣ“. Вершом його публіцистичної діяльності були статті, що з'явилися в 1905—1907 рр. у „Придніпровскомъ Краѣ“ і „Южной Зарѣ“. З окремо виданих книжок цікаві „Автономія и федерация въ русской исторіи“ і „Кѣмъ дѣлается исторія“ (вступ до книги „Эскизы нашего полуострова“, 1855—1905). Написав також цитовану нами книжечку про Манджуру (листи до мене з Катеринослава з 17 січня і 22 квітня 1908 р. ст. ст.).

кували здобуте. Незабаром кімната поета заповнилася колекціями комах, гербаріями і випханими птахами. Поет хотів колекціонувати і гадюк, але Микола Василевич на це не згодився.

Жуків та мотилів продавав поет Катеринославському вчителеві К. Л. Брамсону, авторові деяких праць по ентомології, який охоче торгував колекціями жуків та мотилів.

У Бикова життя поета плило спокійно. Микола Василевич і його дружина поводитися з ним щиро, приязно. Поет міг без журби творити, читати, записувати пісні та казки, ловити жуків та мотилів, а в вільні хвилини мав з ким і порозмовляти. Микола Биков, письменник, людина з широким світоглядом, майже в однім віці з поетом, любив його і частенько заводив з ним розмови на різноманітні теми.

„По своїм політичним переконанням,—пише М. Биков—Манджура був радикалом, але до суспільних питань він ставився доволі байдуже. Найбільш охоче він любив говорити про народні казки у різних варіантах. Пробував часом і співати, але доброго голосу не було в нього. Музика наводила сум на його „знівечене серце“¹⁾.

Можна було сподіватися, що іділія Манджури триватиме довго, але сталося інакше. Наш поет по батькові був алкоголиком. Не минуло півроку, як він запив. Коли протверезився, йому було соромно показуватися на очі Биковим і він поселився в хаті Михайла, садівника Миколи Бикова, і „діда Михайла“, садівника Петра Бикова.

Якось довідався раз Микола Василевич, що поет опинився в хаті Михайлів без одежі й чобіт; йому жалко стало його, і він надіслав йому карточку такого змісту: „Н. В. Быковъ, прилагая при семъ сапоги, пальто, штаны и рубаху, предлагаетъ Ивану Ивановичу ходить ѣсть къ нему, ибо народная пища Ивана Ивановича дѣлаетъ покрытымъ какими-то пятнами, по увѣренію Михайла,—значитъ не идетъ ему въ прокъ“. Манджура не прийняв одежі й чобіт і не хотів користуватися з гостинности Бикова. На цій-же карточці він відписав йому: „За присылку благодарю, если придется впору, воспользуюсь, а остальное—враки; я здоровъ, какъ нельзя быть лучше, а то была крапивная лихорадка, не болѣе. За приглашеніе тоже благодарю. и когда нибудь имъ воспользуюсь“. Очевидячки, Биков образився відмовою поета і стосунки між обидвома приятелями похолоднішали ще більше. Хоча згодом холод ніби минув, все-ж таки поет жив і далі в хаті садівників. Широка селянська піч заступала йому там кабінет. На ній одержав відомість у 1887 році, що „Историко-филологическое Общество“ при Харківській університеті вибрало його своїм дійсним членом²⁾.

Його щоденними товаришами були відтепер обидва Михайли.

Михайло Миколи Василевича був п'яниця, але бистрий на розум і меткий чоловік; його полюбив поет і він товаришив йому „во время пьянственныхъ походовъ“. Дід Михайло—це був 67-літній старець, тверезий, чесний, ригорист; він поважав поета, коли той був тверезий, але тратив рівновагу, коли бачив його п'яним. Між дідом Михайлом і поетом приходило часто до сварок, особливо зимою 1887 року, коли в поета було більше нетверезих днів, як тверезих. Поет думав покинути Михайлів і навіть старався через Олександра Єгорова дістати „несчастное проходное“, але „проходного“³⁾ не давали йому, і він терпів муки Танталя.

¹⁾ Николай Быковъ, *op. cit.*, ст. 8—9.

²⁾ Лист Манджури до Потебні з 18 марта 1887 року ст. ст.

³⁾ Олександр Кониський пише в своїй статті „Надъ свѣжими могилами“ („Дѣло“, Львів, 1893 р., № 257), що Манджура жалувався перед ним, що поліційний догляд стісняв його.

Тимчасом брати Бикови поділилися майном, хата з половиною саду припала з поділу Петрові Бикову, і дід Михайло, як хазяїн хати, прогнав з неї поета. Так серед злиднів і наруги прожив Манджура на печі Михайлів півтора року: половину 1886 року і 1887 р.¹⁾

Віконцем, крізь яке можна поглянути на сумне та гірке життя поета, являється його переписка з проф. Потебнею, з Миколою Биковим, а почасти і з акад. Сумцовим.

Після розриву Манджури з Биковим обидва приятелі майже не бачилися, тільки листувалися. Цікаво, що коли не було ким надіслати листа, поет сам передавав його Бикову через кухню і в кухні чекав на відповідь. Її теж не хотів він приймати зі столу Миколи Василевича і їв страву, яка варилась для служби. Колишні приятелі обмінювалися газетами: поет давав Миколі Василевичу „Одесский Вѣстникъ“, „Кіевское Слово“, яких був кореспондентом, за це діставав від нього „Русскія Вѣдомости“, „Русское Богатство“ або інші журнали та книжки. Через Бикова відбирав поет і посилав пошту. Биков робив поетові дрібні закупки в Катеринославі. З того часу, як Мордовець признав Манджуру в однім листі „положительно единственнымъ у насъ знатокомъ народной украинской рѣчи“, поет посилав Миколі Василевичу принагідно „новѣйшія произведенія своей музы“, щоб той переглянув їх і сказав, „шагнула ли она впередъ и если шагнула—то по правильному ли пути?“ Як біда дошкуляла, він позичав у Бикова гроші на тютюн, поштові марки й інші дрібнички. На свята та іменини Миколи Василевича поет посилав йому побажання („розы рвать и жасмины поливать, понятие дѣло, на яву, а не во снѣ“), але „по несчастнымъ обстоятельствамъ“ не особисто, тільки на письмі, щоб „не испытывать мукъ Тантала“. Ми не знаємо глибших причин такого розриву сердечних стосунків поета з Биковим, можемо тільки сказати, що цей розрив не вийшов нашому письменникові на користь. Слаба воля поета не мала тепер ніякого стриму перед чаркою і він тратив здоров'я в товаристві темних п'яниць.

Нема сили, нема волі,
Нема і не буде,
Бо ще змалку підкосили
Все чужі люди.

(З автографу).

Крила поета що раз то нижче опускалися в болото²⁾. Єдиним теплим, ясним промінням, що не давав поетові опуститися на дно темної, холодної ночі життя—це був проф. Олександр Потебня. Манджура поновив своє знайомство з проф. Потебнею, як пише М. В. Потебня, коло 1886 року. Ми думаємо, що це сталося не скорше, як у другій половині того-ж року, коли Манджура жив на печі у Михайлів.

Ол. Потебня—людина добра, м'яка, безпристрасна, прийняв поета тепло, сердечно, і поет прожив тоді у нього в гостях, коли перший раз після пам'ятного 1870 р. відвідав його, два дні. Потім бував він у проф. Потебні зрідка; за це часто листувався з ним³⁾. Відвідини і листування⁴⁾ мали великий вплив на поетичну та наукову творчість Ман-

¹⁾ Николай Биковъ, *op. cit.*, ст. 10—11 і 21 і два листи (б. д.) Манджури до Я. М. Бикова та лист цього останнього до мене з Катеринослава, 28 січня 1908 р. ст. ст.

²⁾ Николай Биковъ, *op. cit.*, ст. 10 та 21; листи Манджури до Бикова з 6 і 25 грудня 1886 р., з 6 грудня 1887 р. та сім інших листів з цього-ж часу, без дати.

³⁾ Лист Потебні до мене з Харкова з 20 червня 1907 р.

⁴⁾ Листи Манджури до Потебні в числі 22, написані ним в часі від кінця 1886 року до 1891 року, була ласкава прислати мені вдова—М. В. Потебня, за що дякую їй сердечно.

джури. Потебня піддержував Манджуру морально, читав його твори, що той йому надсилав для оцінки, робив свої цінні замітки, виготовлені твори відсилав до цензури, заохочував поета до збирання етнографічного матеріалу, підпомагав грошми і давав йому потрібні до студій книги. Недаром поет заносив до Потебні свої простосердечні скарги, жалі та прозьби і в нього шукав останнього поратунку. „Не оставляйте меня—пишет поэт до нього—своими письмами, онѣ меня сильно бодрятъ и поддерживаютъ, а то здѣсь нѣтъ ни единой души, съ которой можно было бы посоветоваться, выслушать компетентное и безпристрастное сужденіе“¹⁾. „Мнѣ приходится крайнѣ жутко—жалуется поэт і просить поратунку в иншім листі—идетъ „осинѣ та лыха година“, а я какъ ракъ на мелизнь—нигдѣ не пристроился и не устроился, да кажется, и до гробовой доски мнѣ не устроиться, такъ и пропаду нищенствующимъ поэтомъ... Мнѣ право уже крайне совѣстно обращаться къ Вамъ за помощью, но нужда заставляетъ напустить на себя собачью совѣсть и снова просить Васъ помочь мнѣ“²⁾. І проф. Потебня ніколи не залишав нашого поета—все пособляв йому і підносив його на душі.

V.

Хоча Манджурі важко було на світі прожити, він не кидав пера. Можна навіть сказати, що у найбільше скрутних хвилинах його життя його літературна творчість більшала. В 1886 році він написав свою поему-казку „Іван Голин“. Канву до цієї поеми він узяв з загально відомої народньої казки про „Івана Голика та його брата“, надрукованої П. Кулішем у „Запискахъ Южной Руси“ (II, 59—82), та з уривків, які чув безпосередньо³⁾. Вже хоч-би з характеристики героя поеми „Івана Голина“:

Непосида—задерака,
Не Царенко—Хардизака,
Вже не вважа він нікому,
Хоч-би й батькові самому,—

видно, що з огляду на маніру писання „Голин“ був залежний від „Енеїди“ Котляревського. До цього признається потроху й сам поет. Авторитет „Івана Голина“ знаходимо в листі поета до О. Потебні з 13 листопада 1886 року ст. ст. „Не знаю, какъ Вамъ приглянется „Голынѣ“,—пишет поет—самъ же я его ставлю нѣсколько выше лубочныхъ рифмованныхъ сказокъ Никольскаго рынка, а за невыдержку стиха (нѣтъ строгаго чередованія семи и восьми-сложныхъ стиховъ,—писано, какъ Богъ на душу положилъ) немного ниже Конька Горбунька, но за неимѣніемъ ничего лучшаго въ подобномъ родѣ—хорошъ будетъ и мой „Голынѣ“. Главное, какъ мнѣ кажется, легкій стихъ „Голына“ будетъ легко запоминаться дѣтьми, а я помню, какъ мы еще въ первомъ классѣ уѣзднаго училища восторгались Конькомъ Горбункомъ, заучивали его большими отрывками и съ воодушевленіемъ декламировали другъ другу. Заучивали мы и переписывали также точно и Энеиду Котляревскаго и она по моему мнѣнію, своими простыми, хотя и грубыми картинами и юморомъ забросила въ нѣкоторыхъ изъ насъ первыя сѣмена любви къ малорусской литературѣ. А сказочныя картины „Голына“, его легкій стихъ оставляють надѣєю въ самому воспріимчивомъ возрастѣ веселое впечатлѣніе и теплыя воспоминанія и въ послѣдствіи изъ этого можетъ вы-

¹⁾ Листи Манджури до Потебні з 13 листопада і 6 грудня 1886 р. ст. ст.

²⁾ Лист Манджури до Потебні з 6 жовтня 1887 р. ст. ст.

³⁾ Лист Манджури до О. Потебні з 13 листопада 1886 р. ст. ст.

рости серйозна любовь кь родной литературѣ. Не прийміте этого за самолюбіє, или самохвальство, я такъ говорю по своимъ наблюденіямъ надъ паруботою и школярами. Сейчасъ же вслѣдъ за прочтеніемъ моей сказки они повторяли нѣкоторые стихи подрядъ наизусть и просили еще прочесть, чтобы лучше и больше запомнить. Если и Вы признаете за ней эти достоинства, мнѣ больше ничего и не нужно, только нужно будетъ тогда опасаться, чтобы цензура не догадалась объ этомъ. Тривіяльностей въ „Голынѣ“ особенныхъ нѣтъ, а если онъ и показывается мѣстами грубоватъ, то въ той средѣ, для которой онъ имѣлся въ виду— для народа и средняго класса—такая грубоватость вполнѣ заманна и прилична, хотя намъ, имѣющимъ якобы больше развитое понятіє о приличіи, онъ и можетъ показаться грубымъ“. У листі з 18 марта 1887 року ст. ст. писав поет, щоб Потебня не безпокоївся „Голином“, бо він знайшов йому видавця і надіслав рукопис до цензури. Одначе цензура заборонила „Голина“ і поет не надрукував його.

На цих двох казках, себ-то на „Трьомсині“ й „Голині“, думав Манджура покінчити з подібним жанром. „Если же и напишу что,—писав він О. Потебні,—то въ родѣ Кузьмы Остолопа—не богатырское“¹⁾.

В 1886 році написана балада „Ренегат“, заснована на народнім переказі. Ренегат-Українець спроваджує на Україну ворожу орду, але великодній дзвін розбуркує в ньому дитячі спогади і під їх впливом він лишає Україну в спокою. Балада написана легким віршем і має декілька гарних поетичних картин. Б. Вільхівський (Грінченко²⁾) мабуть мав на думці баладу Міцкевича п. з. „Renegat“, пишучи, що йому доводилося десь читати польську баладу на той самий сюжет, але обидві балади опріч спільних заголовка та ймення „Гассан“ не мають між собою нічого спільного.

Поет бажав надрукувати свого „Ренегата“ або в „Кіевской Старинѣ“, або в „Кіевскомъ Словѣ“ („тамъ ко всѣмъ святобожному относятся внимательно“), або в „Южномъ Краѣ“, де „помѣшались стихи Кулиша и Щоголева“. Поет сам „туда толкался“, але нічого з цього не вийшло. Він пробував ще в галицьку „Зорю“, але ця проба була невдала. Не пощастило і Потебні надрукувати „Ренегата“ ані в „Кіевской Старинѣ“, ані в „Кіевскомъ Словѣ“, ані в „Южномъ Краѣ“. Балада знайшла пристановище в збірничку „Степові думи та співи“ (1889 р.³⁾). Коли-б „Ренегат“ подобався, поет мав замір „поупражняється въ такомъ же духѣ, беря темы, чтобы обойти цензуру, изъ великокняжескаго періода“⁴⁾. Але ніхто не захопив поета і так скінчилося на одній пробі.

В 1886 році написана також легенда „Ластівка“. Поет, посилаючи її О. Потебні, писав до нього⁵⁾: „Будьте снисходительны кь легендѣ, она, хотя и слезлива, какъ постова псалма, но по формѣ, кажется, довольно сносна. Послѣдняя 5 глава, кажется мнѣ, слабѣ прочихъ, но написана она на предложенный мнѣ Вами мотивъ: „Колиб знала, колиб видала, що засватана буду“. Я заглядывалъ въ Метлинскаго (другого ничего нѣтъ), да мнѣ и помнится—она тамъ посредствомъ частицъ „та“ и „ой“ принимаетъ размѣры то 12 и 8, то 11 и 7, хотя господствующій размѣръ 11 и 7. Въ чтеніи, она кажется, что не ровной“. Сюжет легенди узятий з народніх уст. Св. Петро зайшов до „молодогона“ відпочити і попрохав води. Молодиця вийшла з глечиком до сіней зачерпнути. В сінях вона стрінулася з чоловіком, який різав ягня. Той узяв окрова-

¹⁾ Лист з 13 листопада 1886 р. ст. ст.

²⁾ Зоря, 1889, ст. 235.

³⁾ Лист Манджури до Потебні з 7/XI 1886 р. ст. ст.

^{4), 5)} Лист Манджури до Потебні без дати.

вленою рукою жінку-красуню за підборіддя і поцілував її. Коли молодця не верталася довший час, св. Петрові не стало терпцю і він сам вийшов за водою. Побачивши „молодожонів“, як цілуються, св. Петро обернув їх у ластівки.

В легенді Манджури св. Петро заступлений „старцем-скитальником“, який...

...зненавидів душею
Радості мирської:
Незвининну ласку неньки
Йї жарту молодії.
В них він бачив Вельзевула
Силу неупинну,

І глядів на мир веселий,
Мов на домовину,
Як би мога, він давно вже
Грім ізвів гучливий,
Попалив-би, мов Гоморру,
Світ наш клопотливий.

(З автографу)

Коли аскет побачив молодожонів у сінях з'єднаних поцілунком, в нього лице сполотніло, очі занялись вогнем і він обернув їх у ластівки, звертаючи до них грізні слова:

Тут загубив отце зараз я віру,
Горе страшне над вами...
Краще летить ви з убогого миру—
В небо святе ластівками!

(З автографу)

Манджура думав видати „Ластівку“ окремим метеликом та, щоби друкований листок коштував не більше як 5 коп. Але мрії поета не здійснилися.

В листі з 18 марта 1887 р. ст. ст. писав Манджура Потебні про „Ластівку“: „Богъ съ нею, можетъ быть я чѣмъ нибудь изъ нея современемъ и воспользуюсь, а въ цѣломъ не стоитъ. Опытъ съ нею показаль только мнѣ, что натужиться и пыжиться въ такихъ дѣлахъ нечего“. Манджура переробив пізніше 2 главу „Ластівки“ і надрукував її п. з. „Гряд“ у збірничку „Степові думи та співи“.

Легенда „Ластівка“ зложена з п'яти пісень, написаних чотиривіршовими строфами. Пісні мають не рівну кількість строф: перша і третя по 10, друга—12, четверта—13, а п'ята—7. В першій пісні співає поет про ідилічне життя героїв легенди—Гната й Лесі; в другій пісні змальовані: пора близьких жнив і приготування до свята Петра; в третій пісні нарисована постать аскета; в піснях четвертій і п'ятій описані: любовна сцена героїв легенди в сінях та переміна їх аскетом у ластівки.

Найбільше місця в листах Манджури до Потебні займає переробка поеми Гете „Reineke Fuchs“. Цій переробці присвятив поет багато часу й багато коштувала вона його енергії та даремних заходів, щоб випустити її друком. Переробка першої пісні була в нього готова в першій половині листопада 1886 року. Поет сподівався, що коли з дальшими піснями він упорається так скоро, як з першою, ціла поема буде готова літом 1887 року. До праці узявся поет з запалом. Навіть сумнів, чи цензура пропустить „Лисовина“ (заголовок переробки: „Казка про хитрого лисовина и про другихъ звиривъ та про те, що винъ имъ, а вони ёму конли. Пересказ немецкои казки Гете „Рейнеке Лысъ“), не захмарив йому душі. Коли не вдається йому надрукувати „Лисовина“ на Україні, тоді він надрукує його в галицьких журналах. Все-ж таки „Лисовин“ мусить вийти друком і принести йому гарний гонорар, „такъ какъ безъ гонорара „пѣтъ для сытой братіи“ йому „босяку—не рука“. Поет вірив у щасливу зорю „Лисовина“, надавав йому великої ваги і навіть думав, коли надрукує його в Галичині, забезпечити авторські права й на Україні, в противнім разі—„Богъ съ нимъ и съ гонораромъ“¹⁾.

¹⁾ Лист Манджури до Потебні з 13/XI 1886 р.

Проф. Потебня прочитав першу пісню „Лисовина“ і вона йому не подобалася. Неприхильна оцінка засмутила поета, але не охолодила його. „Очень жалѣю,—писав він до проф. Потебні,—что „Рейнеке“ оказался слабымъ. Я какъ кажется не попалъ на настоящій размѣръ, а все таки я его думаю кончить; первая причина тому та, что я уже затесался въ третью пѣсню, а вторая, что стихоплетничать на ридній мови для меня сдѣлалось какъ бы потребностію, съ собственными же темами я никакъ не могу орієнтироваться. Далѣе, какъ мнѣ кажется, онъ идетъ ровнѣе, вообще же, если дать ему „вылежаться“, подправитъ, то, хоть съ грѣхомъ пополамъ, можно будетъ издать современемъ, если найдется охотникъ, не совсѣмъ же это безграмотная вещь. Какъ Вы полагаете? Дѣлать мнѣ теперь рѣшительно нечего; вотъ я его и буду двигать понемногу, что выйдетъ то выйдетъ—покрайности хоть солидное упражненіе въ языкѣ“.

„Reineke Fuchs“, як трохи пізніше несміливо признається поет Потебні, чомусь не задоволів його; він не знайшов у ній „ничего не только великаго, но даже мало остроумнаго, напротивъ много грязи и грубости“¹⁾, та проте магічна сила генія „великого Олімпійця“ притягла Манджуру до себе й він ніяк не міг визволитися від неї. Поет хотів за всяку ціну присвоїти Reineke Fuchs'a нашій літературі—бодай у переробці. Він у поті чола ліпив копію з великого первовзору, переживав гіркі розчарування, однак не хотів покинути раз почате діло.

Пісні „Лисовина“, друга та третя, були готові в грудні 1886 р.²⁾. Потебня прочитав їх, поробив свої замітки і повернув поетові ошліфувати їх. Поет відіслав Потебні виправлені пісні 18 марта 1887 року і сповіщав його одночасно, що друкарня боргом видасть йому „Лисовина“. Коли „Лисовин“ одержить „санкцію“ Потебні, поет хотів вигладити ще першу пісню і приступити до неперемінних переговорів з друкарем. Чи відбулися переговори і що вийшло з них—не знаємо.

Четверту пісню „Лисовина“ надіслав поет Потебні 1 мая 1887 року і просив його, щоб він готові пісні переслав до цензури. Поет обіцяв виправити їх ще раз і переписати наново. Пісні пята й шоста написані в жовтні 1887 року³⁾. Поет листувався з Д. Л. Мордовцем раніше в справі „Трьомсина“ і „Голина“ і тепер він написав до нього, чи не схотів-би передати „Лисовина“ до цензури, сподіваючись, що Мордовець через Г. П. Данилевського скорше одержить дозвіл від неї⁴⁾. Яка була відповідь Мордовця, про це немає згадки в листах Манджури. Досить, що поет надіслав Потебні шість пісень „Лисовина“ в останній редакції 1 грудня 1887 року і був примушений просити його, щоб той переслав і їх до цензури. На випадок дозволу на друк першої половини „Лисовина“ поет хотів зараз узятись до другої половини, коли-ж ні, він бажав „подгонять конецъ повагомъ“. Через те, що українські переклади були заборонені в Росії, він думав не згадувати автора.

Правда, критика могла за це докоряти йому за плагіят, але він потішав себе, що справа згодом виявиться⁵⁾. Щоб догодити цензурі, він заступив у тексті „попа“ „ксендзом“ і хотів „царя“ замінити „львом“⁶⁾. Однак, всі ці уступки не допомогли, цензура не пропустила „Лисовина“, про що сповістив Потебня поета 27 мая 1888 р. ст. ст.

¹⁾ Лист з 6 грудня 1886 р.

²⁾ Лист з дня 26 грудня 1886 р.

³⁾ Лист Манджури до Потебні з 6 жовтня 1887 р.

⁴⁾ Лист Манджури до Потебні з „ноября 1887 р.“ (рукою Потебні).

⁵⁾ Лист Манджури до Потебні з 1 грудня 1887 р. ст. ст.

⁶⁾ Лист Манджури до Потебні з 15 грудня 1887 р. ст. ст.

Незалежно від Манджури написав Іван Франко свого „Лиса Микиту“ в 1890 році (в першій редакції в галицькому „Дзвінку“, чч. 3—4, 6—21). Коли Манджура переробляв Гетевого „Reineke Fuchs'a“, Франко взяв до свого „Лиса Микити“ канву, подібно як Гете, із старонімецької прозової переробки поеми Віллема, де лиса називається „Reineke“, але вимережав на ній власні українські взори. Що не підходило під дух українського народу, Франко пропустив, пропущені місця замінив старофранцузькими „галузлями“ та українськими народними оповіданнями і старому змістові дав нову українську душу. Через це Франків „Лис Микита“ став національним добром, сучасною книжкою з політичною закраскою, особливо любою лектурою галицького селянина, і перевищив „Лисовина“ Манджури ¹⁾.

Переробка Манджури перетикана доволі густо провінціалізмами і, хоча поет додав до неї словничок, читається трудно.

Під кінець 1886 р. проф. Потебня заявив охоту видати поезії Манджури окремою книжечкою ²⁾. З того часу почалася дружна духовна праця поета Манджури і вченого Потебні над приготуванням для друку збірника поезій „Степові думи та співи“. Від дотику людських рук нівечиться краса фарб мотилевих крил,—на нашу думку вірші Манджури не потерпіли на красі від критичного холоду вченого Потебні.

У поета під цю пору, себ-то 13 грудня 1886 р. ст. ст., було тридцять поезій, крім „подозрительных“, як „До Дніпра“, „Босаяк“ і „Бандурщик“ ³⁾. Які саме були ці поезії, тепер не можна сказати напевне. З листів Манджури до Потебні видно, що крім поезій, надрукованих у „Степи“, поет написав ще ось які: 1) „З охрестами“, 2) „Вранці“, 3) „Бджоли“, 4) На добрій (житній) ниві“, 5) „Буря“ (Мат. XIV, 24—32), 6) „Степ“, 7) „Не треба мені..“, 8) „N.N.“, 9) „Остання ніч“ ⁴⁾ і 10) „Обжинки“ ⁵⁾. Три поезії: „Кропивницькому“, „Колись було“, „26 лютого“ і ще якусь пісню признав Потебня—певне з цензурних мотивів—непридатними для збірника ⁶⁾. „Буря“ подобалася Потебні, але чомусь не попала у збірничок ⁷⁾.

Дня 26 грудня 1886 р. ст. ст. післяв поет Потебні дві поезії, з яких названа лише одна п. з. „Де-кому“. Вістря цієї поезії повернено проти „гетьманців“, під якими поет розумів тих, що ідеалізували козачину. Своєю ненависть до них він мотивував тим, що вони „забивають и стушевывають все безправіе и насиліе сильнаго надъ слабымъ, считавшіеся въ нашемъ прошломъ совершенно нормальнымъ явленіемъ“ ⁸⁾. Тому, що ця поезія мало відома, ми наведемо її з автографу в цілості для ілюстрації поетової думки на Гетьманщину:

Ви хватились гордо: колись Україна
Своїм господарством розкішно жила;
Що волі й братерства кохана дитина—
У славі всесвітній вона ізросла.
Даремна балачка! Її господарство
В безодні кешені гетьманів пішло,
А темне її, хоч і жваве лицарство,
Користи народній душі не дало.
Братерство славетне похило клонилось
Старшинській силенно-важкій булаві,

Або поза Уманню десь собі крилось
В бездольній у прах січовій голові.
А воля святая? Мов в'язень конала
У Турка, у Ляха, о боже, в своїх,
І вік пристановища вбога не мала,
Щоб діток, як люди, навчити малих.
А слава? То захистом волі прикрита
Хижацька грабіжка, пожежа, війни,
Сльозами та кров'ю вона перелита...
Страмітесь, хвалітесь—нікчемні сини!

¹⁾ Ів. Франко. Лис Микита. Київ. 1914 р. (Хто такий Лис Микита і відки родом?); М. М(очуль)ський, Про „Лиса Микиту“ І. Франка. „Промінь“, № 2—4, Москва, 1916 р., ст. 25—27.

²⁾ Лист Манджури до Потебні з 6 грудня 1886 р. ст. ст.

³⁾ Лист Манджури до Потебні з 13 грудня 1886 р. ст. ст.

⁴⁾ Лист Манджури до Потебні з 6 і 26 грудня 1886 р.

⁵⁾ Лист Манджури до Потебні з 13 грудня 1886 р. ст. ст.

⁶⁾ Лист Манджури до Потебні з 6 і 26 грудня 1886 р.

⁷⁾ Лист Манджури до Потебні з 26 грудня 1886 р.

⁸⁾ Лист Манджури до Потебні з 26 грудня 1886 р. ст. ст.

З листом з дня 18 марта 1887 р. ст. ст. надіслав поет Потебні „декілька нових поезій“, між ними перероблену поезію „Моїм судцям“, яка увійшла до збірничка п. з. „Незвичайний“ (в автографі „Необашний“). В цьому-ж листі і в листі з дня 1 мая 1887 року єсть згадка за пропалу поезію „Сум“. Ця поезія була написана давно, тільки розмір її побільшав згодом. Поезія здавалася поетові „тріскучою“, але він не хотів переробити її в дусі Потебні. Деякі куплети цієї поезії були написані поетом „въ одинъ вечеръ подъ однимъ настроєніємъ“ і поет боявся, що через переробку може дуже легко замазатися безпосередність почувань та настрою. Зі слів поета „смотрю я здѣсь съ современной точки зрѣнія и нашею минувшей „славою“ не упиваюсь“ можна здогадуватися, що в основу поезії „Сум“ лягли ті самі ідеї про козаччину, що і в поезії „Де-кому“.

Чи Манджура сам дійшов до таких негативних думок про козаччину, чи під впливом читання творів Куліша, не можна сказати рішуче. Можливо, Куліш настроїв його так вороже до козаччини; можливо, що сам своєю пролетарською душею дійшов до таких висновків. Проф. Потебні не подобався негативний погляд Манджури на історичну роль козаків і він висловив йому з цього приводу свою протилежну думку. Слова Потебні, видно, переконали поета. Промінчик симпатій його до козаччини проблискує вже в поезії „До Музи“, посланої Потебні 6 жовтня 1887 р. ст. ст.

Музо! Якого тобі іще раю
Треба у божому світі?
Ні, тебе мане у ту напаче
Давню славетню годину,
Як одностайне братерство козаче
Крило колись Україну.

(З автографу).

В листі з 15 грудня 1887 року писав поет до Потебні: „Вы нѣкогда упрекали меня за скептическое отношеніе къ прошлому козачества (слободского и городского, а не запорожскаго)“. В цьому-ж листі представив поет Потебні „новый плодъ своей музы и совершенно въ новомъ для нея героически-патріотическомъ духѣ“. Як охрестив поет цей „новый плід своєї музи“ і що сталося з ним—не знаємо. Поезія мусіла вдатись поетові, бо хотів присвятити її Потебні, але мабуть цензура не пропустила її й вона запропала.

В листі з 1 мая 1887 року ст. ст. згадує поет про поезії: „Бурлаку“, „Моїм судцям“ і „Побасенки“. Він погоджується, щоб Потебня відкинув останній куплет „Бурлаки“, написаний поетом на гайнівський мотив: „а дурак стоить і жде відповіди“, але просить Потебню, щоб цей зробив, що вважає за відповідне з поправленою поезією „Моїм судцям“. „Побасенки“ (байки й анекдоти)—це на думку поета тільки проби пера; вони написані на зразок байок Глібова, але не мають сентенції, яка після слів поета „звучить дѣтствомъ“, і поет не надавав їм ніякої ваги.

З листа з дня 6 жовтня 1887 року ми довідуємося про цілу низку нових поезій Манджури, як „Уривок“, „Гряд“, „Переспів з І. Лорма“, „Сон“, „Старий Музика“ і „Старосвітська Молитва“. „Уривок“—це цегелка під будову більшої автобіографічної поеми. Манджура не написав такої поеми, і „Уривок“ за його життя не був надрукований. „Гряд“—це одна глава з ненадрукованої легенди „Ластівка“, а „Бурлакова могила“—фрагмент з ненадрукованого тоді „Трьомсина“. „Дума“ (мотив—посуха і сподівана наслідком її нужда селян) „навіяна кореспонденціями з полудня“. „Переспів з І. Лорма“ („Мені цвіла розкішна рожина...“) заснований на перекладі, надрукованім у „Вѣстникѣ Европы“ (80, 9). „Сон“ („Уві сні до

мене гречкосій прорік...“) це переробка поезії С. Приюдома (переклад у „Віст. Європы“, 1882, VII). „Старий Музика“ підходить сюжетом до „Босаяцької пісні“. „Старосвітська молитва“ заснована на анекдоті, який нагадав поетові переклад поезії Шаміссо. Наш поет пригадав собі, що й у нас єсть схожий анекдот, тільки що замість Шаміссових коров у нас єсть „овечки“, і він узяв український анекдот за основу до „Старосвітської молитви“. Анекдот—простий. Старенька бабуся молиться, щоб бог не вкоротив віку панові. Здивований пан питає бабусю, що спонукало її так молитися. Вона відповідає йому, що дід пана забрав у неї з шістьох її овець дві, батько узяв дальших дві, він узяв одну, отже вона молиться, щоб він не помер, бо його син візьме її останню вівцю.

До листа з листопада 1887 року долучив поет три поезії: „Старець“, „В степу“, „Минуле“. „Минуле“—це одна з перлин поезії Манджури. Поет, посилаючи цю перлинку Потебні, пише з рум'янцем на лиці: „Не знаю какъ быть, лишь затронешь не чисто народную тему, гдѣ есть интеллигентное чувство и при томъ проявляется при панской обстановкѣ, непрѣмнно выходитъ что-то не то чего бы желалось“.

Збірничок „Степові думи та співи“ в останній редакції був упорядкований поетом для цензури дня 15 грудня 1887 року ст. ст. Увійшло до нього все—старе й нове добро. Рукописних карточок поет не зшивав умисне, щоб і Потебня мав спромогу розсортувати матеріал відповідно до вподоби. Зі збірничка викинув поет „Останню ніч“, „какъ нѣчто темное по смыслу“, і „Степ“, „такъ какъ по выполнению ничего онъ порядочнаго не представляет, а для цензуры въ немъ великая заковыка“. Замість „Веснянки“ із серії „голодних пісень 85 року“ дав поет нову веснянку, в основу якої лягла німецька народня пісня, перекладена Вейнбергом („Отеч. Зап.“, 1870 р., 12). Надто ввійшли в збірничок нові поезії: „По весні“, „Дума“ („Дивитися вік свій“), „Нечесна“ і байка „Як лучче“. Деякі поезії поет „почистив і подправив“, а в цензурному відношенні виключив, напр., дещо в „Сумі“, один куплет в поезії „До Музи“, переробив останній рядок „Лилій“ і викинув сентенцію з байки „Мед та редька“.

Зі збірничка поет був задоволений і хотів випустити його під своїм прізвищем, „такъ какъ онъ теперь можетъ уже представить собою нѣчто“. „Да—додає поет для кращого підпертя свого бажання—и в цензурѣ черезъ „Тремсына“ и первый сборникъ (очевидно, одна редакція збірничка була пропущена цензурою) можетъ быть уже составилось предубѣждение относительно Ивана Калички“.

Проф. Потебня ще раз переглянув збірничок Манджури, зрадагував в-останнє, поклав на нього заголовки „Иванъ Манджура. Степові думи та спиви“ і надіслав до цензури.

VI.

Після різдвяних свят у 1887 році осів Манджура, прогнаний дідом Михайлом, в селі Мануйлівці (коло Катеринослава). Про свій відхід сповістив він Миколу Бикова листом, який сам приніс до його кухні. „Первымъ дѣломъ поздравляю Васъ съ праздниками,—писалось у тому листі,—а вторымъ прошу добавить мнѣ и остальные 4 руб., такъ какъ я окончательно ухожу отъ Васъ, чтобы не беспокоить старого Михайла своимъ присутствіемъ. Поселяюсь все таки въ Мануиловкѣ, поэтому намъ не помѣшаетъ по старому получать газеты, если Вы пожелаете, совмѣстно. Просимые деньги, какъ видите, нужны мнѣ для задатка за квартиру, а тамъ, Богъ дастъ, я разстараюсь и стану на свои ноги. Будьте такъ добры и не откажите въ просимомъ. Благодарный за все прошлое. Ив. Манджура. „Прошу и послѣднюю почту. Жду отвѣта на кухню лично“¹⁾.

¹⁾ Н. Биковъ. оп. cit., ст. 21 і лист Манджури до нього (6. д.).

Биков пробував погодити поета з дідом Михайлом, але це не вдалося йому. Різдвяні свята пробув поет, мабуть, на хуторі Бикова, а в перших днях січня 1888 р. ст. ст. він покидає хутір Бикова назавжди.

В Мануйлівці жив Манджура від 1888 р. до кінця 1890 р. в крайній нужді в гурті з робочим народом¹⁾. А алкогольний упир спустошив його душу й виривав підступом, поволи, останні пера з її крил...

Поет, не маючи довший час відомості від Потебні про долю своїх „Степових дум та співів“, зладив серед злиднів у 1888 році новий збірник п. з. „Казки, приказки і таке инше“. В цьому збірнику не було згадки про царів та героїв; не було скарг та туги, і поет сподівався, що цензура подивиться на той збірник „снисходительно“. Сюжети, що входили в основу збірника, були повчаючи-моральні, розуміється, в народнім, а не в Толстовським дусі, як напр. „Лиха година“ і „Злидні“, або наївно-комічні, як „Чабанове горе“ і „Шпачки“, або просто дотепні приказки, позбавлені глибокої грубости, як „Звичайний син“ і „Добра порада“. Казки були взяті з уст народу, з виїмком „Розумного козака“, „вчитанного у якого то восточного Насурь-Едина“. В збірник увійшло також 8 приказок і поезія „Щира (Старосвітська) молитва“, надісланих при „Степових думках та співках“ у цензуру. Коли збірник подобається Потебні й пройде цензуру, в поета був замір скласти більше збірників у подібнім дусі, не покидаючи одночасно „и болѣ тонкой поезіи“. Але казки чомусь не подобалися Потебні, хоча поет виправдував їх зміст тим, що вони „производятъ фуроръ между мастеровщинною и простымъ людомъ“²⁾. Що сталося з „Казками“ Манджури—не знаємо.

Тимчасом 23 квітня 1888 р. ст. ст. дозволила цензура в Петербурзі друкувати „Степові думи та співи“, про що довідався поет від Потебні 27 мая ц. р. А мабуть з початком 1889 р. і вийшла коштом Потебні з друкарні „Императорской Академіи Наукъ“ на гарнім папері книжечка: „Иванъ Манджура. Степови думы та спивы. Санктпетербургъ. 1889“.

Так, після гірких розчарувань блиснув нарешті золотий промінь щастя для поета: він побачив надрукованою першу книжечку своїх поезій. Щастя на око дрібне, але для поета воно було велике: він тішився, як дитина, і прощав цензурі „опустошення“, зроблені в збірничку. Жаль було йому лише двох заборонених цензурою поезій—„Суму“ та „Кобзаря“. Про „Сум“ ми вже сказали декілька слів; тепер скажемо ще і про „Кобзаря“. Між паперами Манджури залишився переписаний ним з „Отечеств. Записокъ“ (1871 р. № 2, ст. 365) переклад А. Плещеева поезії невеликого німецького поета зі школи Фрайліграта Роберта Прутца (1816—72) п. з. „Оправданіє“ і з замітки, зробленою рукою поета на копії перекладу, ми беремо і звітку, що „Оправданіє“ послужило йому канвою для „Кобзаря“³⁾. Поезію „Кобзарь“ надрукував уперше Микола Биков у „Дніпровской Молвь“ (1900 р., № 10, ст. 147). В цій поезії змальований ідеал поета, борця за правду і свободу.

З виданих „Степових дум та співів“ сподівався поет для себе прибутків, але, як завжди, так і тепер надія завела—не знаємо ближче підстав, але чомусь наклад цих книжечок,—як пише сам поет⁴⁾—мав забрати за

¹⁾ Лист Манджури до Потебні (б. д.).

²⁾ Два листи Манджури до Потебні з 1888 р. (без дати).

³⁾ Для характеристики Манджури варто зазначити на цьому місці, що він любив вирізувати з журналів та газет поезії, які подобалися йому, і наклеював їх на окремих листках. З таких листів склалися два або три зшитки. Коли сюжет котрої з поезії захопив поета, він користувався ним вільно, подаючи джерело (лист В'ячеслава Олександровича Єгорова до мене з Ленінграду 15/28 III 1908 р.).

⁴⁾ Лист Манджури до Потебні (б. д.) і до Сумцова з 1891 р. (той останній у книжці „Изъ укр. старини“, ст. 117).

довг О. Єгоров (книжечки властиво були власністю Потебні), людина прихильна до нього.

Не занедбував Манджура в Мануйлівці й етнографічних студій. В 1888 р. появилися: в V кн. „Кіевской Старины“ народня приказка про нюхарів, а в VIII кн. „Кіев. Стар.“ і в „Екат. Губ. Вѣд.“ № 67 декілька українських оповідань про богатирів і богатирських коней, якими звернено увагу на переживання ідеї богатирства між українським народом. У 1889 р. надрукував він в I кн. „Кіев. Старины“ про різдвяну „вечерю“, а в IX кн. легенду про Петровий батіг з коментарем. Варіантів цієї легенди єсть більше й про них згадав акад. Сумцов у „Соврем. малорос. етнографіи“ при огляді статей Іванова. Цими легендами пояснює народ назву квітки дикої цикорії Петровим батою і появу „юги“, себ-то сухого туману в літній гарячий день (св. Петро вісці гоне). Акад. Сумцов думає, що легенда про Петровий батіг—це оригінальна українська степова пастуша легенда¹⁾. В 1890 р. друкувалися в „Кіев. Старинѣ“ цінні замітки Манджури про кумовство (кн. I), про вужа, що любить молоко і ссе корову (кн. IV), та про полоза (кн. X). В тому-ж році вийшла вкінці дуже цінна етнографічна книга Манджури „Сказки, пословицы и т. п. запис. въ Екатеринославской и Харьковской губерніяхъ“, надрукована в II т. „Сборника Харьк. историко-филол. общества“ (1890) в 200 примірниках.

У Мануйлівці завів був поет для заробітку невеличку торгівлю „Посредник“—івськими виданнями. Він мав на складі книжечки, які найбільше підходили під смак робочого народу. На питання М. Бикова, які саме книжечки подобаються робочому народові, він відповів у листі з 1889 року: „Книжки требуются и нравятся съ приключеніями. Напр. нравятся Робинзонъ, Кавказскій Пльнникъ (но онъ всѣмъ извѣстенъ, т. к. имѣется въ Христоматіяхъ школьникѣвъ) и житія святыхъ. Послѣднія, полагають, по настоянію родителей, любящихъ этотъ сортъ чтенія. Нравится и „Чѣмъ люди живы?“ (собственно—приключеніе ангела, а не внутренній смыслъ). Я даю прочитывать фельетоны съ убійствами или героическими подвигами—одобряють“. Такого менш-більш сорту книжечки продавалися Манджурою.

З фактури з дати Петербург, 13 листопада 1889 року до ч. 6172 ми довідемося саме, яка велика була торгівля нашого поета. „Посредникъ“ тоді прислав був йому на склад книжечок на 1 р. 10 к. і образків на 1 руб. 35 коп. Але в поета не було грошей, щоб викупити й таку невеличку посилку, і мусів М. Биков виручити його. Та наш поет не був-би поетом, щоб і з такої торгівлі не сподіватися прибутків. Він дав на пробу кілька книжечок місцевому вчителю, той сказав йому, що „книжонки читаются на расхватъ и нѣкоторыми рассказываются“, і в душі поета блиснула надія. Школа візьме в нього книжечок на „какой рубль“, бо її посредниківські видання, розуміється, „крайне истрепаны, да должно полагать и растеряны“; Микола Василевич певне теж не оставить його „нарождающейся комерції своимъ просвѣщеннымъ вниманіемъ“; такий Кіндиновий Кирюшка²⁾ читає „Етнографич. Обзорніе“ і не лише факти, „а отчасти и нѣкоторыя обобщенія“, а що буде, як попадуть йому в руки посредниківські видання?—а таких Кирюшків сотні в селі, вони купуватимуть його книжечки, його торгівля буде розвиватися і він матиме з неї чималий заробіток. Правда, першу посилку книжок викупив Биков, але прибуток з розпродажу покриє посилку, він зайві гроші посилатиме

¹⁾ Н. Ф. Сумцовъ Изъ укр. старины, ст. 127.

²⁾ Кирюшка, під цю пору 15-літній хлопчина, син шинкаря в Мануйлівці (лист Бикова з 28 січня 1908 р.).

Бикову, за них Биков випишуватиме книжки, і торгівля піде гладко. Поет думав одночасно збільшити заробіток з книгарства співробітництвом у „Посереднику“; він одержав навіть від фірми 36 руб. на рахунок літературних праць, фірма доручила йому скласти переклад українських приповідок „въ видѣ“ „Круга жизни“ или гадательнаго листа“, і йому мріялось, що чим далі, буде ліпше і він заживе кращим життям. Але скоро мрії розсипались, як палац із карт. Зароблені копійки розійшлися і торгівлю посередниківськими виданнями треба було зліквідувати, а „Посередник“ незабаром написав йому, що його літературну працю не буде оплачувати, бо вона дається видавництву авторами „изъ сочувствія къ дѣлу“¹⁾.

Коли ми уявимо собі, що українських творів Манджури цензура не дозволяла, що на етнографічні матеріали покупців не було, що газети за дописи не платили, а за писання селянам прохань земський начальник тягнув до відповідальности²⁾, зрозуміємо, чому Манджура часто попадав у скруту, особливо зимою. „Ни одну зиму я не жилъ такъ скрутно какъ эту,—пише поет до Потебні у 1888 або 1889 році—більно даже и хвалиться и, если бы не хворость, нѣчто въ родѣ водяной, вступившая въ ноги,—я бъ и не беспокоилъ Васъ. Не можете ли Вы ссудить мнѣ до болѣе благоприятныхъ обстоятельствъ рублей 25?“ Не кращою була для поета зима і в 1890 році. Знову був він примушений просити помочи у Потебні. „Ссудите мнѣ сколько можете,—читаємо у листі поета з 19 грудня 1890 р. ст. ст.—не стѣсняя себя до окончанія полуехтовскаго конкурса... Мои дѣла плохи, какъ и всегда, никакъ не приведешь себя въ душевное равновѣсіе“.

З приводу своїх творів листувався Манджура з Галичиною. Чи посилав він туди, як хотів, „Ренегата“ і „Лисовина“—не знаємо. В листі до Потебні з дня 1 грудня 1887 року ст. ст. він пише: „Написаль я въ галицкую „Зоря“ и послалъ нѣсколько старыхъ стихотвореній, теперь жду результата. Вообще мнѣ не хотѣлось бы сдѣлаться ихъ поставщикомъ, мнѣ они кажутся, почему-то великовозрастными дѣтьми; впрочемъ я мало съ ними знакомъ, т. е. съ теперишнимъ ихъ направлениемъ“. Але аж у 1889 р. появились в Галичині поезії Манджури. В цьому році надрукували: „Зоря“—„К*“³⁾, „Лелії“ (ч. 11) і „Бурю на озері“ (ч. 12), а „Правда“ (випуск VIII) „Весняний дощик“. Та-ж сама „Зоря“ надрукувала в 1890 р. „Степ“ (ч. 20), а в 1891 р. „На Купала“ (ч. 16) і „Перший сніг“ (ч. 21). Бідний поет бажав мати за свої твори гроші, але мабуть ніколи не дістав з Галичини. В листуванні „Зоря“ за 1889 р. на стор. 412 читаємо: „Вп. И. М. въ Екат. Наляйте нечемну музу, що домагаєсь гонорара—у насъ и такъ роки голодні“.

У 1890 році вступив Манджура у ближчі стосунки з московським „Обществомъ любителей естествознанія, антропологии и этнографіи“, куди посилав свої записи й був вибраний дійсним членом цього Товариства на внесення „Отдѣла Этнографіи“³⁾. День, у котрім „Общество“ сповістило нашого етнографа про його вибір, був останнім сонячним днем в його життю. День той прийшлося стрічати йому хорим і у крайній нужді, і вибір справді приніс йому в цьому дні сонячний промінь потіхи. „Поздравьте меня—пише цього дня наш етнограф до М. Бикова—и если можно,

¹⁾ Н. Быковъ, *op. cit.*, ст. 23; шість листів Манджури до Бикова, з яких тільки оден має дату 25 листопада 1889 р.; фактура книгарні „Посередникъ“ з 13 листопада 1889 р. № 6172 і лист до Потебні з 6 жовтня 1887 р. За прислані мені М. Биковим листи Манджури до нього, журнали „Степь“ і „Днѣпръ“, „Молва“ та потрібні інформації для написання життєпису Манджури—складаю йому на цьому місці гарячу подяку.

²⁾ Н. Сумцовъ, *Изъ укр. старини*, ст. 117 (лист Манджури з 1891 р.).

³⁾ Н. Янчукъ, *Этнографическое Обзорѣніе*, Москва, 1893, кн. XVIII, № 3, ст. 165—166.

пришлите грудочекъ пять сахару и на заварку чаю—вспрыснуть новое свое почетное звание, да кстати къ тому же мнѣ что то не здоровится“¹⁾.

Не знати коли, але можливо в останніх місяцях проживання Манджури в Мануйлівці, він зламав ногу²⁾. Про це сповістив він Миколу Бикова листом, на якому, на жаль, не поклав дати, і через це не можна означити ближче час, коли стрінуло його це нещастя.

В цьому листі писав Манджура: „Въ тотъ день, какъ я обѣщаль, на почтѣ не былъ, а на другой сломаль ногу и вотъ пятый день лежу забинтованный нашимъ фельдшеромъ. Такимъ лежаньемъ онъ грозитъ мнѣ цѣлыхъ пять недѣль. Въ виду такого серьезнаго моего несчастья, надѣюсь Вы не посѣтуете за истрату мной Вашего рубля. Даже болѣе, я просилъ бы Васъ, если можно, одолжить мнѣ еще рубль или два. Будьте такъ добры не откажите, а также при свиданіи съ Егоровымъ похлопочите, чтобы онъ передалъ мнѣ черезъ Васъ плату за отданную ему послѣднюю рукопись „Три брата“. Прошу также нельзя ли мнѣ удѣлать чаю и сахару небольшую толику и поручить навѣдываться ко мнѣ Михайлѣ“³⁾.

Егоров, довідавшись про нещасний випадок поета, привіз йому лікаря Скрильнікова, ліків, і навідував хорого, поки цей не видужав.

„Тугу й нуду“ проганяв хорий „тыквенными сѣмьячками“, яких прислала йому Меланія Трофимівна. Коли поет мав змогу уже піднятися з ліжка, Михайло Миколи Бикова зробив йому милиці, і з цього часу став він кульгавим⁴⁾.

VII.

Хто дав збіроцці поезій Манджури, яка вийшла за його життя у 1889 році, заголовок „Степові думи та співи“, ми не знаємо, але можемо майже напевне здогадуватись, що її редактор—О. Потебня. Відки взявся той заголовок? Певне відси: 1) що головним джерелом надхнення поета був український степ (Запоріжжя і Слобожанщина), 2) що в збірці є рефлексійні поезії, з елегійним елементом (думи), і чисто ліричні (співи).

У збірочку „Степові думи та співи“ не увійшли всі поезії, написані Манджурою до кінця 1887 року, себ-то до часу, коли той збірничок був відданий ним Потебні до кінцевого зредагування. Крім епічних поезій, про які у нас була вже мова, як „Трьомсин“, „Іван Голин“, „Ластівка“, „Лисовин“, у збірничок не увійшло й багато інших поезій. З надрукованих у „Степи“ поезій не були передруковані Потебнею: „26 лютого“, „М. Л. Кропивницькому“ і „Веснянка“ (цю останню, що починається словами „Весняночка-паняночка...“, передрукував М. Сумцов у своїй книзі „Изъ украинской старины“, ст. 121). Деякі поезії—не знаємо саме які (крім „Суму“ і „Кобзаря“) — не пропустила цензура. Деякі з ненадрукованих Потебнею пропали й може не знайдуться ніколи, як: „До Дніпра“, „Босяк“, „Бандурщик“, „Обжинки“, „Колись було“, „Дума“ („Дивитися вік свій...“), „Сум“ і інші. Дві поезійки, ненадруковані Потебнею, появились у галицькій „Зорі“, а саме „Буря на озері“ (Мат. XIV, 24—32) у 1889 р. і „Степ“ („Гей, ти степ широколанний...“) у 1890 р. З поезій, призначених для збірника, але ненадрукованих, вдалося мені з автографів, присланих мені М. Потебнею, вперше надрукувати у „Літ.-Наук. Вістнику“ ось які: „Де-кому“, „До Музи“ і „Старосвітську молитву“ (в книжці за січень 1907 р.), „Над озером“ і „Останню ніч“

¹⁾ Листи Манджури до М. Бикова без дати.

²⁾ Н. Сумцовъ. Памяти И. И. Манджуры, ст. 5. Н. Быковъ, *op. cit.*, ст. 23.

^{3), 4)} Два листи М. Бикова без дати.

(в книжці за лютий 1907 р.) та „Уривок“ (в книжці за липень 1907 р.). Переробку „Кобзарь“—як ми вже згадували—надрукував уперше Микола Биков у „Дніпровской Молвь“ за 1900 рік № 10-й.

Після 1887 р. написав Манджура і надрукував поезії: „Весняний дощик“ („Правда“, 1889), „К*“ („Зоря“, 1889 р.—Ів. Франко передрукував п. з. „Не згасла любов“ в антології „Акорди“), „На Купала“ („Зоря“, 1891 р.; надрукував також М. Сумцов у книжці „Изъ укр. стар.“, ст. 120) і „Первий сніг“ („Зоря“, 1891 р.; Ів. Франко передрукував в „Акордах“).

У 1889 р. були написані Манджуру поезії: „По місяцю“ (1 січня), „Вірочці Б-(ико)вій“ (17 вересня) і „Сіяльник“ (6 грудня), а в 1890 р.—„Щастя з вир'я прилітало“ (1 квітня). От ці поезії знаходилися в автографах у М. Бикова і він надрукував їх у згаданій уже „Дніпровской Молвь“ (1900 р. № 10-й). З цих поезій були надруковані мною у варіантах в квітневій книжці „Літ.-Наук. Вістника“ за 1907 р. також з автографів дві—„Сіяльник“ і „Діти“ (у Бикова „Вірочці Б-вій“).

У 1891 р. написав Манджура поезії: „На зразок з Я. Полонського“, „На Купала“, „Великдень“ і „Бурлаку“ („Та вже весна, та вже красна...“). Їх з автографів надрукував М. Сумцов у своїй книзі „Изъ укр. старины“ (ст. 118—121).

У 1918 р. П. Щукин надрукував накладом видавництва „Січ“ у Черкасах нове видання поезій Манджури п. з. „Поезії“ з додатком його біографії. Збірник Щукина не можна вважати ані повним, ані критичним. Щукин передрукував в цілості „Степові думи та співи“ (збірничок, виданий О. Потебнею), а вже опісля додав поезії, надруковані М. Биковим, Сумцовим і мною, пропустивши чомусь „Весняний дощик“, „К*“ („Коли твою душу нудьга наполяже“), „Буря на озері“, „Первий сніг“, „Веснянку“ („Весняночка-паняночка“) і „Уривок“. Уперше знаходимо у збірничку Щукина „Степову думу“ і поезію, присвячену Ів. Гр. Василенкові „Згадайте бо, а чи давненько“. Збірнички, видані Потебнею і Щукиним, містять поезії Манджури не упорядковані хронологічно.

Критика „Степових дум та співів“ не була одностайною. В. Г. (орленко¹) відмічає у Манджури знання селянського життя та української мови і щирість почування, але одночасно докоряє поетові, що деякі його строфи нагадують „справоздання по агрономії“, або „доклад статистичного бюро“ (напр. „Гряд“, „На степу і у хаті“); що поет уживає „чужних, наче видуманих слів“, і що розміри його віршів не все щасливі („Старець“). Б. Вільхівський (Грінченко²) ставить до поезій Манджури ще більше гостро й несправедливо. Він дорікає поетові за форму і мову; вірші „з селянськими, мужицькими мотивами“ називає „політико-економічними міркуваннями у віршах“ або „балаканнями наче-б-то в дусі народньому“; не подобаються йому також вірші „персонального змісту“ і „з думками інтелігентної людини“; хвалить тільки такі вірші, як „Буркала“, „Босядька пісня“, „Старий музика“, „Дівчача думка о Покрові“ і „Веснянка“.

Іншої гадки про поезії Манджури були—О. Потебня і М. Сумцов. Потебню³) надили поезії Манджури чистотою української мови, оригінальністю, щирістю почування, різноманітністю образів, головнo-ж мужнім стилем. Сумцов⁴) писав про Манджуру як поета, що він знав дуже добре українську мову і був дуже чуткий до краси народньої словесно-

¹) „Кіевская Старина“, т. XXVI, ст. 788—790.

²) „Зоря“, 1889, №№ 13 і 14.

³) Н. Сумцовъ. Изъ украинской старины, Харьковь, 1905, ст. 125.

⁴) Ibid., ст. 124.

сти. Наші вчені¹⁾ дуже високо цінили „Лелію“ Манджури, а Сумцову подобалися надто його поезії: „До товариша“, „Вранці“, „На пасіці“ і „Бджоли“. Про останні дві поезії він писав²⁾: „В них вірно схоплені риси української пасіки, головні інтереси та клопоти пасічника і загальні народні погляди на бджолу та пасічництво“. Сильно вражав Сумцова³⁾ докір, зроблений Манджурі, будім-то він не знає української мови. Манджура „прожив весь свій вік серед народу, в живих зносинах з ним, зійшов піхотою Харківську й Катеринославську губернії, записав з народніх уст тисячі пісень і сотні казок та приповідок,—кому-ж після цього — питає Сумцов — знати українську мову, коли Манджура не знав її“⁴⁾?

Омелян Огоновський⁵⁾ не добачає в поезіях Манджури „судільних і виправлених образів“, але одночасно признає, що „деякі думки визначаються глибоким ліризмом, та подекуди і реальною правдою“.

Акад. Сергій Єфремов⁶⁾ підкреслює, що у Манджури „нема слова протесту“, „тільки сум розлягається з його пісень“. Він називає його талановитим поетом, який „пропав для письменства цілком, не використавши її малою мірою своєї сили“.

З наведених нами оцінок бачимо, що наша критика ще не сказала останнього слова про поетичну творчість Манджури. Тому саме ми пробуємо докладно простежити цю творчість ще раз сами, а тоді вже, думаємо, кожний і сам зможе виробити собі свій присуд про неї.

На світогляд та характер поетичної творчості Івана Манджури вплинули: 1) український степ, 2) економічні відносини степової України (Слобожанщини й Запоріжжя), 3) соціально-політичний лад на Україні і 4) психіка поета-босяка.

Майже ціле своє життя прожив наш поет на степовій Україні і переміряв її своїми ногами уподовж і впоперек. А що жив він здебільшого поміж трудовим народом, український степ оглядав не тільки через вікно своєї кімнати і не одну нічку проспав під зоряним небом, у пасіці або в садку, не дивницею буде, що поміж українських поетів найбільше краєвидів і жанрових образків з українського степу намалював у своїй поезії Манджура й озолотив їх золотом щирого чуття та безпосередніх вражень.

Немов у калейдоскопі пересовуються в поезії Манджури такі поетичні, різноманітні образи, як: тихе озерце, сповите покрівцем сизого туману; похід селян з охрестами на царину; дідок у білій плоскінній сорочці на тлі пасіки; степ підчас засухи; трухляві вулики, царина, сіножаті, садки—а понад ними бджоли; буря з градом на степу; убоге село; юга; бурлаки в личаках в'язових, у свитині драній; могила серед степу, а „на її вершині зла чабанська псюрня“; місячна ніч над Дніпром; Великдень на селі і ще інші дрібніші образки.

Образи Манджури мальовані спокійною рукою, з любов'ю. Кольорит у них теплий, делікатний. Вони визначаються пластикою, гармонією та перспективою. Манджура не знає гучних фраз, яскравих слів, він малює простими словами, без особливих окрас, а проте його малюнок виходить

¹⁾ Н. Сумцовъ. Изъ украинской старины, Харьковъ, 1905, ст. 123—124 і 122.

²⁾ Н. Сумцовъ. Культурныя переживанія. Київъ, 1890, ст. 303.

³⁾ Н. Сумцовъ, Изъ укр. стар., ст. 125.

⁴⁾ Манджура писав до О. Потебні у листі з дня 6 грудня 1886 р. ст. ст.: „...я очень осторожно отношусь къ выбору словъ; употребляю только то, что самъ слышалъ и на что всегда могу дать оправданіе“.

⁵⁾ Омелян Огоновський. Історія літератури рускои. Львів. 1894, ч. IV, ст. 345—347.

⁶⁾ Сергій Єфремов. Історія українського письменства, Київ—Ляйпциг, 1919 р., том II, ст. 183.

принадним і поетичним. Чудовий зразок такого способу малювання дав нам Манджура хоч-би в поезійці „Вранці“:

Ясна світова зірка—височенько;
Гасне кругловидий блідий місяченько;
Тихе озерде спить, не зворухнеться,
Понад ним покрівцем сизий туман в'ється.
Ранній легкокрилий вітерець із гаю
Наче з ним шуткує, наче заграває:
То зів'є у купу, то розвіє чисто,
То одірве клопоть та й несе кудись-то...

Поет, як бачимо, малює звичайнісінький сизий туман над озером, але простотою композиції, контрастом сонного озерця і гри вітру над ним з туманом, та поетичною експресією, його простий малюнок оповивається чаром і принадою.

Наш поет уміє користуватися у своїх творах, подібно як Тарас Шевченко, т. зв. поетичним ступенюванням (градацією). Гарний приклад такого ефекту ми маємо в поезії „З заробітків“:

Степ, як дим той, розіслався	Через степ той шлях-дорога
Просторо, широко;	Геть—десь простяглася,
Мов стерня та, понавкруги	А над шляхом густим димом
Скрізь, де гляне око,	Курява знялася.
Сива нежерь: тільки инде	У тій куряві похило
Нивка половіє...	Стомаєна ватага
	З заробітків чимчикує...

Поет охоплює оком широку просторінь степу, на ньому у далекій перспективі показує шлях-дорогу; опісля малює куряву на тому шляху і показує, як з неї виринає ватага заробітчан і чимчикує до села. І знову маємо малюнок простий, без поетичної орнаментики, але пластичний, живий і милий.

Критика (Горленко, Грінченко) докоряла поетові поезією „Гряд“, але мабуть не дочитала її до кінця, бо власне у ньому захований гарний малюнок бурі з градом:

...Он—геть устають по дорозі	Із ревищем вихор на ниву наскочив,
Скрізь вихорі темні з-під сонця.	Не шкода йому її вроди:
Один поза одним несеться, кружляє,	Путля колосочки, до щенту толоче...
Повітря немов скам'яніло,	А далі—он хмара заходе,
І сонечко ясне промінням не грає,	
Мов з серця воно зчервоніло..	З громом гучливим та градом силенним
	На царину грізно упала...

Подібний малюнок бурі стрічаємо у німецького поета Ленау:

Noch immer lagen tiefes Schweigen
Ring auf den Höhen, doch plötzlich fuhr
Der Wind nun auf zum wilden Reigen,
Die sausende gewitter spur.
Am Himmel eilt mit dumpfem Klange
Herauf der finstre Wolkenzug:
So nimmt der Zorn im heissen Drange
Den nächtlichen Gedankenflug
Der Himmel donnert seinen Hader;
Auf seiner dunkeln Stirne glüht
Die Blitz hervor, die Zornesader,
Die schrecken auf die Erde sprüht,
Die Regen stürzt in lauten Güssen...

Коли тепер поставимо обидва малюнки побіч себе, нашому поетові нема чого стидатися свого.

З кольоритної поеми великодніх свят маємо в нашій поезії два ліричні образки, подібні до себе настроєм: Шевченкову поезію „На великдень, на соломі проти сонця, діти грались собі крашанками...” і Манджурину поезію „Великдень”. Шевченко малює гурток дітей, поміж якими знаходиться бідна сирітка; всі діти хваляться обновами, тільки вона одна сидить без обнови, „рученята сховавши в рукава”—вона може похвалитися тільки тим, що обідала у попа. Манджура знову малює вороття людей з церкви з горючими свічками й освяченими пасками до рідної оселі—всіх серця радіють, лише поетове серце приспане лихом не радіє. Ідилічний настрій, контраст почувань і пластичність рисунку роблять обидва образки дуже цінними.

Манджурі вдалося порівняння горючих свічок у руках селян, що вертаються вуличкам додому, з зірками:

..... як зірками,
По селах вкрились вулички.
То ж не зірки, а свічечки,
Що люди добрі посвітили
Понад пасками й освятили
Той божий дар, та це веселі
Несуть до рідної оселі...

Наш поет, малюючи природу, малював її руйнуючі сили (засуху, град, ховрахів, дрік, шурку золотисту, себ-то невеличку птаху, яка годується бджолами, то-що¹⁾), а коли й малював ясні моменти в природі, сповивав їх густою млою песимізму:

Іде весна одрадісна,
Зелений шум кругом встає;
Чого-ж мені не радісно
І серденько болить моє?
Болить воно утленькее,
Не радує весна його:

Ні сонечко тепленькее,
Ні квіточка, краса всього.
Воно немов жалкується
І ремствує на жисть нову,
Що скрізь навкруги чується,
Розбуджує всю тварь живу...

Песимізм нашого поета не був його модною квіткою,—він виріс на ґрунті його злиденного, пролетарського життя і глибоко коренився в його організмі. Депресія і меланхолія мусіли бути частими гістьми у нашого поета²⁾.

Слобідська Україна і запорозький низ—це, як знаємо, родючі землі і багаті підземними скарбами; тимчасом в поезіях нашого поета вони змальовані бідними, нівеченими засухою, з великою кількістю пролетарів. Як пояснити собі це явище в поезії Манджури? На нашу думку, на такий темний образ Степової України склалися не лише песимізм поета, але й її економічні та соціально-політичні умовини за життя поета.

Коли уявимо собі, що Україна по густоті населення займає дев'яте місце серед держав світу, і має велику кількість сільсько-господарчого населення, зрозуміємо, що Україна є густо заселеною країною, і хоча в неї землі є багато і земля родюча—але не стає для всіх землі. Коли уявимо собі далі, що на Україні за царських часів панували: централістично-колоніальна політика, політичний гніт і несправедливий адміністративний режим, стане нам зрозумілим, чому на Україні в селянських господарствах вражає низький рівень сільсько-господарчої техніки; чому селянські поля виснажуються й наслідком цього підупадають урожаї; чому,

¹⁾ Пор. „Вепрега“ Гете:... mir untergräbt das Herz die verzehrende Kraft, die in dem All der Natur verborgen liegt; die nichts gebildet hat, das nicht seinen Nachbar, nicht sich selbst zerstörte. „Вепрега“ маємо в укр. перекладі Марії Грушевської.

²⁾ Чит. Dr. Wilhelm Stöcher. Klinischer Beitrag zur Frage der Alkoholpsychosen, Iena, 1910.

як каже проф. Фещенко-Чопівський, „нині нема вже на Україні тих широких ланів та степів, про які згадується в піснях та старовинних переказах; чому „все розорано—всюду кишить народ“¹⁾. Коли нарешті уявимо собі, що у великих капіталістичних центрах живе сила пролетаріату; що в парі з великим багатством ходить і велика нужда; що наш поет був не тільки симпатіями, але справжнім пролетарем, і що на природу та людей не міг він дивитись іншим оком, як пролетаря, стане нам ясним, звідки узиявся такий темний образ Степової України у нашого поета, образ країни веселої і багатої, а все таки сумної та бідної.

Манджура ніде не закріпив довго місця—він мандрував від одного хутора на інший; панське міліеу бентежило його, він втікав від нього під селянські стріхи та на пасіки, і нарешті став жити укупі з трудовим народом,—убогими селянами та робітниками. Його серце завжди співчувало пролетаріатові, але, живучи майже постійно укупі з пролетаріатом, його серце стало жити його думками, радуватися його радощами і журитися його смутком.

Його очі любувалися повними колосками пшениці та жита і його серце гірко журилося, коли нива „уліта потім... трудовим та клопотом безсонним скохана, марніла“, по ній „гуляли ховрашки“, а „понад нею нила злиденна хмара... мошки“. Поезії Манджури, як „Дума“ („Коли над нивою моєю)...“, „З охрестами“, „З заробітків“, „На добрій ниві“, „Гряд“, „Роскіш-доля“, „Весняний дощик“, „На степу і в хаті“—це твори, зогріті великою любов'ю до малоземельного селянина чи краще сказати: в них б'ється серце малоземельного селянина з його радощами і важкими смутками.

Не забув поет у своїх поезіях про пасіку, у якій залюбки спочивало його серце, „знівечене дуже“, та про свої улюблені бджоли. В поезійці „На пасіці“ змальовані народні вірування і розбиті надії старого пасічника на гарний збір меду. Про Філіскія з Тасос розказують, що він жив на безлюддю, щоби нікого не бачити крім бджіл. І наш поет утікав часто від людської злости і на самотині любувався золотистими бджілками. Свою гарячу любов до бджіл перелив він у срібні строфи своєї поезії „Бджоли“²⁾:

Тілько на ранок поверне зоря,
Сонце почне витикатись,
Вже почина і сусіда моя,
Бджілка свята, озиватись.
Вулики темні, трухляві киди,
Світу шукає, простору,
Летиться із вічок, неначе вода,
Лине високо угору.

Гулко та весело сила гуде
В сяєві ранньому літнім
Дружно, охоче на пашу іде,
В небові тоне блакитнім.
Ось обліталась, ураз на квітки
Росяні, свіжі спустилась;
Царина їй, сіножаті, садки
Квітом усім поступилась...

Не знаю у світовій літературі таких прегарних пролетарських пісень, як босяцькі пісні Манджури: „Бурлака“ („Бреде бурлак степом рано...“),

¹⁾ Економічна географія України, 1922, ст. 44.

²⁾ Грінченко писав у „Зорі“ за 1889 р. ст. 235, що „Бджоли“ укупі з „На пасіці“ нагадують Некрасова „Пчелы“ („На-т-ко медку!...“), але ж без того гарного, що єсть у сих віршах у Некрасова. Ми рівняли Манджурині „Бджоли“ і „На пасіці“ з „Пчелами“ Некрасова, але на оцінку Грінченка ніяк не можемо пристати. Манджурині поезії „Бджоли“ й „На пасіці“ написані зовсім незалежно від Некрасова і коли не перевищують красою „Пчелы“ Некрасова, ніжче не стоять від них. В автографі „Бджоли“ мають три куплети більше. В postscriptum'і до М. Бикова третій куплет такий:

Вирша ця вбога у думках моїх
Вывала гирьке сравнини:
Скороль шурих і людських голубих
Солнце розсіє проминням?...

Під „голубими“ наш поет, очевидно, розумів рос. жандармів.

„Босяцька пісня“ („Чого мені журитися“), „Старий музика“, „Пісня“ („В личках в'язових...“), „Бурлакова могила“, „Незвичайний“ і „Бурлака“ („Та вже весна, та вже красна...“). Ці пісні відзеркалюють в собі як не можна краще пролетарську душу. Тільки поет, який сам був пролетарем, міг створити такі пісні, міг дати їм пролетарське серце. Недаром співав наш поет:

Мені голотонька миліш,
Між нею душеньці вільніш,
І де голота, там і я...
Так грай бо, скрипонько моя,
Голоті вбогій повсякчас,
І хай нудьга тіка від нас!

І грав-же він залюбки на своїй скрипці своїй „голотоньці“ і виграв на ній свої ніжні, ширі, сердечні пісні. А з цих пісень ідуть до нас тони безжурні і очайдушні, повні погорди до земних благ:

Нащо мені те багатство,
Червінці, дукати?
Вміє славнее бурлацтво
Без них панувати.

Нащо мені і оселя,
Дружиночка мила?
Привіта мене і скеля,
Пораде могила.

З-під білого серпанку пролетарських пісень нашого поета проглядає і його безжурне, але сумовите обличчя:

Чого мені журитися,
Якої нетечі?
Що не чув я ізмалечку
Ласкавої речи?
Чого мені журитися?
Того хіба ката,
Що я вік свій потираю
Вугли в чужих хатах?
Хіба тії побиватись
Хорошої вдачі,
Що насущник достається
Мені, як собаці?

Нехай тії поважні,
Статечні люди
Побиваються за більшим;
Мені й мого буде.
Нехай живуть пароньками,
Діток наживають,
Мені жаби весільної
В левадах співають.
Занудила самотина,
Піду до шинкарки,
Та й засяду у порогах
З десятої чарки.

В цих кількох строфах, вирізьблених горем, і міститься щира, ущерть щира сповідь нашого безталанного поета-босяка. Сповідь людини, над чом якої зоря щастя лише кілька блідих промінчиків пустила за весь час її життя.

Червоне світло на пролетарські симпатії Манджури кидають ще й інші поезії, як „Старець“ (з прегарним рисунком українського вбогого села), „Сон“, „Старосвітська молитва“ і „Нечесна“, особливо ці три останні.

„Сон“—це переробка з Прюдома, сатира на буржуїв, які вилежуються в перинах, а за них працює трудовий нарід. „Старосвітська молитва“—це сатира на багачів, які грабують бідних. „Нечесна“—це оборона проступившої дівчини-пролетарки. „Нечесну“ ми вже рівняли до подібних поезій Івана Франка („Ти йдеш у вишукано-скромнім строю...“ і „Дівчино, каменю дорогоцінний...“) і В. Самійленка („Грішниця“¹⁾); на цьому місці скажемо лише, що наш поет бичує у своїй поезії „пишних, ситих, гордовитих власнів землі“, які вміють піднімати на сміх нечесну, але забувають поспитати її:

Чи ти ласкою маєш угрітий
Під негоду спокійний куток?
Чи ти їла слізьми непоплитий
А хоч раз того хліба шматок?

¹⁾ „Semper tiro“ Івана Франка. Замітки і враження. „Літ. Наук. Вістник“ 1906 р. кн. XII, ст. 484—486.

В перших роках життя Манджури померла його мати і він майже не зазнав материнської любови. Але „рідна мати“—це було велике слово для поета, це був для нього найцінніший алмаз у життю, це було сонце, що своїм теплом зогріває людську душу. Ідеал матери, доброї і ніжної до дітей, лелівав поет у своїй сумовитій душі і джерелом пізнішого горя кожної дитини вважав він недостачу материнської любови. Діти, що не знали матери, каже поет:

Ростуть... мов на чужині,
Хиріють серцем в самотині,
.....
І душі їх, сирітством стріти,
Хоч як були-б добром наліті,
Розкішно вже не процвінуть.

Від Миколи Бикова знаємо, що Манджура був великим приятелем дітей. За ним юрбою бігали діти, він розкривав їм тайни природи і вчив їх арифметики та українських віршів. Недаром стільки ніжності і сонячного тепла виявив наш поет до дітей у своїх двох віршах „Діти“ і „Мати“. Ці два вірші—це яскраве свідчення дуже доброго, м'якого, ніжного серця, тільки дуже знівченого.

У вінку поезій Манджури знаходимо також кілька любовних пісень. От ці любовні пісні я порівняв-би до срібного тонесенького павутиння, яке осінню снується понад стерниною. З них віє осіння меланхолія і якась тиха безнадійність. Наш поет міг-би сказати за Верленом:

Je me souviens
Des jours anciens
Et je pleure...

Часи, в яких приходилося творити нашому поетові, були пісні для української літератури. Царську Росію непокоїв український „сепаратизм“ і вона утискала українське слово, придумавши на його загибель указ з 1876 р. Цензурне сито, на якому мали просіватися українські твори, було дуже густе і не пропускало навіть найбільше невинних творів. Зразу цензура була немилосердна супроти українського слова і наш поет, хоча вже в 70-их роках працював на етнографічному полі, не писав поезій; став він їх творити аж від 1885 р., себ-то на 34-му році життя. Але й тоді цензура була ще дуже неласкавою для українського письменника і, як знаємо, не пропустила поетові цілої низки його творів, додаючи в них „сепаратизм“. Все-ж таки поет не міг бути після вулканічних поезій Шевченка зовсім аполітичним. Життя вільне, неспутане кайданами неволі, у своїй хоча бідній, але рідній, від нікого незалежній країні—це був ідеал, який наш поет лелівав у своїй душі. От цей ідеал і проблискує золотим промінням з-під символістичного серпанку чудової поезії „Лелі“, якого цензор не доглядив і пропустив у „Леліях“ навіть такі небезпечні для царської Росії слова, як: „не любя... шана у гордого пана, краще убоге своє“. Інші політичні поезії Манджури залишилися в рукописах або й пропали.

Ми знаємо, що наш поет вже десь на початку своєї етнографічної діяльності зацікавився був переживанням ідеї багатирства серед українського народу і списував оповідання про богатирів та героїчні казки. От цей давній український героїзм забажав поет воскресити і в поезії,—в душах свого народу. Наш поет бачив навкруги себе широкий степ, укритий могилами, в його душі горів огонь старого запорожця, і йому було соромно, що тепер „царює серп, коса, мантачка, що „славнее братство“, яке „за матір шаблю мало, спис за батька почитало, а рушницю за дру-

жину", у чужих служило наймитами. В голові нашого поета гуділи „бджілки"—„мрії необачні“¹⁾ і він кликав свій нарід:

На путь трудову, клопотливу,
Будяччям криту скрізь кольким,
Але ведущу не зрадливо
Туди, де з щастятком людським

Царює правда щира й доля
І та свята жадана воля,
Що, як ту бджілоньку зоря,
Наш дух вікчемний окриля..

Коли з досі сказаного нами схочемо утворити собі образ поетичної творчості Манджури, мусимо сказати: Манджура—це був поет ліричний з перевагою у ліризмі рефлексійного елементу; його поезія була без яскравих поетичних ефектів, але за те проста і ущерть щира; він був талановитим співцем українського степу, малоземельного хлібороба і пролетаріяту; він був по вдачі песимістом, але під грубим шаром його симізму було мрійливе серце з вірою у щасливу зорю свого народу.

VIII.

З листа Манджури до Потебні з дня 7 листопада 1886 року ст. ст. ми довідуємося, що Потебня радив йому взятися за редагування зібраних ним етнографічних матеріалів для Харківського „Историко-филологического Общества“. Манджура згодився радо на видання своїх матеріалів, але сумнівався, чи буде в спромозі як слід зредагувати їх. І нічого в тім дивного: він жив на селі й не мав під рукою етнографічної бібліотеки; в нього були тільки збірники Рудченка, Чубинського, Драгоманова та Номиса і ними тільки він міг послуговуватися при порядкуванні матеріалу²⁾. Наукова перевірка зредагованого Манджурою збірника мусіла бути віддана якійсь досвідченій руці й Манджура просив проф. Потебню, щоб той узяв на себе ту роботу, бо боявся, щоб з його збірником не сталася „такая же несправедливость, какъ со сборникомъ пѣсенъ буковинскаго народа Купчанко“, який „вездѣ... публикуется и цитируется какъ сборникъ Лоначевскаго, лишь переписавшаго его въ извѣстномъ порядкѣ“, та щоби „послѣ трудовъ и разныхъ злосюченій“ при збиранні матеріалів не вийшло таке, що йому „не будетъ „ни славы ни памяты“, а „пожнетъ все это какой нибудь кабинетный жаждущій славы франтъ безъ подошевъ, неумѣющій различить, когда „мылый“ значитъ „мужъ“, а когда „любезный“³⁾.

Потебня взяв на себе остаточне редагування етнографічних записів Манджури і наслідком ухвали засідання „Истор.-филолог. Товариства при Харків. університеті“ з дня 19 жовтня 1886 р. вийшли під ім'ям Манджури в 1890 р. „Сказки, пословицы и т. п., записанныя въ Екатеринославской и Харьковской губ.“ (ст. 1—194) в другому випуску II тому „Сборника Харьковского Историко-филологического Общества“.

В збірнику „Сказки“⁴⁾ знаходимо перш усього одинадцять епічних байок з мандрівними сюжетами. В цих байках виступають як діячі звірі і люди, птахи, комахи, ба навіть мертві предмети (киюк, жолудь, скрипка, то-що). Байки „Павук та сопьяк“ і „Блоха та Муха“ малюють протилежність села до міста й забарвлені гумором.

Після того йдуть казки, які по своїм сюжетам можна поділити на шість груп. До першої групи належать казки (15), в яких виступають три сюжети: 1) богатирі освободжують дівчат від зміїв, Баби-яги або від

1) Манджура надавав у життя великої ваги „мріям необачним“, без яких „переводяться на ледаче дари... душі“ („Діти“, „Згадайте бо, але давненько...“).

2) Лист Манджури до Потебні (без дати; мабуть із 1887 р.)

3) Лист Манджури до Потебні (без дати; мабуть з 1888 р.)

4) Про „Сказки“ писав акад. Сумцов в книзі „Изъ украинской старины“,

чорного ворона з чорного царства та відвойовують у змія сонце, місяць і зірки; 2) багатирі виконують важкі роботи при допомозі чудесного коня або інших звірів чи птахів і 3) мертві герої воскресають від живущої води¹⁾. У цій групі казок стрічаємо ще два цікаві мотиви: 1) звістку про нещастя дає поржавілий ніж, з якого капає кров („Іван Царевич та Іван Кухаревич“); 2) зачаття жінок від рибки з золотим перцем („Марко Сученко“), від в'юнів („Іван Царевич та Іван Кухаревич“) і від двох горошинок („Салдацькі сини-богатирі“—„Котигорошки“²⁾).

В другій групі (7 казок) змальована людина у відношенні до надприродних факторів (доля, смерть, страхіття).

Третя група зв'язана спільною ідеєю—розум приносить щастя людині. В четвертій групі мова про дурнів. Таких казок у Манджури декілька. В них стрічаємо мандрівні мотиви. В п'ятій групі зображене протиставлення простолюдина до пана („Видимо і невидимо“, „Як мужик пана дурив“, Брехня і вчений вовк“). Вкінці маємо казки, в яких сюжетами—метаморфози. В казці „Три крашанки“ втоплена дівчина перекидається в рибу, в яблуню і в ліжку, зроблене з тої-ж яблуні, яке (ліжку) зраджує циганку-злочинницю. От ця казка споріднена з індійською казкою з Бенгалю³⁾. В казці „Диковина“ син перемінює батька в собаку, потім у горобця, а визволяє його з біди вдячний чорт.

В казці „Братик та сестричка“ кісточки з убитої дитини перекидаються в голуба, який обвинувачує батька й матір в убивстві. В казці „Івасик та Оленочка“ з убитого Івасика виростає бузинка, з якої зроблена дудка зраджує Оленочку, його вбивницю. Казки з подібними сюжетами дуже розповсюджені; вони відомі в Єгипті, Індії, Греції, Франції, в Німеччині і в інших країнах⁴⁾.

В „Сказках“ Манджури знаходимо далі чимало оповідань та анекдотів про хитрість, цікавість та невірність жінок—теми дуже популярні в усній словесності і письменстві багатьох народів. В анекдотах живо виявляються погляди українського народу на Циганів, Євреїв, Німців та Москалів; в них змальоване також доволі яскраво й українське семейне життя.

В згаданому збірнику є декілька оповідань про чортів, домових, упирів та відьом. Оповідання про втоплення каз та про новобранця і відьому популярні в Росії й знайшли навіть відгомін у О. С. Пушкіна⁵⁾. Оповідання „Баба та мороз“ зустрічається у Болгар і інших народів. Про нього написав гарну статтю акад. М. Сумцов в „Рус. филол. Вѣстникѣ“ 1891, № 3 п. з. „Сказанія о займѣ дней“. Поміж цими оповіданнями знаходимо дуже цікаве „Як перестали старців убивати“ („І у нас розкажуться—там було колись так: як уж старий, такий, що негодитьця нікуди, зараз його убють“⁶⁾).

В збірнику маємо декілька народніх переказів про те, звідки взялися: воші, тютюн, цибуля, хрін, серп, вікна, перець (сльози Божої Матері), то-що. На увагу заслуговує переказ про св. Юрія, який варить вовкам їсти. Дещо єсть тут і з народньої астрономії та метеорології. На чотирьох сторінках збірника є замови (від крові, більма, гадюки, зубів) та молитви пасічника від уроків, черв'яків, то-що.

¹⁾ Згадані сюжети належать до найбільше розповсюджених на землі.

²⁾ Пор. В. А. Клоустон. Народні казки та вигадки, ст. 139—140.

³⁾ Пор. М. Драгоманів. Розвідки, т. III, 225—229 і том IV, 363—365.

⁴⁾ В. А. Клоустон, *op. cit.*, ст. 136—137.

⁵⁾ В. А. Клоустон, *op. cit.*, 126—147.

⁶⁾ Н. Сумцовъ. Изъ укр. стар., ст. 132. Чит. статтю В. Калаша, Положення неспособныхъ къ труду стариковъ въ первобытномъ обществѣ (Этногр. Обзорѣніе, 1889). У нас на цю тему написав гарну новелу М. Коцюбинський. „Що записано в книгу життя“.

Під заголовком „Як старі люди казали“ маємо народні вірування, звичаї, ліки (на золотуху, франц. недугу, пухлину, пропасницю) та опис похоронного обряду у селі Мануйлівці. Досі не було звісток, як помічає Сумцов ¹⁾, щоби на Україні* ворожено з тельбухів звірят, а власне у збірнику Манджури є така звістка: „Як колють к Різдву кабана, замічають косу (сележінку): як к заду товща, ще зіма буде товста, а як тоньша, то і зіма буде мякша“ (ст. 156).

Нарешті в збірнику маємо 71 сон з поясненнями, 400 приповідок, 57 загадок і 585 слів, записаних Манджурою в Катеринославщині. До деяких слів, як дуб, клейно, гуркало, притьмо, кум, пашена яма і пужар, поданий коментар; при багатьох словах поставлені фрази, в яких вони стрічаються. Особливо вартісна місцева технічна термінологія.

Ще за свого життя помістив Манджура в „Кіевской Старинѣ“: „Къ повѣрьямъ о „богатыряхъ“ (1891, кн. 8, ст. 325—326) і „Крещенскія скачки въ Екатеринославской губ.“ (1891, кн. 9, ст. 486—489), а в „Живой Старинѣ“ (1892, рік 11, вип. 1, від. II, ст. 78—80): „Малорусскіе разказы и повѣрья (Екатеринославской губ.)“, „Разказы о встающихъ изъ гроба мертвецахъ“ (три) і „Повѣрья о богатыряхъ“ (чотири). В 1893 р. надрукувала „Кіев. Старина“: „Преданіе“ о „борцахъ“ (кн. 6, ст. 518).

Мабуть у 1891 р. ²⁾ надіслав був Манджура етнографічному відділові „Московского общества любителей Ест., Антропол. и Этнографіи“ невеликий збірник своїх етнографічних записів, яку півсотню №№. Товариство, почитаючи пам'ять Манджури на свому першому осінньому засіданню 28 вересня 1893 р. ст. ст., прийшло до думки, що не в силі видати скоро етнографічних матеріалів Манджури в цілості, і передало їх „Харківському истор.-філол. Товариству“ вкупі з листом нашого етнографа до редакції „Етногр. Обзорѣнія“. В цьому листі писав Манджура: „Посылаю небольшой сборникъ малорусскихъ сказокъ, разказовъ и т. д., записанныхъ мною послѣ изданія Харьк. Истор.-филолог. Обществомъ большаго моего сборника подобнаго содержания... Записанныя сказки, особенно мелочь, насколько я могу судить по памяти, кажется, новыя, или выдающіеся варианты, по крайнѣй мѣрѣ онѣ у Рудченка и Драгоманова не встрѣчаются. Пословицы я считалъ со сборникомъ „Приказокъ“ Номиса и все совпадающее выбросилъ, а если и встрѣтится какой десятокъ два однородныхъ, не великая бѣда. Если что окажется нужнымъ, очень уже сходное съ напечатаннымъ, или неудобное по цензурнымъ условіямъ, какъ „Сердыга Богородиця“, „Передѣлъ земли“—редакція, само собою разумѣется, не стѣсняясь, можетъ выбросить“ ³⁾. Харківське истор.-філол. Товариство згодилося видати присланий збірник і, виключивши з нього декілька анекдотів, надрукувало в VI томі „Сборника Харьк. истор.-филол. общества“ за 1894 р. п. з. „Малорусскія сказки, перданія, пословицы й повѣрья зап. И. И. Манджурой въ Екатеринослав. губ.“ на ст. 169—197 дві казки: „Край світу, та три царства: мідне, срібляне і золоте“ й „Миколай Угодник—сироті помошник“, кільканадцять цікавих анекдотів, декілька вірувань і 233 приповідки.

Одночасно з лаштуванням збірника ладив Манджура збірник народніх пісень. В справі цього останнього збірника йшла переписка між Сумцовим і Манджурою від 1886 р. ⁴⁾. Потебня обіцяв був Манджурі надрукувати також і збірник пісень „въ скорости“ ⁵⁾, але постигла смерть По-

¹⁾ Изъ укр. стар., ст. 133.

²⁾ Изъ укр. стар., ст. 117.

³⁾ Сборник. Харьк. истор.-филол. общества, 1894, VI, 161—162.

⁴⁾ Изъ укр. стар., ст. 116.

⁵⁾ Лист Манджури до Потебні з 19 грудня 1890 р. ст. ст.

тебно, а потім і Манджуру, і той збірник залишився недрукованим. Збірник мав усіх пісень 1135 №№ і довгий час лежав у Харківському істор.-філол. Товаристві. Аж перед війною акад. М. Сумцов передав його ак. Володимирові Гнатюкові, який ладив тоді так дуже для науки потрібний корпус українських пісень. Але прийшла світова війна, видавництво корпусу припинилося і збірник пісень Манджури й досі лежить у Львові недрукованим, але значно ушкодженим у 1914 р.¹⁾

В листі з 1891 р. писав Манджура до акад. Сумцова, що в нього єсть чималий збірник народньої порнографії, „совершенно къ печати неудобной, но крайнѣ остроумной, въ которой главную соль составляет не похабщина, а остроумныя положенія и игра словъ“. Він хотів упорядкувати той збірник і надіслати його для Харківського іст.-філол. Товариства; „можетъ, что и пригодится, такъ какъ въ ней (порнографіи) могутъ, кажется, найтись темы изъ „Декамерона“ и западныхъ подобнаго содержания анекдотовъ“²⁾. Але не упорядкував його і не послав Товариству. Що сталося з цим збірником — нам не відомо.

О. Потебня високо цінив етнографічні записи Манджури за їх точність і якість³⁾. М. Янчук високо ставить Манджуру як етнографа за його „глибоке знання народнього побуту, народньої душі, народнього світогляду та народньої мови“⁴⁾. М. Сумцов називає Манджуру „одним з великих українських етнографічних діячів і дуже визначною людиною в фольклорі XIX віку“⁵⁾. Сумцов і Шеїн підкреслюють, що немало вчених товариств і вчених спеціалістів-етнографів українських та західно-європейських користались і користуються плодами етнографічної діяльності Манджури⁶⁾.

IX.

В грудні 1890 року ми бачимо Манджуру знову в Єкатеринославі⁷⁾. Він там поселюється тоді у Олександра Івановича Єгорова⁸⁾. Єгоров був старшим нотарем, а під кінець життя адвокатом; він мав також публічну бібліотеку і видавав журнал „Степь“ (1885—1886) та народні книжечки й метелики, яких сам був автором або Манджура. Від Миколи Бикова знаємо, що це була добра людина: він боронив бідних даром і вивів у люди двох—трьох чужих, бідних хлопців⁹⁾.

Єгоров приодів і обув нашого поета, справив йому постіль і поет знову зажив новим життям. Він навіть хвалився у 1890 р. у листі до Сумцова, що „всѣ свои позорящія качества отринувъ и исправился“¹⁰⁾. Але ідилія довго не тривала. Поміж обидвома приятелями почалися дрібні суперечки із-за грошей, зароблених Манджурою; Єгоров, очевидно, не хотів давати поетові всіх належних йому грошей нараз, а це його дуже ображало й озлоблювало. Чималою причиною незгоди була й чарка. Обидва приятелі сварилися й розходилися, потім знову сходилися й мирилися й жили в згоді, ні-би не зайшло нічого між ними, аж нарешті десь з початком 1892 року Манджура покидає дім Єгорова назавжди¹¹⁾.

¹⁾ Лист Волод. Гнатюка до мене з 30 квітня 1926 р.

²⁾ Изъ укр. стар., 117—118.

³⁾ Н. Сумцовъ. Памяти И. И. Манжуры. Київ, 1893, ст. 4.

⁴⁾ Етнограф. обозрѣніе. Москва, 1893, кн. XVIII, ст. 165.

⁵⁾ Проф. Н. Сумцов. Малюнки. Харків, 1910, ст. 114.

⁶⁾ Сумцов. Малюнки, ст. 114; П. Шеїнъ. Етногр. обозрѣніе, кн. XIX, ст. 148.

⁷⁾ Лист Манджури до Потебні з дня 19 грудня 1890 р.

⁸⁾ Н. Биковъ, ор. cit., ст. 23—24.

⁹⁾ Лист Бикова до мене з дня 28 січня 1908 р.

¹⁰⁾ Изъ укр. старины, ст. 116—117.

¹¹⁾ Н. Биковъ, ор. cit., ст. 22—23; два листи Манджури до Бикова без дати і такий-же лист до Потебні.

Наш поет опинився тепер у дуже скрутному становищі. Зима. Олександра Потебні не було в живих—він помер 29-го листопада 1891 року ст. ст. Мости до приятелів були зірвані. Лишався ще його шкільний товариш М. Сумцов. Його прийшлося йому просити поратунку: „Хорошо было бы,—пише він до нього в лютім 1892 р.—получить порядочный кушъ вродѣ четвертной (річ про 50 рубл. за переписку); можно было бы приодѣться и устроиться, а то я—яко благъ, яко нагъ, перебиваюся по пригороднымъ мужикамъ и чувствую, что скоро-скоро подамъ жизненную отставку“¹⁾. Сумцов певно надіслав йому 50 руб., може й ще коли посилав дещо, але все-ж таки поет залишався на ласці селян. І так „марно досклівало“ життя поета, „мов огоник во дороженці—на попаснім обложенці“.

Не раз наш поет хотів почати нове життя, але важка недуга завертала його з нової дороги. Від Ол. Єгорова знаємо, що поет за останніх десять літ побував яких п'ять разів у катеринославській земській лікарні хорий на *delirium tremens*²⁾. Не знаємо процесу недуги поета, але можемо здогадуватися, що на організм поета, знесилений браком доброї відживи, поганими умовами мешкання, загальною бідю, алкоголь мусів виявити усю свою руйну силу. В нього крім комплексу органічних недуг (легені, серце, жили, нирки, шлунок) були певне й такі важкі психічні недуги, як страховинні сні, тривога, галюцинації, манія переслідування, то-що³⁾.

Безнадійність нарешті охопила душу поета. „Що-ж перед мною?—казав він—одна темрява! Здоровля підтоптане... нема його вже: пити і вмерти і не пити—також вмерти! Так ліпше вже пити і вмерти“. Не знаємо, відки бралися гроші у поета,—досить, що самовидець останніх місяців його життя, Ол. М-й розказує, що він пив тоді без просипу. Аж прийшла смерть і позбавила нашого поета страшних мук. Десь на вулиці, ввечері 2 мая 1893 року, прохожі підняли поета безпам'ятним і повезли в губерську земську лікарню. Крім *delirium tremens* лікарі знайшли у нього запущену недугу *pneumoniae suppurat.* Всякі ліки були зайві. Навіть одного дня не пролежав поет у лікарні: 3 мая 1893 року він спав уже вічним сном. Шпитальні слуги поклали його тіло, пошматоване в просекторії, в просту, з дошок збиту труну та й поховали у братській могилі на севастопольському кладбищі⁴⁾. Так і сповнилися віщі слова нашого поета-бурлака

Не кидали, не світили
І дяки тоді не піли,
Як в неділеньку раненько
Поховали бурлаченьки
Край зеленого байраку

Товариша небораку.

.....
Спи-ж, козаче, тихо-тихо,
Хай вітрець тебе вітає,
Тиху пісеньку співає...

¹⁾ Изъ укр. старини, ст. 117; Н. Быковъ, *op. cit.*, ст. 23—24 та листи Бикова до мене з 23-го січня і з 16-го лютого 1908 р. Ол. М-ий у своїй книжечці „Памяти Ив. Ив. Манджуры“ пише, що під цю пору Манджура забігав до нього іноді ранками майже серед 30 ступенів морозу в одних подертих калошах і в такім самім пальті, накиненим ледве чи не на голе тіло (див. Василь Лукич. Причинок до життєписи Ів. Манджури. Зоря, 1894, ст. 93). Самої книжечки Ол. М-ого я не бачив.

²⁾ Фрагмент спогадів О. І. Єгорова.

³⁾ Чит. Д-р Гончарів-Гончаренко. Загальна гігієна. Прага, 1924, ст. 156—157; Dr. Eduard Hirt. *Der Einfluss des Alkohols auf das Nerven- und Idenleben*, Wiesbaden, 1904.

⁴⁾ Фрагмент спогадів О. І. Єгорова; О. М-ого „Памяти Ив. Ив. Манджуры“ (стаття Василя Лукича „Причинок до життєписи Ів. Манджури“, Зоря, 1894, ст. 93).

Загальний характер української зовнішньої торгівлі в передвоєнні часи¹⁾.

1. Характер торгового балансу.

Вияснення торгових взаємовідносин України з сусідніми країнами в минулому, як відомо, зустрічає непоборні методологічні труднощі в зв'язку з тим, що до останнього часу офіційною статистикою Україна не розглядалася як окрема економічна одиниця, і сучасному дослідникові oprіч виконання великої кількості первісних підрахунків доводиться вживати різних штучних заходів для одержання числової відповіді на те чи інше кардинальне питання нашої економіки.

Проте праці останніх років Вейсмана, проф. Кравченко, Коперського та інших авторів, а також дальший аналіз цих матеріалів проф. Фоміним, Костелянським та іншими, не відповідаючи на поставлене нами загальне питання, дають проте можливість розібратися в складній економічній дійсності і бодай в загальних рисах змалювати характер наших зовнішніх торговельних стосунків.

Перш за все, не беручи відповідальності за правдивість чисел, але разом з тим маючи певність, що неточності, яких не можна обминути, не досягають такої міри, щоб вони могли змінити наші заключення, подаємо абсолютні цифри сумарної вартості українського експорту та імпорту і спробуємо зробити з них належні висновки.

Пересічний за 1909—11 рр. в мільйонах карбованців

	Загальний	Що до „Закордону“	Що до „Імперії“
Експорт	791	369	422
Імпорт	472	106	366
Сальдо балансу (перевага експ.) .	+ 319	+ 263	+ 56
Оборот	1263	475	788

Перш за все кидається у вічі активність нашого торгового балансу—рішча перевага експорту над імпортом.

Розглянемо це питання, розрізливши далі два основні сумарні ринки України: внутрішній що до імперії і закордонний.

А. Перш за все звертаємо увагу на загальну активність українського балансу. Її можна виміряти або відношенням суми експорту до імпорту, або, як це частіш робиться,—відсотком сальдо балансу до всього обороту—„відсотком активності“.

Перший індекс $E/I=1,7^2$ (з точністю до 0,1)

Другий відсоток активності=25 (%).

¹⁾ Стаття являє собою один з вступних розділів ще ненадрукованої праці автора „Хліб на торгівля України (Передвоєнна криза українського хлібного експорту)“.

²⁾ По підрахунках т. Галицького (стаття в збірн. „Комісія електрофікації України“) навіть 3,0. Тут цифру імпорту вважаємо за зменшену.

Тоб-то Україна понад півтора рази, на 70% більше вивозила ніж довозила краму (по його вартості). Нема чого казати, що це систематичне позбавлення величезних мас народнього багатства не діставало відповідної компенсації з боку балансу грошового: якщо Росія в цілому мала додавати до свого теж активного торгового балансу ще значні грошові суми, що також в результаті вивозилися з країни (грошових цінностей експортувала Росія більше ніж імпортувала), то що до України це-ж відбувалося ще в більш гострій формі¹⁾.

Щоб уявити собі грандіозність зазначених українських індексів, порівняємо їх з відповідними цифрами загально-імперськими. Росія з часу знесення кріпацтва має активний торговий баланс. Це викликається її економічною відсталістю: вивозом природніх багатств вона компенсує (почасти свідомо—до того зводиться її зовнішня економічна політика) свою бідність капіталами. Але з початку XX віку активність загально-російського балансу починає зменшуватись:

За час	Е/І	Сальдо обороту
До Японської війни	1,5	20%
Після револ. 1905 р.	1,3	14%
1909—1912 рр.	1,3	12%
1913 р.	1,1	5—6%

„Зменшення активності нашого балансу,—пише проф. Огановський,—до світової війни є наслідком розвитку промисловости і торгівлі Росії“ (активність базувалася на продуктах сільського господарства); „особенно печалиться об этом не приходится“ додає до цього цілком справедливо згаданий автор²⁾.

І от в той час, коли Імперія в цілому знизила активність свого балансу до 12%, Україна тримає її на нечуваному рівні—25%, Е/І=1,7 проти 1,3 загально-російського.

В 1913 році спостерігаємо дальше зниження відносного розміру імперського експорту до 5,2% активності балансу (експорт лише на 10% переважає імпорт³⁾); в той час Україна має такі цифри зовнішньо-торговельних відносин⁴⁾:

Експорт	1.007 міл. р.
Імпорт	593 „ „
Сальдо	414 „ „
Оборот	1.600 „ „

Тоб-то: активність балансу—26%; Е/І залишається 1,7.

¹⁾ Нині докладно це зафіксувати немає можливости: але досить згадати висновки з відомої праці проф. Яснопольського „О географическом распределении государственных доходов и расходов России“. „Кассовые отчеты министерства финансов“ дають можливість вияснити, що прибутки українських губернь до прибутків загально імперських складали (з початку віку до світової війни) значно більший відсоток, аніж видатки на терені тих самих губернь до всіх державних витрат. Проте окремі автори фіксують загально визнаний факт різними цифрами.

²⁾ Проф. Н. П. Огановський „Очерки по экономической географии Р.С.Ф.С.Р.“, ч. 1, Москва, 1923 г. Далі автор до речі нагадує відомий факт, що промислово розвинені країни звичайно мають пасивний торговий баланс. Наводячи цифри зовнішньої торгівлі Великобританії, пр. Огановський додає: „довів у Великобританію в XX віді часом на половину, а часом навіть майже вдвічі перебільшував вивіз. І від цього населення Великобританії не біднішало, а багатшало...“

³⁾ Збірн. „Мировое хозяйство за время с 1913 по 1921 год“, пр. С. А. Фалькнер подає для 1913 р. цифри: експорт—1.520 м. р., імпорт—1.374; сальдо—146 (для Імперії).

⁴⁾ Підрахунки А. А. Копорського на підставі перевозок 87% (по вартості) всіх товарів („Торговый баланс Украины в 1913 году“).

За Фреєм: Е=1.005; І=538; сальдо=466; оборот=1.545.

Коли спробувати зробити поправку, знову такі керуючись думками А. Копорського, на ті 13% товарних перевозок, що в наведених підрахунках їх бракує, то Е/І має зменшитися до 1,4. Треба думати, що останній індекс більш відповідає дійсності, бо коли 1913 рік порівняти з часом 1909—1912 рр., то побачимо, що сталося зниження розміру хлібного експорту не тільки заг. російського, але й українського.

Хоч як би було, залишається факт великої переваги української активності над загально-російською. Україна продовжує „широ“ вивозити все їй непотрібне, в дуже невідповідній мірі отримуючи реальні еквіваленти.

Глибше розібратися в цьому допоможе розгляд експорту—імпорту по ринках призначення.

Б. Активність українського балансу по обміну з закордоном—з країнами поза російською границею—є особливо значною з огляду на велику різницю в економічній розвитку України з одного боку і європейських держав з другого.

Тут активність, сказати-б так, є природною. Вражає тільки її гострота, що міряється 55%. Відношення експорту до імпорту (Е/І) складає 3,5: Україна вивозить товарів за кордон на суму в три з половиною рази більшу ніж дістає звідти (див. таблицю ¹).

В 1913 році хлібний експорт як в імперському, так і в українському масштабі залишався на пониженому рівні (причини цього з'явища ми тут торкатися не можемо). В зв'язку з цим, як і треба було сподіватися, зменшилася імперська активність балансу (за це допіру згадувалося—Е/І до 1,1), наче знизилася трохи і українська загальна активність.

Треба було сподіватися зниження нашої активності по торгівлі з Європою (головний хлібний ринок України), але на жаль цифри книги А. Копорського „Торговий баланс України в 1913 г.“ (найсолідніше джерело за цей рік) не дають можливості цього виразно ствердити.

Експорт за кордони був. Російської Імперії за згаданою роботою складає 347,2 міл. рублів ²), імпорт—75,0 ³).

$$\text{Звідти відсоток активності} = \frac{(347-75) \times 100}{347+75} = 65 (\%); \text{Е/І} = 4,6.$$

Коли й зробити поправку на 13% (див. вище) товарів, що не включені в підрахунки т. Копорського, отримана міра активності балансу по закордону є безумовно збільшена ⁴).

Ми не думаємо, що закордонний експорт України переважає імпорт в 1913 році більш ніж в 3 рази, і вважаємо, що у Копорського цифри імпорту занадто зменшені.

Але у всякому разі залишається факт виключної активності українського балансу по торгівлі з Заходом.

В. Якщо активність товарового балансу що до Європи

¹) По підрахунках Галицького Е/І=9,7.

²) Вираховано на підставі зведеної таблиці, що вміщена при кінці книги; сам автор в іншій місці (журнал „Техника, экономика и право“, № 1, ст. 42; в книзі „Торг. баланс“ цього підрахунку немає) подає дуже близьку цифру—338,1. Треба зазначити, що згадана таблиця (як і всі інші в книзі) викликає сумніви що до прийнятих в ній районів призначення. Трудно визнати методологічне припущення паралелізму районів наприклад „Центральная земледельческая область“ і „Моск.-Киево-Ворон. жел. дорога“, котрі, як відомо, частково покривають один одного. Такі й подібні непорозуміння виникають почасти з причини недосконалості російської залізничної статистики, що не дає можливості розбивати станції на дрібніші райони.

³) Порти південні—21,9; порти балтійські—21,0; „заграниця“—32,1. Ні А. Копорський, ні інші автори, що дали базувалися на його матеріалах, не спиняються на цифрі закорд. експорту; не цікавлять також мірою активності відповідного балансу.

⁴) Тут даються у знаки знову такі: неналагодженість старої російської статистики, а також несхожість методів різних авторів.

ми назвали „природною“, то цього в жоднім разі не можна-б було повторити відносно Імперії (її внутрішніх районів) в зв'язку з тим, що Україна не є ні біднішою землею в ряді бувших російських країн, ні порівнюючи економічно відсталою (див. нижче хоча-б склад її експорту).

Проте і в цей бік—на Схід і на Північ—її баланс, хоч і не в такій мірі, залишався активним.

Саме— $E/I=1,15^1$) (починаємо з років 1909—11); активність—7% (салдо балансу+56; оборот—788).

Для 1913 року знов беремо матеріяли „Торгового балансу України“, залишаючи, звичайно, в силі ті зауваження, що зроблені раніш.

Внутрішньо-імперський експорт України позначиться числом (1007—347) = 660 міл. р., імпорт зі всіх країн Імперії—(593—75) = 518, тоб-то активність 12%; $E/I=1,3$. Ці індекси знову таки рахуємо трохи прибільшеними, але основний факт знаходить своє підтвердження²).

Якщо у відношенні до Європи Україна форсованим експортом розплачувалася за свою економічну відсталість, то тут, в відношенні до Сходу,—за своє політичне безправство, що його вміло використовував російський централізм.

Г. Тепер, продовжуючи аналіз наведеної на початку розділу таблички, порівняємо український експорт і імпорт відносно двох наших сумованих (Захід і Імперія) ринків.

Український експорт за кордон (369 м. р.) складає 46% (по Галицькому 55%) до всього вивозу (791 м. р.) поза межі краю. Тоб-то останній мало не нарівно поділяється між Заходом та „Сходом“ (Імперією), якщо до останнього приєднати і Польщу, і Литву, і Надбалтійські країни. Тут наочно виступає значіння західного напрямку наших експортних товарів. Правда, характер вивозних товарів (як це ми побачимо далі) для України вигідніший в стосунках зі Сходом, і це з точки погляду країни, що експортує, повинно мати переважаюче значіння.

Що-ж торкається імпорту—довозу в Україну—то він з Імперії в $3\frac{1}{2}$ рази більший ніж з-за границі (336 і 106 м. р.³). Або, инакше комбінуючи, Україна більш $\frac{3}{4}$ $\left(\frac{366}{472}\right)$ своїх довізних товарів дістає власне з імперських районів.

З цих відношень можемо зробити висновки, що використовуючи українську сировину для вивозу за кордон, Російська Імперія (якщо розглядати її в цілому, а так і треба підходити, оцінюючи становище України в складі бувшої Східної Імперії) в той самий час обертає Україну в ринок для своїх фабрикатів. Ту економічну роллю, що Росія відігравала відносно Європи—ринок набування сировини і збут фабрикатів—Україна відіграє, сказати-б так в квадраті, разом з Імперією що до Європи і одночасово в середині держави—що до решти частин останньої.

1913-ий рік (окремо за 1912 р. даних не маємо) змінює ситуацію. За матеріялами А. Копорського Україна з свого експорту в цьому році тільки 34—35% (а за підрахунками проф. Фомина менш $\frac{1}{3}$) скеровує закордон (347 м. р. з загальної суми 1.007). Закордонна відносно держави частина українського експорту знизилася навіть по абсолютній сумі вар-

¹) На підставі цифр т. Галицького—1,6.

²) А. Копорський вказує на три імперських райони, відносно яких зокрема Україна мала пасивний торг. баланс. Саме: Польща (на підставі цифр Копорського $E/I=3/5$), Московський Промисловий ($E/I=2/3$). Нижнє Поволжя ($E/I=3/4$); методологічні прийоми автора (див. виноску ст.) не дають певности в точності цифрових даних. Особливо що до останніх районів.

³) За Галицьким—в 5 разів.

тості (знов таки оскільки помірні наші дані тринадцятого року з попередніми) і в грубих числах з половини всього вивозу з України спустилась до $1/3$ ¹⁾. Разом з тим збільшився експорт в Імперію (з 422 більш ніж до 660 м. р.).

Але поруч з тим імпорт на Україну з закордону також знизився по абсолютній цифрі мало не на третину—до 75 м. р., в той час коли довіз з країн внутр.-імперських складав 518 (мил. р.²⁾), тоб-то в 1913 році російський довіз (за цими даними) мало не в 7 разів переважає закордонний. Якщо спробувати зробити поправку на товари, що не потрапили в підрахунки Копорського, то з огляду на більшу недостачу товарів довізних відношення між імпортом з Імперії та імпортом з-за кордону знизиться (може) до 5.

Словом, 1913 рік в порівнянні з 1909—1911 змінив становище в бік поглиблення внутрішнього ринку за рахунок зовнішнього³⁾ (інша річ, наскільки нові риси затрималися-б були в економіці України), але-ж ті висновки, до яких прийшли ми, оцінюючи становище попередніх років, залишаються в силі—внутрішньо-імперські райони і в цьому одмінному році мають для України відносно більше значіння, як постачальники фабрикати (принаймні на $5/6$), ніж як ринки збуту (на $2/3$), хоч звертаючися до абсолютних цифр—торговий баланс України залишається і в цьому напрямкові.

Д. Нарешті звернемо увагу на розмір участі України в зовнішній торгівлі Імперії. Починаємо з тих самих 1909—11 років. Якщо український закордонний вивіз (368 м. р.) складає до загального російського (1.490 м. р.) близько 25% —Україна на одну четвертину бере участь в імперськiм експорті, то участь її в імпорті без порівняння менша: довіз на Україну закордонних товарів (106 м. р.) до загально-імперського довозу (1.200) складає менш 9% —на долю України не припадало і $1/10$ того, що діставала Імперія з Європи.

З приводу таких україно-російських відносин т. Галицький (хоч цифрами і відсотками він оперує значно одмінними) зауважає: „Частина вивозу з України шла закордон в уплату за товари, що довозилися не в Україну, а в Росію“⁴⁾.

1913 рік не змінив характеру цих стосунків. По 110 товарах, що потрапили в підрахунок Копорського, український експорт (347 м. р.) складає 23% імперського (загально-російський вивіз в цьому році 1.520 м. р.; довіз 1.374⁵⁾), а імпорт України— $5,5\%$. Тоб-то становище ще гостріше. Але коли зробити поправку на товари, що їх бракує в підрахункові, то відсотки, які характеризують участь України в зовнішній торгівлі Імперії, піднесуться до розмірів попереднього року (поправка імпорту більша): четвертина в експорті і менш одної десятої довозу.

Тут перед нами в іншому аспекті той самий загальний малюнок торговельних відношень, що ми намітили його вище і з інших порівнянь.

2. Об'єкти експорту.

Для дальшого вияснення характеру нашої зовнішньої торгівлі розглянемо український експорт по його об'єктах.

¹⁾ По 110 товарах Копорського.

²⁾ Рішачоу роллю відіграла тут криза хлібного експорту.

³⁾ В передмові до „Торг. бал. Укр. в 1913 г.“ Л. Фрей зазначає поруч з пониженням цифри експорту хлібних продуктів ріст кам'яно-вугільної та металургічної промисловости, що викликав збільшення вивозу їх продуктів в інші частини бувш. Імперії.

⁴⁾ Див. згаданий збірник „Комисс. Електроф. Украины“.

⁵⁾ „Мировое хозяйство за время с 1913 по 1921 г.“ под. ред. проф. С. А. Фалькнера.

Згідно з завданням дослідження ми полишаємо на боці окремі товари і навіть їх перші угруповання і скупчуємо увагу на основних експортних групах, розглядаючи продукти під кутом зору по-перше їх трудоемкості (сировина чи оброблені продукти), а по-друге—джерела походження (сільське господарство, обробна промисловість). Ці точки погляду найбільш допомагають увійти в суть внутрішнього характеру торговельних стосунків з нашими сусідами.

Можна по різному комбінувати галузі промисловости; розуміння—сировина, оброблений продукт і т. и.—також в великій мірі умовні. Ми спиняємося на такому угрупованні: по-перше виділяємо групу виробів несільсько-господарського походження: сюди відносимо опріч фабрикатів також продукти гірничої промисловости: кам'яний вугіль, руди і т. и., котрі в тій чи іншій степені характеризують економічний розвиток країни. Сільсько-господарські вироби поділяємо на продукти необроблені (зерно, то-що) і оброблені (найголовніші з останніх цукор і борошно).

Нарешті ми рахуємо показним коефіцієнтом трудоемкості продуктів сумарний відсоток виробів несільсько-господарських взагалі плюс сільсько-господарських оброблених. Відносний розмір обох цих груп продуктів одрізняється від третьої, необроблених сільсько-господарських виробів (зерно, скот, яйця і т. и.), і є безумовно показником інтенсивности національної промисловости, що обслуговує той чи інший ринок.

Виходячи з зазначених міркувань і концентруючи увагу на відсоткових відношеннях, подаємо таку таблицю, починаючи знов таки з років 1909—11 (цифровими матеріалами користуємося насамперед т. Вейсмана з деякими дрібнішими поправками по інших даних):

Вартість що-року експортованих з України товарів у відсотках до загальної суми по основних групах ринків.

Групи товарів Місце призначення	Несільсько- господарські продукти	Сільсько-го- сподарські продукти оброблені	Сільсько-го- сподарські продукти не оброблені	Разом
Загальна маса (за межі України)	12	44 (з них: цукру—28 борош.—14 решта—2)	88 44 (з них хлібів—36)	100 (коло 791 м. карб.)
		56		
За імперський кордон	2	11 (з них: цукру—6 борош.—5 решта менш—1)	98 87 (з них хлібів—77)	100 (коло 369 м. к.)
		13		
В межі Імперії	21	66 (з них: цукру—44 борош.—20 решта—2)	79 13 (з них хлібів—2)	100 (коло 422 м. к.)
		37		

А. Розглядаючи загально-український експорт, треба насамперед констатувати: абсолютну більшість (88%) складають продукти сільського господарства (696 м. р.), але половину цієї цінності утворюють вироби оброблені—насамперед продукти цукрової, потім млинарської промисловості¹⁾. Решту експорту (12%—95 м. р.) складають індустриальні продукти: трудойомкі по розміру вкладеної в них живої або консолідованої в формі великого основного капіталу (кам'яновугільна промисловість, металургія) праці.

Якщо поєднати трудойомкі оброблені продукти сільсько-господарські і індустриальні, то їх спільна вартість складатиме 781 м. р.—56% або більше половини вартості всього українського експорту.

Розмірові останнього коефіцієнту ми надаємо дуже великого значіння. Він вказує на те, що в останні роки свого капіталістичного господарювання, не дивлячись на виключно несприятливі політичні умови, Україна спромоглася вже на експорт продуктів переважно інтенсивної праці. Хоча поруч з тим не можна забувати, що біля 50% її вивозу складають хлібні продукти (36% зернові і 14% перероблені).

Всі наведені висновки торкаються пересічно трьох років, мають статичний характер. Проте, звичайно, нас мусить цікавити динаміка відношень. Не маючи змоги за браком відповідних матеріалів робити порівняння з попередніми роками, зазначимо тільки, що відсоток в експорті трудойомких товарів ступнево збільшувався. Що торкається до 1913 року, то тут стався крок наперед більш виразний, ніж того можна було сподіватися. Звичайно, що зауважений поступ стоїть в зв'язку з характерними рисами економіки останніх передвоєнних років (розвиток української тяжкої індустрії, поглиблення внутрішнього ринку, утруднення на світовому хлібному ринкові).

Подаємо таблицьку, складену на підставі цифрових даних „Торг. баланса Укр.“ А. Копорського (угруповання товарів дотримуємося попереднього).

Загальний експорт з України в 1913 році.

	Несільсько-господар. продукти	Сільсько-господ. прод. оброблені	Сільсько-господ. прод. не оброблені	Разом
В м. карб.	337	374	301	1012
В %	33	67		100
		38 (з них: цукру—27 борош.—10 решта 2—1)	29 (з них хліб—18)	
	71			

Таким робом одразу кидається в вічі зменшення в порівнянні з попередніми роками значіння в експорті сільсько-господарських продуктів (з 88 до 67%), особливо необроблених (з 44 до 29%). При чому останні (не кажучи вже зокрема за хліби) зменшилися навіть на абсолютній цифрі, не дивлячись на те, що вся вартість експорту, згідно наших відомостей, зросла на 27—28% (брак в таблицях А. Копорського кількох товарів на загальній сумі експорту відбивається незначно).

Питома вага в експорті продуктів несільсько-господарського походження зросла мало не в три рази—з 12 до 33%, а по абсолютній цифрі

¹⁾ Хоч в більшості це й не є готові фабрикати: цукор вивозиться головним чином в формі піску.

вивіз несільсько-господарських виробів збільшився з 95 до 332 м. карб.— в $3\frac{1}{2}$ рази. В зв'язку з цим гостро піднісся наш загальний коефіцієнт трудоемкости експортних товарів (з 56 до 71¹).

Проте сільсько-господарські продукти все-ж складають абсолютну більшість—67⁰/₀—вартости експорту (попередні роки 88), при чому на першому місці стоїть цукор (понад 27⁰/₀), на другому—хлібні продукти (разом з борошном теж біля 27⁰/₀, попередні роки 50).

В імпорті переважають фабрикати. На першому місці мануфактура—36⁰/₀ і на другому металеві вироби—21⁰/₀ (1913 р.). Ці дві групи виробів складають більше половини всього довозу на Україну.

Б. Якщо загальний український експорт позначається двома основними рисами—перевагою продуктів сільського господарства і поруч з тим великим значінням в вивозі оброблених і взагалі трудових виробів, то перша риса набирає особливого значіння в торговельних відносинах України з Заходом, а друга з Імперією. В експорті за імперський кордон доля продуктів сільського господарства (див. таблицю вище) підноситься до 98⁰/₀. При чому $\frac{8}{9}$ цієї суми складає сировина—продукти необроблені. Тільки 2⁰/₀ всієї вартости експорту припадає на вироби несільсько-господарського походження. Європа до останнього часу цікавилася виключно українською сировиною.

Коефіцієнт трудоемкости виносить лише 13⁰/₀.

1913 рік, що, як відомо, зменшує значіння закордонного ринку, разом з тим зм'якшує становище.

Експорт з України 1913 року за імперську границю.

	Несільсько-господар. продукти	Сільсько-господар. продукти оброблені	Сільсько-господар. продукти не оброблені	Разом
В міл. карб.	54	65	219	338
В %/0	15	20 (з них: цук. к. 18 бор. к. 2 решта—)	65 (з них хлібів—56)	100
		35		

Коефіцієнт трудоемкости підноситься в порівнянні з попередніми роками майже в три рази, помітно збільшується роля в експорті оброблених продуктів. Зокрема цукру вивезено майже утричі більше (по вартості) ніж раніш. Вироби тяжкої індустрії зазнали ще більш гострого піднесення. Йде мова не тільки про відносне значіння згаданих продуктів, а власне за їх абсолютні цифри експорту.

Загалом мало того, що затримка 1913 року в розвиткові закордонного експорту сталася виключно за рахунок сільсько-господарської сировини, вона відбувалася рівнобіжно з абсолютним поширенням вивозу з України за імперські границі більш трудоемких продуктів.

Проте це все є показне і багатозначне тільки як натяк на нові тенденції українського закордонного експорту, тимчасом (тринадцятий рік)

¹) В жоднім разі не можна погодитися з висновком з власних цифр А Копорського— „в вивозе фігурує по преимуществу сырье“ („Техника эк. и пр.“ 1923 р. № 1, ст. 41). Сировина разом з металами і рудами складає 49⁰/₀ (29 сільсько-господарська і 20 інших). Так само збільшує автор долю сировини, оцінюючи далі (ст. 47—48) український експорт в Польщу; 92⁰/₀, на яких спиняється чомусь т. Копорський, можна отримати лише в тому разі, коли до сировини додати борошно і металеві вироби (машини, цєбри, шворені, труби). В дійсності сировина складає тут 78⁰/₀.

в силі залишається той факт, що продукти сільського господарства виносять 85⁰/₁₀₀ всього експорту, і ця цінність на $\frac{3}{4}$ складається з безпосередньої сировини¹⁾.

Дістала Україна закордонних цінностей на 60⁰/₁₀₀ (коло 44—45 міл. карб. з 75) в вигляді металів їх виробів (1913 рік). Для попередніх років т. Галицький подає цифру 73⁰/₁₀₀²⁾. Далі в порівнювачі незначнім розмірі йде мануфактура і кам'яний вугіль (кожна група менша аніж 3 міл.).

В. Дуже відмінним характером позначається український експорт в землі бувшої імперії, не дивлячись на те, що ми не виключаємо з останніх і таких країн як Польща, що не тільки по своєму географічному положенню, але й по предметам торгівлі з Україною наближається, порівнюючи з Україною, до ринків європейських.

Порівняння двох рядків вміщеної вгорі таблиці (ст. 65)—середнього і нижнього—вивозу за кордон і в імперію—допомагає уявити розмір різниці між характером українського експорту в двох цих напрямках. Всі відсотки за винятком одного—кардинально міняють своє значіння. Особливо кидається у вічі діаметрально протилежне відношення між групами товарів трудойомких (дві перших горотечних граfi, що разом складають наш коефіцієнт трудойомкости) і сільсько-господарською сировиною: $\frac{13}{87}$ і $\frac{87}{13}$.

Тоб-то, якщо в експорті за кордон цінність трудойомких виробів складає приблизно одну сьому частину цінности продуктів нетрудойомких, то в експорті в Імперію становище стає відворотним—трудойомкі товари в 7 майже разів переважають сировину. Відповідно змінюється розподіл сільсько-господарських товарів на необроблені і оброблені продукти: в одному випадкові (в вивозі за кордон) абсолютна більшість (87⁰/₁₀₀) на боці перших, в іншому (в вивозі всередину Імперії)—на боці других (66⁰/₁₀₀). Гостро—в 10 разів—зростає відсоток виробів несільсько-господарського походження.

Ми зауважили—всі відсотки рішуче міняють своє значіння за винятком одного. Цей виняток є питома вага сільсько-господарських продуктів взагалі: хоча між відношенням $\frac{98}{100}$ і $\frac{79}{100}$ різниця дуже значна, але по суті обидва відношення характеризують велику перевагу сільського господарства в господарстві України.

Формально навіть 1913 рік не змінює рішуче в цьому пункті становища: продукти сільського господарства в експорті в Імперію складають абсолютну більшість—54⁰/₁₀₀. Правда, можна зауважити, що в вивозі за кордон сільсько-господарські вироби мали тенденцію поширитися мало не на всі 100⁰/₁₀₀ (98, в 1913 році—85), в той час як в експорті в Імперію в 1913 році це відношення (сільсько-господарських продуктів до всіх) знижується вже майже до $\frac{1}{2}$ (54⁰/₁₀₀). Проте таке протиставлення ми рахуємо до певної міри штучним і волимо ще раз підкреслити всебічний сільсько-господарський характер нашого експорту, передбачаючи разом з тим, що в західному напрямкові цей характер залишиться і надалі на багато ще десятиліть, тоді як на Схід він може змінитися на протязі ближчих десятиліть, а може і років³⁾: виробник з українського

¹⁾ А з сільсько-господарської сировини (219 м. р., більш $\frac{4}{5}$) 56⁰/₁₀₀ до всього експорту є хлібні продукти.

²⁾ Переважно з Германії. Цифри металевих виробів в загальнім торговім балансі України дуже великі: експорт 116 м. к. і імпорт 126; загальна перевага довозу 10 (незначність цифри чистого довозу обумовлена звичайно експортом металевих виробів в Росію).

³⁾ В Р. С. Ф. Р. Р. Україна матиме лише один постійний певний ринок сільсько-господарських продуктів—цукровий. Але абсолютне збільшення експорту виробів інших галузів промисловости має зменшити питому вагу останнього.

села матиме діло переважно з Заходом, виробник з українського міста—зі Сходом. Розглянемо тепер докладніше становище тринадцятого року.

Експорт з України 1913 року в Імперію.

	Несільсько-господ. продукти	Сільсько-господарські продукти оброблені	Сільсько-господарські продукти необроблені	Разом
В міл. карб.	308	301	60	669
В 0/00	46	54	9 (з них хлібів 1)	
		45 (з них: цукр. к. 32 борш. к. 13 решта—)		
	91			

Не менш показним, як зниження долі сільсько-господарських продуктів до 54% (попередні роки 79), є піднесення коефіцієнту трудоемкості до 91%¹⁾, загальної цінності українського вивозу в межі Імперії. Необроблені продукти сільського господарства складають менш $\frac{1}{10}$. Тут з небувалою до цього чіткістю позначився трудоемкий характер українського експорту на Схід.

В імпорті з Імперії на Україну на першій місці: мануфактура—40% (1913 р.; за попередні роки по Галицькому 58). Головні райони її постачання—Московський промисловий (Україна з'являється для останнього перш за все—на $\frac{5}{6}$ —ринком мануфактури) і Польща²⁾ її експорту на Україну складає мануфактура. Ці дробі стосуються до 1913 р.²⁾.

Загальну інтенсивність зовнішньої торгівлі міряємо числом карбованців обороту, що припадає на 1 душу населення. В першій десятирічці ХХ віку відповідні цифри (в карбованцях) були для Германії—210, Австро-Угорщина—38 (для виключно торговельних надій—Бельгії, Голандії—650; 350), Росія—12. Далі обороти торгівлі Російської Імперії росли мало не вдвічі швидше, аніж всесвітньої. В 1913 році на душу населення в Росії припадає 40 карб. На Україні в цьому році близько 60.

Перед Україною стелеться широкий шлях збільшення участі в міжнародному обміні.

Коротка формула української передвоєнної зовнішньої торгівлі (статично) має бути така:

Значний розмір. Загальна гостра активність, особливо в бік Заходу. В основі експорту лежать продукти сільського господарства (особливо виразно що до Європи; в вивозі в Великобританію де далі більшу ролю починають відігравати продукти промисловості), але в масі своїй оброблені. В імпорті безумовно переважають фабрикати. Нарешті, завдяки політичній і економічній залежності від Росії Україна стала загально-імперським постачальником сировини для зовнішніх ривків і ринком збуту фабрикатів для Імперії.

¹⁾ Вся маса трудоемких продуктів нарівно поділяється між сільським господарством і, як часом висловлюються, „промисловістю“.

²⁾ Між иншим мануфактура (точніш брак текстильної промисловості на Україні) є основний фактор пасивності нашого торгового балансу відносно Польщі і Московського району. Відносно Нижнього Поволжя таким фактором є риба.

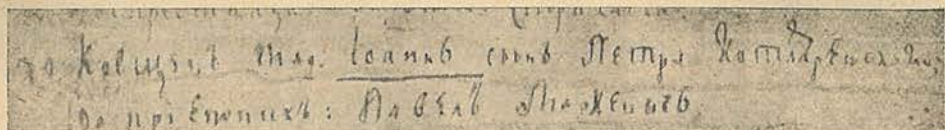
Матеріяли з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.

Метрика І. П. Котляревського.

В Історичному архіві при Полтавському Окружному Архівному Управлінню зберігається метрична книга Успенської церкви (собор) в м. Полтаві за 1768—1789 рр. У цій книзі під датою: 1769 год, Август—записано:

„29. Крещень Млад. Іоаннь сынъ Петра Котляревскаго. Восприемникъ Павелъ Маркевичъ“.

От фотографічна копія цього запису:

Ця дата, що була виписана на намогильному пам'ятнику Котляревському, здається—ніколи не викликала сумніву, але маючи тепер перед очима автентичний запис, я вважав не зайвим подати й фотографію.

Подав М. Бужинський.

Історія одного вихрещення.

Цікаву сторінку побуту та соціальних взаємовідносин початку ХІХ століття відкриває випадково отримане мною „Дѣло о крещеніи еврея Гершка Дувидовича нареченного Феодором Обертинским. Заведено 25-го мая 1800 г. № 51“ в Липовецькому церковному Управлінні. Це зшиток з 32 листків, де бракує 3-го листка (четвертушки). Писано його російською та церковно-слов'янською мовами з чималою домішкою українських слів.

Справа ця про охрещення Гершка розпочата поданням прохання від імені Гершка Дувидовича до Духовного Управління. Прохання написано на „Высочайшее“ ім'я „Всепресвѣтлѣйшаго“ і т. д. імператора Павла Петровича, де „состоящий в еврейском законе“ Подільської губернії містечка Липовця Гершко Дувидович Уринович просить, а про що те прохання, „тому следуют пункты“.

П. 1-й. Тут, між иншим, сказано, що він по природі своїй хоч і є „в еврейском законе“, але тепер, коли „слову божому обучен мѣстечка Плискова церкви Свято-Парасковейской (від) священника Трофима Крижановского, познал, что еврейскій закон есть самый несправедливый, а потому моим всесовершенным через проповедь узнанию оного еврейского закона отрицаюсь, проклинаю и быть в нем никогда не желаю“.

П. 2-й розвиває цю думку далі: „христіанскій закон самый истинный и богоугодный“, і далі додано: „дабы высочайшим указом повелено было сіе мое прошеніе в Липовецком Духовном Правленіи принять и по вышеписанном моем самовольном желаніи и прошенію меня именованного

в тую христіанську веру огласить и просвѣтитъ меня святымъ крещеніемъ". Підписався Гершко Дувидович по-єврейськи, а прохання писав за нього „канцеляриста Хнов Бланека“(?).

При поданню цього прохання, очевидно, було дано декілька запитань подавцеві, а саме: чи має твердий намір в тім, про що просить, чи записаний в ревізку... „сказку“ та инш. (запитаннів цих в справі нема—вирвано листок). На вищезазначені запитання є такий запис: „...совести держася прежнего намерения желаетъ крещеніе прийати и быть сыномъ православной греко-россійской восточной церкви, по ревизскихъ же сказкахъ состоитъ ли онъ записанъ или нѣтъ не знаетъ, поелику во время сочинения оной гдѣ былъ не помнитъ, в чѣмъ и подписался“ (підпису Гершка нема).

Церковне Управління, прийнявши прохання, в тому-ж місяці травні віддало Гершка для виховання та „наставленія в догматахъ православної вѣри“ в село Цибулів попові Івану Шумовському.

Але вже 18-го липня того-ж року Шумовський „рапортує“, що Гершко Дувидович „при указѣ присланный ко мнѣ для обученія его догматамъ веры, молитвъ христіанскихъ и грамоти с великимъ усилениемъ выучился. На грамматикѣ читать молитвы Воставше отъ сна; Помилуй мя боже и вѣрую одначе с природнымъ языкомъ своимъ нарѣчіемъ коего никакимъ образомъ одучить неможна. Предложеніе по указу дабы его Гершка по чиноположенію огласить и именемъ христіанскимъ наименовать не исполнено для того, что онъ указываетъ себя быть уже оглашеннымъ в Плисковской церкви... почему и нынѣ именуется Феодоромъ, другое, что онъ Гершко спрашиванъ мною не былъ ли когда (в) вѣрѣ христіанской сказалъ, что намовленъ былъ одного времени в оную веру, но еще не крещенъ и раскаялся, возвратился опять в жидовство и в другой разъ говорилъ, будто жида его насильно отворовавши предали своей вѣрѣ, почему такое его сумнительное показаніе в оглашеніи приношу Духовному Липовецкому Правленію на рассмотрениеъ. Касательно ж примѣчанія его поступковъ доношу, что весьма непохожѣ на доброго человека, ниже клонятся къ добру ибо безъ клеветы плутовства и спору онъ и даже не можетъ, гнѣва и горячности такъ преисполнено его сердце, что ежели в чѣмъ не по его, либо за какое зло мною воспреещенъ будетъ, то день либо два за тое ничего кушать не будетъ, а станетъ плакать и головою биться по стѣнамъ. Крімъ же сего безчестенъ и хотя найстарѣйшаго человека не пропуститъ безъ досады о чѣмъ Духовному Липовецкому Правленію репортуя.

„При семъ объявляю, что я имѣючи своихъ дѣтей, еще малолѣтнихъ, и опасуючися для нихъ могущаго случиться соблазна с таковыхъ онаго Гершка качествъ, далѣе его у себя держать не могу, а давше нужное ему в одѣянніи спомоществованіе, прошу Д. Л. Правленія, кому еще другому с священства онаго препоручить, а темъ отъ неповинныхъ зазоровъ и безчестія домъ мой освободить“ (підпис).

Вищенаведене прохання Шумовського було задовольнено і Духовне Правління написало указа на ім'я свящ. села Летичівки Якіма Крижановського, липня 23 дня.

Священикъ Крижановський рапортує 24-го вересня того-ж року слідує: „Препорученный отъ онаго Правленія при указѣ мнѣ желающій з єврейства вступити в христіанську вѣру православное исповѣданіе Гершко Дувидович, для изученія молитвъ и наставленія в догматахъ вѣри христіанской при церкви Летичевской на пропитаніе себя никакого средства не имѣетъ, тотъ же Гершко усмотренъ мною, что поведенія честного и грамоты несколько обучился, а всего того, что ему при крещеніи слѣдуетъ бити нужно неизучился и завсегда болѣзнуетъ“.

Після цього, а саме в жовтні місяці 1800 року Духовне Управління сповіщає в Липовецький Нижній Земський Суд, що Гершко „поданієм в сіє Правління изъявляет желаніе принять православную вѣру“ та що, як Гершко сам заявив, він не знає, де був підчас складання ревізії, через це Правління і прохає Суд „учинить виправку“—зробити довідку, публікацію по тих місцях, де Гершко жив, та чи не був він уже раз охрещеним.

10 жовтня пишеться рапорт до Дикастерії в Київ від Духовного Правління. В цім рапорті докладно переказується зміст вищенаведених рапортів про Гершка, при чому до імення та по батькові Гершка Дувидовича додано ще, очевидно, й прізвища „Уринович“. Описується, як Гершко під впливом „намовлення“ Плисківського попа вирішив перейти у християнство, переказується, як виховували Гершка та чого досягли попи села Цибулева та Летичівки, згадується, що Гершко уже був оголошений раніш і одержав ім'я Хведора, що тоді його „жиди насильно отворовали“ і передали своїй вірі. В цім-же рапорті повністю списана та характеристика, яку дав Гершкові піп Шумовський, що Гершко „весьма не похож на доброго человека“ і т. и.

Далі переказується рапорт другого попа з більш прихильною до Гершка характеристикою і зазначається (згідно з рапортом), що Гершко не має засобів до прожитку та що він часто хворіє, через що слід прискорити справу з охрещенням. Списано також автобіографію Гершка, яку він розповідав Шумовському. Родився Гершко в містечку Бобровиці. Батька звали Дувид Урин, а матір Мала Гершкова. Років з роду має 19. Після „умертвія“ батька лишився він зовсім малим і його забрав до себе дядько його Гершко, що жив у містечку Вороновиці. Звідсіля він переїхав з дядьком на життя в село Уланівку, поблизу Вороновиць, де „мужики, коих имен однако он не знает, по желанію его отдали было к латинским тамошним ксендзам, которые, хотя намерены были крестить его, но дядя Гершко, будучи богат, не допустил к крещенію; токмо не знает он, от кого дано было приказаніе, чтобы спросить в каком законѣ пожелает жить и по елику он при евреях и господах латинского обряда о том запрашиван, то и жидов боялся и не желал в законѣ их оставаться почему и отвечал за него один с тѣх господ, что желает принять христіанскую вѣру“. Потім із Вороновиць було його відвезено за 30 миль. „Жиди ненавидя такого его намѣреніе, старались обратитъ его к себѣ и напоследок выдумали хитрость, перебравшись солдатами похитили его и привезли ипаки в Вороновицу“, і там він був у різних євреїв „во услуженіи“, потім зайшов у сумежний повіт і був „в услуженіи“ в м. Линцях, Неелах, Неміннях, Очиткові, Люлинцях у орендаря.

Правління додає, що довідку про Гершка зробить Земський Суд—читає ті місця, де Гершко бував, чи не зробив він там якогось злочину, чи записаний де-небудь в ревізійких списках, чи не був раніш уже охрещений і, нарешті, чи не було указом заборонено його охрестити. Все це викладено в рапорті Духовного Правління до Київської Дикастерії, щоб остання вжила відповідних заходів до наведення справок по чужих губерніях, бо саме Духовне Правління не має права цього зробити безпосередньо. Духовне Правління просить: „что как выше изъяснено просящийся в христіанскую вѣру евреин имѣет болезненные припадки, можно ли при смертельном случаѣ и без надлежащихъ выправокъ просвѣтитъ его святым крещеніем... Не оставитъ снабдитъ указнымъ повелѣніем“ 1800 року жовтня 10 дня.

В листопаді місяці 28-го дня 1800 р. Липовецький Земський Суд відповів Духовному Правлінню, що Гершко був у тих селах, на які він

указує, та що в Людинцях у корчемного орендаря при „побеге своем от-тудова уворовал корец жита“, в інших містечках хоч і був, але не по-довго і через те не записаний в ревізські списки 1795 року.

22-го жовтня 1800 року за № 47 Монастирський благочинний Іван Кірієнко рапортує до Липовецького Духовного Правління слідуюче: „Євреин Гершко Дувидович по повеленію онаго Правління находящийся в Летичевки священника Іоакима Крижановского на обученіи сего 22-го октября предложил мнѣ слѣдующее: 1) что того ж села арендар жид Берко, узнавши, что оній Гершко еще есть некрещен, начал его намо-влять возвратится паки на свою жидовскую вѣру и обещает ему денег дать рублей 100, когда послушает его совѣта, на что он не соизволил, потом начал его укорать и поношать, что он пристав прелести христі-анства, и он того жида полаяв отошел и более с оным несходился; 2-е) что не имѣет нѣкакого промысла о себѣ дабы имѣть про нужду одѣяніе, обувь, и корм и почти наг zostает; и когда из церковниками выпспва-ют что, то и корму только; 3) часто болѣзнует и боится чтобы без крещения неумер, затим покорнѣше ДПр. просит чтобы онаго Гершка в Липовец: 1-е к лѣкару для излечения от болѣзны 2-е—сподобиться по-лучить святое крещеніе доставить; а притом и прошеніе об том и рапорт священника Летичевки пожеланию его в оное Духовное Правленіе на благоразсмотрение присем почтеннѣйше доставляются“.

При цьому рапорті надсилається рапорт священника Іоакима Крижа-новського з 22 жовтня. Починається рапорт так: „Повеленія високопре-велебного отца Протоіерея Липовецького Никифора Тополського слухав и єврея Гершка Дувидовича в Летичовку взял—и наставленієм штапле-каря дополнил как было предписано до дефекту тогож Гершка, но бо-жіим попущенієм не токмо он нездоров но жена и доч моя крепко болни, а что большого через оных больных и сам бысть заболѣл и в Киев з отцем благочинним неиздив и грамоты не получил“... „Гершко завсегда мнѣ досажает и на Духовное Правленіе нарѣкает, что до тих пор некрещен и неимѣет в что вдѣться, голый и босый в сколѣ все лежит з дѣтьми приходскими бранится из жидами. Одного время по-шол увинокурню арендарскую и там з сыном арендарским подрался, за что я имѣл безчестіе, и хотѣл он ити в Липовец то дабы Гершко вы-шеупомянутый небежал, до жидов где, з оной должности уволить очом всепокорнѣйше репортуя“; підпис—Іоаким Крижановський.

Додано також Гершкове прохання, підписане єврейською мовою.

Нарешті 21 липня 1801 року від Київської Дикастерії за № 250 прийшов указ. Указ написано 17 липня 1801 р. № 3264.

У рапорті пишеться, що є сумніви до охрещення, а саме: чи не охре-щений він десь уже раніш, або чи не думає він за допомогою перехо-ду в православ'я „укриється от сужденія за зделанные якіе либо проти-возаконные проступки, или же чтобы избегнуть от государственных по-датель“, через це до охрещення його тепер „приступить сомнительно“. Повідомлено в Подільське Губерське Правління, щоб останнє навело справки, а Липовецькому Духовному Правлінню наказано хрестити тільки тоді, коли ніяк не можна буде чекати, а саме: при „смертельном случаѣ, при котором еврей объявит истинное желание к просвещению, тогда по-ступить с ним по чиноположению и по святым 73-м с толкованием Кар-фагенского до 85 шестого вселенського соборов правилам“ і в такому випадкові „рапортовать основательно“. 1801 р. 17 липня дня. Підписали: Протоіерей Іоан Сулима. Секретар Корольчук. Поветчик Іван Подо-линський.

Через 1½ роки після цього, а саме 5 лютого 1803 року Духовне

Правління робить „представление“ до Київської Дикастерії, де пише, що Гершко „являясь ежечасно в Духовное Правление со слезами жалуется, что он через долгое время не получает крещения и чрез то не может никакого для себя взять промысла (!) и лишается дневного пропитания, яко оставивший еврейское заблуждение а несовершенно принятый в число верных христиан“. З часу подачі прохання, щоб його охрещено, Гершко (Федір) живе в школі Липовецької Троїцької церкви.

Дикастерія 5/III 1803 року одповіла указом за № 583. Одержано указ та заслухано 10/III.

В указі зазначено, що справа затрималась до цього часу через збирання „справок“ і хоч усіх справок не поступило ще, але нема підстав гадати, щоб Гершко десь був раніш охрещений і ховався від якогось злочину, а тому Дикастерія ухвалила дозволити Липовецькому Духовному Правлінню „просвѣтити его святым крещением“ і т. и., видати йому посвідчення про те, як він по охрещенні повинен називатись, та одібрати від нього зобов'язання „о непоколебимом во всю жизнь пребывании христианином надлежащего“... і „препроводить тот час для определения в какой следует род жизни в Липовецкий Нижний Земский суд“. Підписали: Протоіерей Іоан Сулима, секретар Павел Корольчук і поветчик Блонський.

Згідно з цим указом 14/IV 1803 р. піп Троїцької церкви в Липовцях Лавреній Краснолянський хрестив Гершка. Хрещеним батьком був шляхтич міста Липецька Каєтан Олішевський, а Федор прийняв собі прізвище „Обертинський“, котрого й було представлено „в оное Правление“ 15/IV 1803 р.

До справи додано і присяжний лист, де Федір підписався Обертинським. У цій присязі сказано, між иншим, таке: що до християнства він переходить „ни единыя ради беды, или нужды, или страха, или нищеты, или долга, или прибытка ради коего, или лести коея, или онеправдования коего от единовѣрных ми, или иныя ради во мне тайно сокровенныя вѣны, жидовскія богоборныя отрицаюся веры и закона и всех ересей и хул, икъ християнской истинно спасительной прихожу вере“ і т. д.

Присяга кінчається так: „да прийдут на мя ныне и вся дни живота моего вся клятвы еже Моисей во второзаконии написал и трясение Каиново и проказа Гезиста: из сим же... гражданских законов, де буду повинен неотложно, в будущем же вѣѣ да буду проклят, и душа моя дабудет учинена с сатаною, и с бѣсы в гѣннѣ огненной и в муцѣ вѣчной. Аминь. Сію присягу при крещении выконал и по оной християнскую вѣру до конца жизни содержать буду ненарушимо в чем подписался Федор Обертинский“.

Після цього було повідомлено Дикастерію і видано посвідчення Обертинському та відправлено його в Земський Нижній Суд в Липецьк. Рапорт до Дикастерії написано 17/IV 1803 р., де повідомляється, що все зроблено згідно указу № 583, себ-то Гершка хрещено та, видавши йому свідоцтво, відправлено в Земський Суд для определення у відповідний „род жизни“. В Земський Суд „сообщение“ теж написано 17/IV 1803 р. Гершку (Федору Обертинському) видано „Свидетельство“. А в свідоцтві тому чомусь Федора названо Новицьким, а не Обертинським.

На цьому й кінчається „дѣло“ про охрещення Гершка Дувидовича Уриновича, що тягнулося майже три роки (без 10 день не три роки) — час досить довгий для переведення подібних справ.

Подав *Прокіп Нечипоренко*.

„Powrót zaporożców z Trebizundy“ К. Гейнча,

мало відомий твір польсько-української романтики.

Серед рукописів київського університету заховується рукопис „Komedia, opera historyczna we 2-ch Aktach na Małorosyjskim języku wirszem napisana przez Karola Heincza pod tytułem „Powrót Zaporozców z Trebizundy“. Правда, цю комедію надруковано в друкарні університету св. Володимира 1842 р.¹⁾, але тепер її, принаймні в Києві, не можна ніде знайти і про неї, здається, майже нічого не відомо. Дістався цей рукопис до архіву університету 4 травня 1842 р., мабуть, уже після того, як його надруковано в університетській друкарні.

На заголовному листі рукопису стоїть дата „Roku 1841—19 grudnia“—мабуть час, коли його закінчено і надіслано до петербурзької цензури, бо є й друга дата—„Отъ Волин. губ. 23 Декабря (мабуть 1841 р.) № 4254“ і далі „Одобряется къ представлению. С.-Петербургъ 4 февр. 1842 года. Цензоръ Геденовъ“. Очевидячки, після цього дозволу п'єсу цю і надруковано в Києві.

Хто був Гейнч, ми сказати не можемо, але напевне Поляк, бо хоч всю оперу, крім ремарок і зазначення дієвих осіб, написано й українською мовою, але правопис її польський²⁾. Проживав Гейнч в той час, коли писав свою п'єсу, на Волині, що видно з тієї помітки цензорської, яку наведено вище. Крім цієї опери, Гейнч написав ще дві п'єси: 1) Komedyja w 1 akcie Vodeville, z prawdziwego zdarzenia pod tyt. Figle ulanow, przez ...Petersburg 1841 r. w 8 ce, str. 23, 6 i 4, i 2) Komedyja w 2 aktach, p. t. Młodzież tegoczesna (wierszem) napisana, Kijów, 1841 r. w 8 ce, str. 58 i 4³⁾, але вони мабуть не мають ніякого відношення до України, і ми про них нічого сказати не можемо. Зміст-же зазначеної п'єси Гейнча цілком український і сюжет її взятий з історії походів козаків на Турків.

Дієві особи п'єси—старі та молоді козаки і козачки. Дія відбувається на хуторах козацьких на березі Дніпра, а частиною на острові Кошоварі (?).

Зміст п'єси такий: молоді козаки під приводом отамана Євангелика поїхали на чайках в похід проти Турків, дома-ж залишалися три дівчини, які мали коханців серед цих козаків; вони сумують за ними. Особливо сумує Гандзя, що кохала Дениса. Але козаки щасливо повертаються додому з великою здобиччю, і все кінчається благополучно.

Розглядаючи п'єсу, ми бачимо, що в ній багато уділено місця стражданням закоханих дівчат, і особливо Гандзі. Дівчата співають на народні мотиви пісні, що їх склав сам автор, і виливають в них свою тугу,—і цим нагадують „Наталку-Полтавку“ Котляревського. Так, Гандзя співає пісню „Witer z łystiamy ihraie, szumiati dniprowi porohi“ на мотив „Іхав козак за Дунай“, Одарка—„Jak nemaie myłenkocho, żyt na switi tiażko“—на мотив „Як не бачу Петруся“, Горпина—„Kołyb ty mojej doli“—на мотив „Летів орел понад морем“. Пісні не визначаються особливою художністю, але все-таки складені досить доладно, напр.:

„Коли-б ти моєї долі (мабуть, гіркої⁴⁾ дізнала,
Ластовочка моя мила, то-б ти не співала“.

¹⁾ Див. Историко-статист. записки объ ученыхъ и учебно-вспомогательныхъ учрежденіяхъ у-та Св. Владиміра 1834—1884 года, подъ редакціей В. Иконникова. К., 1884, стор. 350.

²⁾ Про Гейнча мені відома тільки одна стаття Грабовського М. Przegląd naukowy Warszawski, за 1848 р. № 23, але цього видання в Києві нема.

³⁾ К. Estreicher, Bibliografia Polska XIX stolecia, т. II, 116. У Естрейхера тут сказано, що цю п'єсу надруковано в Києві 1840 р., але це очевидячки помилка.

⁴⁾ В рукопису не можна розібрати слова.

Особливу увагу автор звертає на страждання Гандзі. Вона сумує, нічого не робить, відказує старостам, і, як каже батько її,

в кінці вже не стає сили,
І я тужу, плаче мати,
Світ, як то кажуть, не милий.
Трудно наткнути до хати.

Помочи нема Мокрині,
Бур'ян заріє по городі,
Бо де нема господині,
Не знайдеш ладу в господі.

Цілими годинами Гандзя сидить на скелі і виглядає свого милого. Як каже її товаришка:

Не кажи тобі ні слова,
Хоч що хочеш говори ти,
Не покличеш, то-б готова
Ніч на скелі просидіти.

Але козаки щасливо повернулись додому, повернувся і Денис, тільки, щоб пересвідчитись, чи дійсно Гандзя його кохає, він, за радою свого товариша, велів сказати, що його вбито на війні. Гандзя, не маючи сили пережити свого милого, хоче кинути в Дніпро. Тут автор трохи театральньо-мелодраматично малює страждання простої селянської дівчини: вона заломлює руки, каже патетичні монологи:

Що-ж печаль мою зрівняє,
Ти, Денисе, сред могили.
Жаль границь жадних не знає.
Боже... удиль мені сили.

(w największym uniesieniu). Сили: на те, щоб терпіти і потім:

Єдна для мене дорога—
Дві неволі закінчити.

(wyciągając ręce ku rzece):

Ви, бистрі води Дніпрові,
Хтійте сироту прийняти.
О, мій батьку, моя мати,
Будьте, ех, будьте здорові.

Вона вибігає швидко на скелю, бажаючи втопитись. Нарешті Гандзя піднімає руки, щоб кинути в воду, і падає в обійми Дениса ¹⁾, і все кінчається благополучно.

Взагалі всю п'єсу написано в сентиментально-романтичному стилі, який тоді панував в польській і українській літературі. Старий козак Оришко, що не поїхав з молодими козаками, бо „упав на ноги“, співає пісню, в якій жаліється на свої старі літа і каже:

Не жаль в славі умирати,—
Хоть нас на світі не буде,
Колись в піснях будуть люди
Запорожців споминати.
А хоть-би забути хтіли,
Діл наших віки не змажуть,

Діди внукам перекажуть.
Бо наш пам'ятник — могили.
Нехай тільки люди злічать
Всі кургани в Україні.
Киньте оком по рівнині,
А они за нас посвідчать.

В такому-ж романтично-підвищеному стилі описуються і збори в полі, бійка з басурманами, хоч є тут і реальні риси, часом повні великого руху. Коли прощались Запорожці з Січчю, то:

Хотя й дорога їм слава,
Не одному там повіки
Зросила сльоза кривава,
Прийде, може, покидати

Мійсця, де й сам родився,
Де дід, прадід, батько, мати,
Не див, що сльозми залився.

¹⁾ Переклад.

А потім, після молебню, довго пили і гуляли.

Бійку з басурманами описано досить реальними рухливими рисами:

Другу мавесь там Содому:
Горить місто, котить дим,
Хто не показався з дому,
Зараз йому там кісім.

Або ось як гукає на своїх козаків отаман:

О так.... добре.... хвацько.... діти,
Що на очах, колоть, бити,
Тільки мені держись гурту.

Цікаво, що в п'єсі згадується якийсь Дмитрій, що з двома козаками, Матвієм і Опанасом, приїхав з Київа до отамана Євангелика з листом від манаха:

Як Матвій з Опанасом
Лиш з Кійова повертали,
До нашого Атамана
Дай прислав письмо монаха.
А з ним якогось там пана—
Наша віра, чи він Лях.

Та чорти там його знають,
Штука лебська, погляд хітрий,
У нас його називають
Якось так чудно—Димитрій,
Лях письменний має бути.

Цей Дмитрій дуже хоробрий, він ратує отамана, коли Турок хтів його вбити, але в той-же час він дуже і гуманний, він просить, щоб не вбивали одного молодого бранця, який тільки і залишився живий після руїни того міста, що дістали Запорозжці. Мабуть, в цьому Дмитрії треба вбачати відомого Дмитра Вишневецького, що разом з козаками ходив в походи. Автор не зазначає точно його національності, бо український пан міг здаватися простим козаком Поляком.

Мова українська в цій п'єсі досить гарна і чиста. Зустрічаються суто народні вирази: *Hospod Boh to teie znaie, szczo to z toho bude* (3), *Prawda teie, szczo win w poli Bisurmanom ne proływki* (4), *Ot z hoga kałatnem czarkul*!

Цікаво, що в кінці п'єси козаки співають пісню про козака, яка нагадує пісні Т. Падури і особливо його відому пісню „Козак“:

Козакові нема біді,
Весел гуляє завсіди.
З чайки на кінь, з конем в поле,
Січе, ріже, рубит, коле.
Пустив коня, прип'яв чайку,
Схопив в руки балабайку,
Бере, грає (мабуть-гей), гуляє (гов-га),
Чи тверезий, чи то п'яни,
Жадної нема догани.
Для нього нема забори,
Кінь под ним, як віхор скори,
Рівного собі не знає.
Льотом соколу зрівняє
(гов-га).

Де не тільки показався,
Пам'ятник по ним остався.
На одному він сусіду
Козацьку справив бесіду,
Він і чорту не уступить,
Татар ріже, гонит, лупит.
Що не попаде під руки,
Здобич схопив, трочит в юкі.
Смерті в очі заглядає,
Вернув до Січі, гуляє
(гов-га)

Де кров лється, там він любить,

Ale nas kozak ne trus,
Schopyw czablu, burku zdzu,
Podewywsia, skrutnuw wus,
Siw na czajku, taj dmuchnuw

Ioho sloza ne speniaje,
Win ne lubyt leśnych słow
Szczu tam w nebi... te ne znaie,
A na zemli znaie—krow.
Dowhi mora, temni huszczi
Czuły hołos: hurraha!

W stepi maie rist i wik,
Jak step dykyj obyczaj

Ioho bohatsw małyj lik—
Kiń, ratyszczu i nahaj
Ciłym jidłom z chłiba kruszka,
Chłia wticha—sumnyj spiw,
Puszczu liżkom, dern poduszka,
Odeżoju—zwir z stepiw.
Sam, jak dykyj syn pryrody,
De pokaże mstywu twar.
Krasiat zemlu, krasiat wody.
Krowi riczky i požar.

Де попаде врага—губить,
Де що може, то загачит,
А як тільки де побачит
Дівча гарне і моторне,
Поцілує і пригорне,
Пустив дівку, тай на кінь,
З вітром літить навздогін,
Знов вертає, п'є, гуляє

(гов-та).

Нема, як життя козаче,
Хот біда, то не заплаче,
Завше скаче, веселится,
Все б покинув, готов бится,
Верткій, як в воді щупак.

З другого боку цікаво, що в відомій поемі Шевченка „Гамалія“ ми неначе бачимо відгуки тієї картини, яку намалював Гейнч, коли козаки брали турецьке місто.

Tycho było jak w hłuszy
Wse snom twerdym spoczywało
Nyhde żywoi duszi,
Zadne switło nebytyszczalo

Ataman perechrestywsia:
„Nacza wzięła, chwala Bohu.
Strylaj, ryż, truby trewohu.
O nasinie busurmańskie.
Jak piddaw naszym ochoty.
Chłopczi, w diło puskaj niż!
Dali, dali, do roboty,
Pały... strylaj, koły, ryż“
Razom ohoń pokazawsia,
Od berehu mora, znat,
Hryčko mij tak popusawsia;
To ich korabli horat.
Ci szatnuły siudy, tudy
Druhi składy rosbywały,
Ci prywodyły werbludy,
Hrabiż na nych pakowały.

Na swit mało wze zajmatyś.
Trubaczami kazaw trubyty.
„Hodi! Hodi!“ kryknuw, „dity“!
Ci prywodyły wrubludy,
Nebarom stały zbyratyś.

Na konyku deń i nicz.
Honyt wity, jak Mohoł
Joho panstwom—maty Sicz,
Spisa—skipetr, kiń prystoł
(Ukrainky Tymka
Paduzry, Warszawa,
1844 р., ст. 9, 11, 13).

Дрімає в гаремі в раю Византія

І Скутар дрімає

Ріж і бий!
Мордуй невіру бусурмана!
Кричать за муром. Хто такий!
Гамаліє.
„Ріжте, бийте!“ на фортеці
Кричить Гамалія.
„Засвітимо“.
До самої хмари
З щоглистами кораблями
Палає Скутара.
Руйнують мур; срібло, злато
Несуть шапками козаки
І наспівають байдаки.

Горить Скутар, стиха робота.
І хлопці сходяться, зійшлись,
Люльки з пожару закурили,
На байдаки, та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.

Як ми вже були казали, п'єсу Гейнча надруковано в Києві 1842 р., перше-ж видання „Гамалії“ вийшло в 1843 р. (цензуровий дозвіл дано 7/III—1843—див. Доманицькій. Критичний розгляд над текстом Кобзаря, 57).

Розглядаючи цю п'єсу Гейнча, ми бачимо, що Гейнч належить прийомами своєї творчості, змістом свого твору до т. з. польсько-української школи, головними представниками якої являються Б. Залеський, Мальчевський, Грабовський, Гоцинський і інші. Він, т. с. вийшов з цієї школи, бо навіть користується з творів Т. Падурі.

Певне, що доброго знання історії козацької, звичаїв українських він не показав, як це ми бачимо й у інших представників тієї-ж школи. З його малюнку виходить так, що козаки, пробуваючи на Запоріжжі, в той-же час жили і на хуторах, мали сім'ю, займалися господарством, бджільництвом. Постає Дмитра Вишневецького Гейнч змалював зовсім неправдиво: як відомо, Вишневецький вів перед в походах проти Турків і навіть заснував Запоріжжя, а за п'єсою виходить, що він іде в похід під керуванням якогось отамана Євангелика. Є в п'єсі модернізація—перед походом Дмитро і Євангелик довго розглядали якусь мапу та-

lowany mabut mуг, каже старий козак Оришко. Але де в чому Гейнч пішов далі в порівнянні з своїми вчителями—поетами польсько-української школи. Перш усього, коли в його вчителів почуття і думки суто шляхетські, польські, то у Гейнча, можна сказати, вони національно-українські. Він різко поділяє козаків і Поляків, і старий козак Оришко каже:

Альбо-ж то раз ляхі горди
У нас помочи прохали,
Як татарин плоскомордий
Звернув на них свої сили.

Поки військо польське зібралось, козаки за ними (Татарами) вслід погнались,

Взяли в танець і розбили.
(Z goguszą) Мали-ж того корисць яку?
Скажуть, Сеім хтів, воля круля,
От цілу мавесь подяку:

Про них слава, а нам дуля,
Лутше опідаль дивится,
Як свою наставит шию.

Таким чином, Гейнч в 40 роки являється попередником тих хлопців-Поляків 60 р., що розуміли ту кривду, яку робив польський уряд українському народові, і вже не вважали цього останнього за частину польського. Цей демократичний настрій дав змогу Гейнчеві ближче підійти до українського народу і поруч з романтичними рисами дати малюнки і дійсно реального письма, особливо в образах старих людей, тоді як у зазначених письменників польсько-української школи козаки завше являються балетними, від них віддає пахощами, а не дьогтем. В п'єсі ми бачимо і те хатне і господарське безладдя, яке настало у Гордія, через те що Гандзя сумує і не хоче працювати; старі козаки Гордій і Оришко вільної години можуть і випити, так що „сором і зайти до жінки“ (13), та вона і „налає за це“.

Дівочі образи у Гейнча теж намальовано не одноманітно. В той час, коли Гандзя тяжко переживає свою розлуку з милим, Одарка себе здержує і, вмовляючи Гандзю не тужити, спокійно каже: „Та-ж і мій там Опанас“. Коли козаки повернулися, то Гандзя не може заховати свого кохання і яскраво його виявляє,—товаришка ж її Горпина, stojąc na stronie, spuszcza oczu w dół, bawiac się fartuszkіem, і вже її батько Оришко, якому надокучив сум дочки, каже їй:

„А ти не поднесеш вида?
Чого носа так спустила?
Кортить, кажуть, гугель жида?“

і зводить її з її коханцем:

„На, бери свого Кирила“.

А третя, Одарка—сирота—сама зачіпає свого козака і каже:

А з нас нічого не буде?
Сироту не хотят знати.

Але й їй допомагає на radoшах Гордій.

Намалював Гейнч і цікавий образ малого хлопця 7 років, який вважає себе вже справжнім козаком. Він одягнений в одержу дорослого козака, за пасом має кинжал, що теліпається в нього нижче колін. Коли дівчата питаються його, чи не боявся він ночувати в Січі, він, прибравши погорду постать, каже:

„Я боюсь? Сіль вам в очі.
Хоть в темницю, тоб пішов.
Богу дяку, на дівочи
Розум ще не перейшов.“

Коли-ж дівчата все-таки глузують з нього, то він грубо відповідає:

Иди, маро, одвяжися,
Бо, як тебе таяну в морду,
Блахманом в очах зайдеця

Реально намальовано і образ старої хорої Мокрини, матери Гандзі. Коли дівчата, почувши, що козаки повертають додому, підняли крик, то вона, вийшовши з хати, лає їх, як звичайно це буває у хорих старих жінок: „О, ви, дівчата прокляті. Як хутко відійшли шпари. Бач, мала вже адихати“,—каже вона про свою дочку. Але коли вона бачить її дійсні страждання, то вона благає її, щоб вона заспокоїлась: „Гандзю, Гандзю, глянь на Бога“.

Таким чином, ми бачимо, що ця невідома п'єса польського письменника має чималий інтерес: продовжуючи стару традицію романтичного малювання українського життя, вона вже має і нові риси реалізму, а головне—відбиває і ті демократичні, не вузько шляхетські погляди, що витворились у деякої частини польського суспільства і нарешті привели в 60-х р. до так зв. хлопоманії.

Подав *М. Марковський*.

З листування М. І. Костомарова з графинею А. Д. Блудовою.

Серед придбань, що їх недавно набула Державна Публічна Бібліотека в Ленінграді, є кілька листів М. І. Костомарова до графині Антонини Дмитріївни Блудової (1812—1891 рр.), доньки Дмитрія Миколаєвича Блудова, президента Академії Наук, голови Державної Ради та Комітету Міністрів.

Познайомився М. Костомаров із родиною Блудових наприкінці п'ятидесятих років.

„Въ послѣднихъ мѣсяцахъ 1859 года,—пише Костомаров у своїй автобіографії,—я, черезъ посредство Шевченка, познакомився съ домою покойнаго вице-президента Академіи Художествъ графа Федора Петровича Толстого и нашель тамъ самый любезный пріемъ... Одновременно случай свелъ меня съ другимъ старцемъ, столько же почтеннымъ, хотя въ совершенно другой сферѣ: это былъ графъ Дмитрій Николаевичъ Блудовъ, тогдашній предсѣдатель Государственнаго Совѣта, человекъ столько же развитой и хорошо образованный, какъ и вполне прогрессивный, преданный душою дѣлу возрожденія Россіи—дѣлу, которое тогда было въ умахъ и сердцахъ всѣхъ развитыхъ людей. Мнѣ часто случалось обѣдать у графа и послѣ обѣда просиживать до поздней ночи. Его разнообразныя познанія, близость къ русскимъ литераторамъ прежнихъ временъ, многолѣтній опытъ, здравый умъ и замѣчательное остроуміе оживляли бесѣду и заставляли всѣхъ посѣщавшихъ его домъ вспоминать съ большимъ удовольствіемъ о минутихъ, проведенныхъ съ этимъ старикомъ. Его дочь графиня Антонина Дмитріевна, особа очень начитанная, увеличивала своимъ присутствіемъ пріятность такихъ бесѣдъ. Въ домѣ Блудова можно было встрѣтить какъ государственныхъ людей, такъ и ученыхъ, къ которымъ покойный графъ Дмитрій Николаевичъ питаль большое сочувствіе“ („Литературное наслѣдіе“, СПб. 1890, стор. 114—15).

З листування М. І. Костомарова з А. Д. Блудовою збереглося шість листів: чотири написані наприкінці 1861 року, два—на початку 1862 р.

Перші листи, як видно, написані в зв'язку з тими супереччями та поголосками, які викликали статті М. Костомарова в „Основі“ за 1861 рік,

головно-ж стаття „Двѣ русскія народности“ (кн. III, сс. 33—80). От що він пише в своїй автобіографії:

„Мои статьи „О федеративномъ началѣ древней Руси“, „Двѣ русскія народности“ и, наконецъ, „Черты южно-русской исторіи“, статьи, написанныя на основаніи задачи, которую я предположилъ себѣ въ чтеніи лекцій по русской исторіи, возбудили противъ меня невыгодныя толкованія, проявившіяся не разъ въ печати впослѣдствіи. Моя идея о томъ, что въ удѣльномъ строѣ Руси лежало федеративное начало, хотя и не выработалась въ прочныя и законченныя формы, заставляла подозрѣвать— не думаю ли я примѣнять этой идеи къ современности и не основываю ли на ней какихъ-нибудь предположеній для будущаго. Это подозрѣніе много разъ высказывалось тамъ и сямъ намеками, большею частью неясными, потому что не у всякаго доставало отваги обвинять меня въ томъ, на что я самъ не давалъ явныхъ указаній. Независимо отъ печатныхъ намековъ, появлявшихся кстати и некстати въ періодическихъ нашихъ изданіяхъ, я тогда же получалъ письма съ укоромъ за мою статью и съ отысканіемъ въ ней такого смысла, какого я не заявлялъ и какого она, конечно, не имѣла. Еще болѣе возбуждала раздраженіе моя статья „Двѣ русскія народности“, которую черезъ нѣсколько лѣтъ, вспомнивши о ней, „Русскій Вѣстникъ“ назвалъ „позорною“. Дѣло въ томъ, что много открылось политическихъ мыслителей, хотѣвшихъ во что бы то ни стало, чтобы на Руси существовала одна только русская народность, и не терпѣвшихъ, если имъ указывали не одну, а нѣсколько, хотя бы даже существовавшія въ прошедшія времена... Впрочемъ, послѣ выхода моей статьи въ первое время не раздавалось крупныхъ обвиненій въ „сепаратизмѣ“, которыми такъ щедро награждали меня послѣ того, какъ вспыхнуло польское возстаніе и русскіе стали горячо хвататься за идею своего національнаго единства...“ („Литературное наслѣдіе“, сс. 121—2).

I. Графиня, ради безпристрастной любви къ истинѣ беру на себя смѣлость продолжать съ Вами споръ.

Въ доказательство мысли, что малороссійская литература возникла по внушенію поляковъ, Вы приводите—1) что румынская литература возникла по инициативѣ австрійскихъ нѣмцевъ, 2) что также возникла хорватская литература, разъединяющая для Сербіи. На это я имѣю честь возразить Вамъ, что, еслибъ и въ самомъ дѣлѣ такъ было съ Румунами (sic) и Хорватами, то это еще отнюдь не доказательство для вопроса о малорусской литературѣ, какъ вообще примѣръ самъ по себѣ никакъ не можетъ быть принятъ за доказательство. Вѣдь это все равно, еслибъ на томъ примѣрѣ, что Михайловъ¹⁾ обличенъ въ написаніи прокламаціи къ молодому поколѣнію, стали подозрѣвать меня въ написаніи великорусса²⁾. Михайловъ писалъ и печаталъ и я также; Михайловъ участвовалъ въ „Современникѣ“ и я также; Михайловъ показалъ себя либераломъ; я даже былъ наказанъ и сосланъ за либерализмъ: ergo—нѣтъ сомнѣнія, что „великоруссъ“ написанъ мною. Даже болѣе: во время производства дѣла надо мною въ 1847 году одна изъ моихъ бумагъ признана въ III-мъ отд. за нѣчто въ родѣ прокламаціи³⁾. Вотъ сколько данныхъ къ

¹⁾ Михайловъ, Михайл Іларіоновичъ (1826—65), поет, перекладач і революційний діяч. В 1861 році його було обвинувачено в написанні прокламації „Къ молодому поколѣнію“ і заслано на каторгу, де Михайлов і помер (більш докладно див. Б. Б. Глинскій. „Революц. пер. р. ист.“. СПб. 1913, сс. 84—110).

²⁾ „Великоруссъ“—перший нелегальний російський політичний листок (докладніше див. М. К. Лемке. Очерки освободит. движенія шестидесятихъ годовъ, сс. 360—68. Б. Б. Глинскій, *ibid.*).

³⁾ Докладніше див. „Вѣстникъ Европы“, 1910 р., кн. IV, сс. 78—82.

моему обвиненію, если их сопоставить, не принимая во вниманіе десятка другихъ данныхъ, которыя укажутъ совсѣмъ иное положеніе мое и Михайлова. Точно также и въ нашемъ вопросѣ. Примѣръ у Румуновъ и у Хорватовъ ¹⁾ не можетъ быть доказательствомъ для южнорусса. Причина возникновенія малорусской литературы сама по себѣ очевидна и ясна, потому что дѣло совершилось на нашихъ глазахъ.

Пока въ Россіи довольствовались складомъ письменнаго книжнаго языка, созданнаго Ломоносовымъ, никому въ голову не пришло писать по-малорусски, исключая развѣ Котляревскаго ²⁾ ради шутки, но въ тридцатыхъ годахъ возникла необходимость сближенія съ простымъ народомъ и его рѣчью: стали издавать народныя произведенія, стали выводить мужика съ его бытомъ и съ его рѣчью, самый письменный языкъ сталъ приближаться къ простой рѣчи... Естественно, коль скоро такая потребность возникла въ Москвѣ, Ярославлѣ, Костромѣ, то она возникла и въ Харьковѣ, и въ Полтавѣ. Но пишущій въ Харьковѣ къ какому народу могъ обратиться? Разумѣется, къ тому, который онъ видѣлъ передъ своими глазами, а не къ Ярославцу, не къ Костромичу, не къ Москвичу. Вотъ единственная причина, а другой не было, и быть не могло. Прослѣдите малорусскую литературу. Гдѣ она вращается? Что описываетъ? Простой народъ, говорящій южно-русскимъ языкомъ. Въ какомъ духѣ ея произведенія? въ простонародномъ. Не показываетъ ли это, что причина ея въ потребномъ сближеніи съ простымъ народомъ.

Вы пишете, что коль скоро я выражаюсь въ великоруссы, мы южноруссы, то это уже факты разъединенія. Разъединенія въ смыслѣ политическомъ тутъ нѣтъ и тѣни: въ отношеніи Франціи или Италіи—нѣтъ ни великоруссовъ, ни южноруссовъ, есть только русскіе, какъ нѣтъ ни Саратовцевъ, ни Ярославцевъ, ни Архангельцевъ и проч. А внутренняго раздѣленія не возможно избѣжать: вѣдь такъ житель каждой губерніи въ отношеніи жителей другой сосѣдней скажемъ мы. Что въ кругѣ администраціи, то и въ смыслѣ народности: Россія единое государство и въ отношеніи заграничнаго міра—она только Россія, но внутри она раздѣляется на провинціи, имѣющія извѣстную степень отдѣльнаго отъ другихъ подобныхъ управленія, и тутъ это единое государство представляется уже не единымъ ³⁾, а раздѣленнымъ. Такъ и Русскій народъ: въ отношеніи не русскаго не болѣе какъ единый русскій народъ, но внутри себя онъ имѣетъ этнографическія отличія и уже не имѣетъ того единства, какое сохраняетъ въ отношеніи всякаго не русскаго народа. Но какъ раздѣленіе на губерніи не заключаетъ въ себѣ признаковъ разложенія государства, такъ и различіе въ народности не имѣетъ зародышей разложенія народа, ибо ни исторія его, ни географическое положеніе, ни главныя соединительныя черты, скрѣпляющія цѣльность народа, не даютъ ни малѣйшихъ задатковъ къ такому разложенію ⁴⁾.

Галичане называютъ себя просто Рускими, по той причинѣ, что находятся противопоставляемыми народамъ не русскимъ, тоже точно и всѣ южноруссы по отношенію къ Полякамъ называютъ себя просто

¹⁾ Замѣчу еще, что относительно Румуновъ невозможно согласиться съ предположеніями, которыя Вы раздѣляете, потому что въ XVII вѣкѣ было множество книгъ на Румунскомъ языкѣ. О Хорватскомъ я пока умолчу, ограничась на первый разъ замѣчаніемъ, что докт. Гайль ¹⁾ едва ли можно заподозрѣть въ австрійзмѣ.

²⁾ Котляревскій, Иван Петрович.

³⁾ В рукоп. „единымъ“.

⁴⁾ Збоку оліцею: „вотъ эти главныя черты и можно исказить“.

¹⁾ Ga j Ljndevit (1809—72)—відомий хорватський літературний та суспільний діяч.

рускими¹⁾. Вы пишете, что южнорусская народность распространяет свои притязанія на Екатеринославскую и Херсонскую губерніи. Если бы могла быть рѣчь о какомъ-нибудь размежеваніи и раздѣленіи политическомъ, тогда вопросъ объ отношеніи народности къ территоріи могъ сдѣлаться вопросомъ важнымъ, но какъ этого нѣтъ и быть не можетъ, то для дѣла южнорусской народности вовсе не нужно опредѣленіе территоріи въ иномъ какомъ нибудь смыслѣ, кромѣ этнографическомъ (sic). Такъ какъ оба вида народности не два народа, но единый народъ въ двухъ видахъ, то естественно, что страна южнорусской народности есть та, гдѣ находится эта народность, какъ равно и великорусской народности край тамъ, гдѣ она есть. Села великорусскія въ Черниговской губерніи я присоединяю²⁾ къ понятію великороссіи, равно села южнорусскія въ Саратовской губерніи къ малороссіи. Вообще въ названіяхъ нашихъ народностей нельзя избѣгать неточности. Если мы говоримъ южнорусская, то разумѣемъ здѣсь первоначальное гнѣздо, а въ настоящее время—въ Петербургѣ, въ квартирѣ редактора „Основы“ я считаю себя въ Малороссіи, и равно въ квартирѣ переселившагося въ Кіевъ москвича чувствую себя въ Великороссіи. Границы территоріальныхъ нѣтъ и быть не должно. Я уже имѣлъ честь объяснить, что названіе Москаль у Малороссіянъ не означаетъ великорусса, а солдата. Прежде оно значило Москвитянинъ, житель московскаго государства, и едва ли занять отъ Поляковъ, напротивъ вѣроятно, что послѣдними усвоено отъ западноруссовъ. Что касается до нѣкоторой недружелюбности, то черты, вызывающія такіе предположенія, существуютъ въ Великороссіи между разными городами и краями: это найдете у Сахарова въ Сказаніяхъ Русскаго народа. Я дѣйствительно сочувствую федеративному устройству будущей Россіи, но какому? Отнюдь не по народностямъ, ибо это неудобно и нелѣпо, не принесло бы никакой пользы. Но я желалъ бы самоуправленія областей, какъ великорусскихъ, такъ и южнорусскихъ, такъ и смѣшанныхъ. Но отъ такой федераціи (если это можно назвать федераціей) и Вы не прочь. Русскіе должны оставаться Русскими—пишете Вы. Совершенно такъ; я ни на волосъ отъ этого и согласенъ вмѣстѣ съ Вами охранять не только ревностно, но даже ревниво свою дѣльность. Но вѣдь я по отношенію къ не русскимъ не допускаю никакихъ выражений особенностей, исключая отношеній къ Полякамъ, съ которыми иногда приходится отстаивать южнорусскую народность отдѣльно отъ великорусской, потому что на первую они простираютъ претензіи такіе, которыя не касаются Великой Руси. Поляки не только не могутъ радоваться развитію южнорусской литературы, напротивъ она имъ костью въ горлѣ стала. Скажу болѣе: я готовъ приписывать мнѣніе о внушеніи со стороны Поляковъ намѣренія и побужденія писать по-южнорусски самимъ же Полякамъ. Въ своихъ заграничныхъ газетахъ они не благоволятъ къ южнорусскому слову. На Волины и Подолѣ они преслѣдуютъ южнорусскіе буквари и книжечки, изданные для народа, и стараются народу навязать свои польскіе. Очень быть можетъ, что нѣкоторые Поляки, вотъ хоть бы такіе, какъ Грабовскій³⁾, высказывали эту мысль о внушеніи Юзефовичу⁴⁾ и братіи его съ тою дѣлю, чтобы вооружить противъ насъ правительство и вообще въ великорусскомъ обществѣ произвести намъ оппозицію. Это тѣмъ вѣроятнѣе, что въ Кіевскомъ краѣ они ужасно

¹⁾ Збоку олівцем: „а Вы навязываете народу прозванія, которыя Вы выдумали“.

²⁾ В рукоп. „присоединенію“.

³⁾ Грабовскій Михайло—видатний польський письменник та критик.

⁴⁾ Юзефович, Михайло Володимирович (1802—89), попечитель київської шкільної округи, потім голова київської Архівної Комісії.

зяться на нѣсколькихъ молодыхъ уроженцевъ Южной Руси католическаго вѣроисповѣданія, отрекшихся отъ своей народности польской.

Глубокой уважающей Васъ и душевно преданный

Н. Костомаровъ.

II ¹⁾ Если у насъ правленіе монархическое неограниченное, а не деспотическое, то государственность должна оставить въ покоѣ нашъ языкъ и наше желаніе говорить и писать на немъ. Если кто напишетъ на немъ что-либо противное безопасности государства, преслѣдуйте его, но также какъ бы и тогда его преслѣдовали, если бы онъ написалъ ²⁾ это на томъ языкѣ, какой Вы принимаете, но безотносительно къ языку нашему.

Вы согласитесь, что на развитіе южнорусскаго языка нельзя смотрѣть, какъ на какое-то покушеніе отложиться отъ Россіи. Южно-русскимъ языкомъ говоритъ чуть ли не половина Европейской Россіи. Отложиться тутъ физически невозможно: это все равно, еслибъ Невскій Проспектъ хотѣлъ отложиться отъ Петербурга. Эта невозможность до того очевидна, что и тѣ земляки-патріоты наши, которые, по обстоятельствамъ жизни, не могли быть расположены къ правительству, никогда не останавливались на мысли отложенія. Могу Вамъ представить въ примѣръ Шевченку, у котораго въ стихахъ даже тѣхъ, что завели его въ Петровское укрѣпленіе, нѣтъ тѣни отложенія. Не ясно ли, что, при какомъ бы то ни было состояніи Россіи, расторгеніе ея немыслимо? Тотъ совсѣмъ не знаетъ Россіи, кто можетъ допустить противное. А если такъ, то литературное движеніе южнорусскаго языка никакъ не можетъ быть государственнымъ дѣломъ.

Русскій народъ дѣлится на двѣ главныя вѣтви: сѣверно-русскую и южно-русскую и русскій языкъ, сообразно этому, дѣлится на два нарѣчія—великорусское и южнорусское. Обстоятельства способствовали первому ранѣе достигнуть литературнаго значенія; второе теперь представляеть то же право. Мы, южноруссы, составляя половину одного съ вами, великоруссами, народа, имѣемъ равное съ вами право. А если вы желаете, чтобъ непременно былъ одинъ языкъ и только, то мы вамъ скажемъ вотъ что: почему же этотъ языкъ долженъ быть ваше нарѣчіе, а не наше? Если вы насъ заставляете говорить только по вашему, то мы хотимъ добиваться, чтобы заставить васъ современемъ говорить только по нашему. Предоставьте же дальнѣйшему времени рѣшить, на чьей сторонѣ будетъ верхъ, то-есть кто изъ насъ, вы или мы, путемъ свободнаго развитія умственной жизни станеть выше. Наша связь не расторгима; это правда, но если вы, великоруссы, станете посягать въ этомъ отношеніи на нашу свободу, то вы бросаете сѣмена раздора въ общей странѣ нашей. Не Вы ли, графиня, говорили совершенно справедливо, что намъ слѣдуетъ сойтись и сблизиться съ народомъ? Прекрасно. Какъ же намъ сблизиться съ нимъ иначе, какъ не заговоривъ языкомъ, ему близкимъ, ему понятнымъ. А вѣдь южноруссы понимаютъ великоруссовъ вовсе не такъ, какъ говорящихъ на своемъ нарѣчій, а почти такъ, какъ мы понимаемъ говорящихъ съ вами на одномъ изъ славянскихъ нарѣчій.

Въ политическомъ отношеніи всякое, со стороны великоруссовъ, заявленіе покушенія на прекращеніе развитія литературнаго движенія южнорусскаго языка вредно будетъ отзываться у другихъ Славянскихъ народовъ. А мы должны работать для будущаго соединенія Славянскихъ племенъ.

¹⁾ Початку листа не збереглося.

²⁾ В рукоп.: „не писалъ“.

На этихъ основаніяхъ прискорбно, графиня, слышать отъ Васъ выраженія какой-то подозрительности въ отношеніи къ намъ вмѣсто сочувствія и добраго расположенія.

Наконецъ, въ субботу я читалъ лекцію: набралось человѣкъ восемь. Но признаюсь, какъ-то странно и неловко; точно какъ будто хозяева собираются на житье-бытье снова послѣ пожара. Чѣмъ больше присматриваюсь я къ положенію нашего Университета, тѣмъ менѣе вижу справедливость Вашего мнѣнія о немъ: да; его надобно закрыть, закрыть, закрыть мѣсяца на два-на-три закрыть, а потомъ открыть на прочныхъ основаніяхъ публичнаго доступа желающихъ, отнюдь безъ корпорацій и тѣмъ самымъ безъ сходовъ. Иначе это будетъ Богъ знаетъ что такое. Тѣ восемь, что были у меня на лекціи, пошли съ неохотою, никто не записывалъ, никто меня не слушалъ, никто не смотрѣлъ на кафедру. Если еще такихъ двѣ-три лекціи... слуга покорный! Я уйду! Ученое изложеніе науки возможно только при дружелюбномъ, свободномъ согласіи профессора съ его аудиторіею. Подъ палкою нельзя ни читать, ни слушать науки¹⁾.

Васъ глубокоуважающій и душевно-преданный

Н. Костомаровъ.

III. Графиня, во первыхъ, позвольте поздравить Васъ съ праздниками, а во вторыхъ, возвращая письмо Юзефовича, позвольте сказать нѣсколько словъ о немъ:

Я знаю Юзефовича²⁾ какъ человѣка умнаго и во многихъ случаяхъ благонамѣреннаго, не двуличнаго (не хочу сказать болѣе). Бывши здѣсь лѣтомъ, онъ совсѣмъ не то говорилъ объ этомъ предметѣ, что теперь пишетъ, напротивъ, слова его заключали совсѣмъ противоположный смыслъ. Онъ пишетъ то, чему самъ не вѣритъ, поддѣлываясь къ мнѣнію тѣхъ, которые не могутъ въ подробности и близко знать дѣла: онъ слишкомъ уменъ и слишкомъ близокъ къ Малороссіи, чтобы серьезно и искренно сказать, что направленіе, имѣющее цѣлію возрожденіе народнаго южнорусскаго языка и народности, было дѣломъ поляковъ и притомъ Грабовскаго³⁾! Кого онъ разумѣетъ подъ малорусскими мечтателями, основавшими на его идеѣ украинофильскую школу? Никакъ не Шевченка, не Кулиша⁴⁾, и не Бѣлозерскаго⁵⁾ со всею братіею „Основы“, не меня. Если, быть можетъ, Вы сколько нибудь даете вѣры мнѣнію очень извинительному у Великороссовъ, судящихъ по догадкамъ, но недобросовѣстному въ устахъ Юзефовича, то я постараюсь представить вамъ неопровержимые факты противъ этого. Южнорусская литература зародилась никакъ не въ Кіевѣ и вообще не въ краѣ, гдѣ есть Поляки, а въ восточной Малороссіи, гдѣ ихъ нѣтъ и польскаго вліянія быть не могло.

¹⁾ 23 вересня 1861 року Петербурзький університет було зачинено і відчинено лише 11-го жовтня (порівн. А. В. Никитенко, Записки и Дневникъ, т. II, сс. 43—63). „Закритий університетъ“, — пише Костомаров в автобіографіі, — „бувъ вновь открытъ для тѣхъ, которые покорились волѣ правительства и взяли матрикулы повинуюсь предписаннымъ въ нихъ правиламъ, которые непринявшими матрикула считались стѣснительными. Такихъ противники ихъ прозвали матрикулистами. Количество покорныхъ властямъ не составляло и трети студенческаго сословія, да и взявшіе матрикулы не посѣщали аудиторіи, такъ что хотя университетъ объявленъ былъ открытымъ, но читать въ немъ было не для кого“ („Голосъ Минувшаго“, 1917 р., № 5—6, стор. 251: „Неизданная глава изъ автобіографіи Н. И. Костомарова“).

²⁾ Юзефович — див. вище.

³⁾ Грабовський — див. вище.

⁴⁾ Куліш, Пантелеймон Олександрович (1819—97).

⁵⁾ Білозерський, Василь Михайлович, видавець журналу „Основа“.

Котляревський¹⁾ жилъ въ Полтавѣ, никогда не вращался съ Поляками и не зналъ по польски. Квитка²⁾, талантивѣйшій писатель українскій, жилъ въ Харьковѣ и не зналъ по польски ни слова. Артемовскій Гулак³⁾ зналъ по польски, потому что былъ профессоръ русской исторіи, но жилъ въ Харьковѣ. Метлинскій⁴⁾, уроженецъ Гадячскій, жилъ въ Харьковѣ, зналъ по польски плохо и учился этому языку по необходимости, будучи профессоромъ русской словесности. Въ концѣ тридцатыхъ и первыхъ сороковыхъ годовъ въ Харьковѣ развилась довольно значительная письменность. Писалъ Корсунъ⁵⁾, Кореницкій⁶⁾, Петренко⁷⁾, Писаревскій⁸⁾, Щеголевъ⁹⁾, Морачевскій¹⁰⁾, Писаревскій¹¹⁾ другой и еще нѣсколько, которыхъ уже я забылъ.

Я былъ постоянно въ ихъ кругу, знаю ихъ хорошо всѣхъ: никто изъ нихъ по-польски не зналъ ни слова, да въ добавокъ, что всего замѣчательнѣе, поляки, сталкиваясь съ ними, смотрѣли на нихъ съ пренебреженіемъ и никакъ не побуждали ихъ писать, да и вліянія не могли имѣть, потому что сближенія съ поляками не было никакого. Поляки въ Харьковѣ были одни студенты, державшіеся всегда à part отъ русскихъ. Я—Вашъ покорнѣйшій слуга, началъ писать и печатать по-южнорусски въ 1838 г., а по польски выучился не ранѣе 1849 года. Когда я переселился въ Кіевъ, я нашелъ одного только Кулиша съ такимъ направленіемъ, но онъ былъ уроженецъ Новгорода-Сѣверскаго, по-польски тамъ выучился, но не былъ знакомъ тогда ни съ однимъ Полякомъ. Знакомство его съ Грабовскимъ случилось уже на моей памяти, когда Кулишъ укрѣпился въ своемъ направленіи, принесъ его съ собою въ Кіевъ, а не въ Кіевѣ его приобрѣвши. Бѣлозерскій былъ молодой человекъ еще ничего не писавшій: уроженецъ Черниговской губерніи, онъ любилъ свою родину не болѣе, какъ всякій другой малороссіянинъ ее любить, но идеѣ возрожденія литературы сталъ онъ вѣренъ уже послѣ, гораздо послѣ: его укрѣпила ссылка. То же сказать должно объ Афанасіи Маркевич¹²⁾, который до своей ссылки не отличался какимъ-либо особеннымъ патріотизмомъ. По польски онъ и теперь плохо знаетъ. Жена его—по воспитанію болѣе великороссіянка, развилась уже подъ его вліяніемъ. Что касается до Шевченка, то даже смѣшно было бы приписывать какому-нибудь польскому вліянію развитіе этого человека, даже могила котораго беспокоила Поляковъ. Всѣ, кто его знаетъ, укоряли его за излишнюю ненависть къ Полякамъ, которая извинительна была въ человекѣ, служившемъ козачкомъ у Польскаго пана и терпѣвшаго панскія пощечины. Только въ рѣдкія минуты благоразумія и умѣренности отзывался онъ о полякахъ безъ ожесточенія. Мнѣ, напримѣръ, это не нравилось въ немъ. Польскій языкъ онъ зналъ, но не терпѣлъ его, потому что онъ напоми-

1) Котляревскій—див. вище.

2) Квітка-Основ'яненко, Григорій Федорович (1778—1843).

3) Артемовскій-Гулак, Петро Петрович, професор харківського університету (1790—1865).

4) Метлинскій, Амвросій Лук'янович (1814—70), професор харківського і київського університету, етнограф і поет (Амвросій Могила).

5) Корсун, Олександр Олексійович (1818—92), видавець збірника „Сніп“.

6) Кореницький, Порфирій, автор поеми „Вечерниці“ і басні „Панько та Вертеви“.

7) Петренко, Михайло Миколаєвич.

8) Писаревскій, Степан (Стецько Шерепера).

9) Щоголів, Яков Іванович (1824—98).

10) Морачевскій, Пилип Семенович (1806—79), інспектор ніженського ліцею, поет, перекладач біблії на українську мову.

11) Писаревскій, Петро.

12) Маркевич, Афанасій Васильович, чоловік М. А. Вілінської, Марко-Вовчок.

наль ему его рабство. Вотъ Вамъ, графиня, черты нашихъ писателей. Нѣтъ и тѣни польскаго вліянія. Въ Западной Украинѣ появлялись писавшіе по южнорусски поляки, какъ напр. Подурра ¹⁾, дѣйствительно работавшіе съ задними мыслями, но къ нимъ (sic) рѣшительно никто не сочувствуетъ, и никто ихъ не читаетъ кромѣ поляковъ уже и по очень плохому языку, которыми они писали. Если Юзефовичъ разумѣетъ подъ украинофильскою толпою ихъ, то не стоило и писать объ этомъ: это значить стрѣлять пушками по воробьямъ! Они не могутъ имѣть ни малѣйшаго вліянія на южнорусскихъ читателей, а тѣмъ болѣе на писателей, потому что они бездарны, тупы и вялы. Они принадлежатъ къ той же категоріи, къ которой относится и „Русское Слово“ Галицкое и вообще большая часть Галицкой литературы—не по идеямъ, а по способу выраженія.

Да и нѣтъ никакого сомнѣнія, что Юзефовичъ не ихъ разумѣетъ. Странно читать такія строки, писанныя рукою человѣка, который, пріѣзжая въ Петербургъ, говорилъ, что развитіе южнорусской литературы въ Украинѣ есть единственное средство поставить оппозицію польскому элементу, который всѣми способами угрожаетъ тамъ преобладаніемъ чуждой цивилизаціи и католичества. Только прежнія извѣстныя намъ обстоятельства о Юзефовичѣ дѣлаютъ возможнымъ то, что никакъ не возможно было бы съ другимъ честнымъ человѣкомъ. Письмо, которое когда-то Вы показывали мнѣ, писанное Великоруссомъ о Чернышевскомъ и объ „Основѣ“, извинительно: оно указываетъ въ писавшемъ его—заблужденіе, но истекающее изъ благороднаго источника. Этого никакъ нельзя сказать о Юзефовичѣ, который пишетъ умышленную ложь. Сказать искренно, что южнорусская литература возникла по польскимъ внушеніямъ, можетъ тотъ только, кто не знакомъ ни съ исторіей Польши и Малороссіи, но и съ современными побужденіями общества въ этихъ странахъ. Переберите всю современную польскую литературу—найдете ли въ ней сочувствіе къ южноруссамъ?

Нѣтъ, за исключеніемъ немногихъ выраженій ничтожнаго меньшинства, преслѣдуемаго общимъ мнѣніемъ и фанатизмомъ патріотовъ. Выказалось ли гдѣ-нибудь въ Южнорусской письменности сочувствіе къ польскому патріотическому взгляду? Нѣтъ, нигдѣ нѣтъ, за исключеніемъ нѣкоторыхъ поляковъ, неудачно надѣвавшихъ на себя малорусскую свиту, но они не могутъ быть причислены къ южнорусскимъ писателямъ по неправильному и уродливому языку, все равно, какъ не можетъ быть причисленъ къ малорусской литературѣ „Козакъ стихотворецъ“ Шаховскаго ²⁾, писанный уродливо великоруссомъ, не знавшимъ южнорусскаго языка. Чтобы проводить какую-нибудь мысль, надобно же ее подкрѣпить фактами. А факты всѣ положительно говорятъ противъ мнѣнія, будто бы южнорусская литература возникла подъ польскими внушеніями. Странная и нелѣпая уловка сваливать на личность Грабовскаго: Грабовскаго видѣлъ я въ Сентябрѣ и говорилъ съ нимъ. Передамъ его слова, оставшіяся у меня въ памяти: „Неужели общества человѣческія надобно распределять по народностямъ, какъ животныхъ зоологія распределяетъ по классамъ. Право польской народности и языка на Южную Русь основывается на правѣ цивилизаціи, ибо другой цивилизаціи тамъ нѣтъ, кромѣ польской, и всѣ образованные люди усвоили польскую рѣчь и польскую народность.“ Что же, развѣ такія рѣчи способны внушать идеи возрожденія южнорусской литературы и народности?

¹⁾ Падурра, Тимко (1801—72), авторъ збіраників „Піснїа“, „Ukrainky“, то-що.

²⁾ Шаховской, князь, Ол—р Олександрович (1777—1846), драматург.

Считать или не считать южнорусскую литературу вредною для цѣльности Россіи—во всякомъ случаѣ, чтобъ ее считать произведеніемъ польскихъ внушеній, нужны же факты, непринятые факты, а мы представимъ противные.

Скажу еще вотъ что: въ 1845 г. я, не зная Грабовскаго, слышалъ отъ Юзефовича такой о немъ отзывъ: это одинъ изъ немногихъ численныхъ поляковъ, искренно преданныхъ Россіи. Поляки называли Грабовскаго измѣнникомъ. Какъ же теперь этотъ преданный Россіи человекъ сдѣлался тайнымъ ея недоброжелателемъ, вводящимъ въ заблужденіе неопытное юношество малороссійское?

Ерго:

1) Южнорусская литература возникла въ восточныхъ краяхъ Малороссіи, гдѣ нѣтъ Поляковъ; всѣ писатели, за исключеніемъ Шевченка, уроженцы Лѣваго берега Днѣпра и тамъ писать начали.

2) Шевченко, будучи уроженцемъ праваго берега, началъ писать въ Петербургѣ, не жилъ въ Украинѣ, не терпѣлъ поляковъ и былъ враждебенъ имъ по обстоятельствамъ своего дѣтства, наконецъ, въ самыхъ своихъ сочиненіяхъ оставилъ глубокое раздраженіе противъ поляковъ. Не даромъ полякъ, произнося рѣчь надъ его гробомъ, сказалъ: *ty nie lubiłeś nas, Tarasie* (ты не любилъ насъ, Тарасъ! ¹⁾).

3) Польская современная литература не показала нигдѣ сочувствія къ литературному и народному движенію южноруссовъ, напротивъ, смотритъ на нихъ непріязненно.

4) Въ южнорусской литературѣ не высказалось нигдѣ сочувствіе къ патриотизму польскому.

Видно, что нѣкоторые великоруссы злятся на пишущихъ и читающихъ на южнорусскомъ. Изъ злости выдумали клевету, будто здѣсь дѣйствуетъ какое-то польское политическое внушеніе. Находятся свои недобросовѣстные люди, которые, зная дѣло иначе, угождаютъ заблужденію. Это ни дать ни взять то же, что съ нашимъ университетомъ. Выдумываютъ гнусныя, подлыя, возмутительныя клеветы, и есть свои, которые готовы изъ угодливости поддакивать этому.

Глубоко преданный Вамъ и искренно уважающій

Н. Костомаровъ.

27 дек. (1861).

IV. Прошу Васъ, графиня, принять поздравленіе съ окончаніемъ стараго года и съ нимъ стараго тысячелѣтія Русской державы. Желаю благополучно встрѣтить новое. Да хранитъ Господь нашу Русь, да будетъ она счастливѣе въ грядущіе вѣка, чѣмъ была въ минувшіе. Да не увидитъ она ни Татаръ, ни Самозванцевъ, ни раскола, ни реформы Петра, ни дворцовыхъ переворотовъ, ни крѣпостного права, ни Пугачевщины, ни откуповъ, ни холеры, ни неурожаевъ, ни умственного растлѣнія посягающаго на святыню Христіанской мудрости и нравственности. Да цвѣтетъ она единствомъ, благосостояніемъ и просвѣщеніемъ.

Такъ какъ Вы удостоили меня чести поднять брошенную Вами перчатку, то еще разъ выступаю съ копіемъ словесе моего въ защиту южно-

¹⁾ „Надъ усопшимъ,—згадуе Костомаровъ въ своей автобіографіі,—говорились рѣчи по-русски, по-малорусски и по-польски. Я также произнесъ небольшое слово по-малорусски. Изъ рѣчей особенно обратила всеобщее вниманіе польская рѣчь студента Хорошевскаго. „Ты не любилъ насъ“, говорилъ онъ, обращаясь къ усопшему: „и ты имѣлъ право; если бы было иначе, ты бы не былъ достоинъ той любви, которую заслужилъ, и той славы, которая ожидаетъ тебя, какъ одного изъ величайшихъ поэтовъ славянскаго мира“ („Литературное наслѣдіе“, с. 123).

русскихъ писателей и читателей. Споръ о такомъ важномъ предметѣ дѣло хорошее, ибо способствуетъ къ уясненію вопроса, давая возможность разсматривать его съ разныхъ сторонъ.

Глубокоуважающій Васъ и душевнопреданный Вамъ

Н. Костомаровъ.

Дек. 31. 1861.

У. Графиня, благодарю Васъ за вниманіе Ваше. Къ величайшему сожалѣнію моему, я не могъ самъ лично воспользоваться концертомъ, потому что прежде того пригласилъ къ себѣ гостей на тотъ же вечеръ, и отдалъ билетъ одному изъ любителей искусствъ, издалика (издателя?) Живописной Украины.

Когда всмотришься, вслушаешься и вдумаешься въ сокровища народной русской поэзіи, то безпрестанно жалѣешь, зачѣмъ не родился поэтомъ, живописцемъ, композиторомъ. Вотъ напр. пѣсни о Садкѣ богатомъ гостѣ Новгородскомъ: теперь изданы Рыбниковымъ ¹⁾ новые варианты этой пѣсни; Боже мой! Что за удивительный сюжетъ для оперы!

Нельзя вообразить себѣ шире и плодотворнѣе поля, на которомъ бы музыка могла сочетать свои силы со всею художественностью сценической обстановки. Мнѣ кажется музыка у насъ станетъ на высокую степень. Въдъ съ такимъ слабымъ запасомъ знакомства съ народной поэзіею, съ какимъ мы были въ тридцатыхъ годахъ, могъ же Глинка ²⁾ угадывать народный тонъ и творить въ этомъ тонѣ. А какъ бы показалъ себя этотъ же талантъ въ эпоху, когда тайна народной души перестанетъ быть гіероглифомъ для образованнаго нашего общества.

Глубокоуважающій Васъ и душевно преданный

Н. Костомаровъ.

Нашъ современный прогрессъ своимъ умомъ дошелъ вотъ до какого заключенія:

Всякаго ученаго, который поддерживаетъ своими трудами уваженіе къ наукѣ, особенно профессора, если онъ привлекаетъ къ себѣ слушателей только научной стороною своихъ чтеній, слѣдуетъ осрамить, оплевать и вообще уронить всѣми силами въ глазахъ общества; потому что такіе люди вредны въ настоящее время, внушая уваженіе и интересъ къ наукѣ и возбуждая къ спокойному занятію наукой, они тѣмъ самымъ хотятъ примирить общество съ настоящимъ порядкомъ, поддерживаютъ правительство, которое хочетъ сохранить старый порядокъ, а поддерживая правительство, тѣмъ самымъ одобряютъ всѣ его дѣйствія, самыя произвольныя и насильственные. Такимъ образомъ, ученаго, спокойно занимающагося наукою и не желающаго знать современныхъ потребностей, слѣдуетъ также ненавидѣть и презирать какъ бы и члена III-го отдѣленія ³⁾.

Посылаю деньги за билетъ.

Апр. 12 (1862 г.)

¹⁾ Рибніков, Павло Миколаевич (1831—85), збирач билин.

²⁾ Глінка, Михайло Іванович (1804—57), славетний композитор.

³⁾ М. І. Костомаров під тяжким впливом відомої демонстрації на публічній лекції в Міській Думі 8-го березня. „Ета думская исторія,—пише він в іншій місці,—оставила на меня глубокое впечатлѣніе, которое перемѣнило многое въ моихъ убѣжденіяхъ. Я увидѣлъ, что большинство русской того времени молодежи, въ научныя силы которой я простодушно вѣрилъ, легко могла быть увлекаема трескучими фразами, шумихой, но оно мало дбнило посвященіе себя наукѣ“ („Голосъ Минувшаго“ 1917 г., № 5—6, стор. 261: „Неизданная глава изъ автобіографіи Н. И. Костомарова“).

VI. Благодарю Васъ, графиня, отъ всей души за Ваше доброе вниманіе. Сегодня я воспользуюсь непременно. Жаль только, что я никого не знаю изъ играющихъ кромѣ M-elle Гринбергъ.

На мнѣ сбывается пословица: на бѣднаго Макара шишки валятся! Археогр. Комиссія рѣшила представить меня къ наградѣ за изданіе столістнаго тома актовъ, относящихся до исторіи Малороссіи! Награда, разумѣется, должна состоять въ деньгахъ; какъ вдругъ мнѣ обѣщаютъ, что едва ли мнѣ дадутъ деньги, по ихъ неимѣнію для такихъ расходовъ, и могутъ замѣнить орденомъ! Если это сдѣлають, то зарѣжутъ меня. 8-го марта въ залѣ нѣкоторые кричали: ордена захотѣлъ ²⁾. Представьте, какое ужасное стеченіе обстоятельствъ!

Теперь вся надежда на благоразуміе Головинна ³⁾; иначе я пропалъ. Тогда безъ сомнѣнія, радость будетъ велия нашимъ псевдо-либераламъ и на будущее время будетъ такое дѣло отбивать у другихъ смѣлость противостоятъ гибельному наплыву безсмысленной вражды къ мысли и труду, ибо всякое такое противодѣйствіе будетъ носить на себѣ признаки корыстныхъ желаній и суетнаго тщеславія. По моимъ понятіямъ, ордена и чины унижаютъ гражданскую дѣятельность вообще во всякой сферѣ, поощряють суету, эгоизмъ и лишаютъ трудъ высокаго значенія нравственнаго долга.

Глубокоуважающій Васъ и душевно преданный

Н. Костомаровъ.

Апр. 14. (1862) г.

Подав Абрамовичъ.

В старорежимній школі й наоколо неї.

(Оповідання А. Солтановського, проминені при виданні 1892—4 рр.).

До двох серій проминених з оглядів на цензуру споглядів і споминів Автонома Акимовича Солтановського, надрукованих в „Україні“ кн. IX і XIV (1924, кн. 3 і 1925, кн. 5), додаємо ще третю, останню, зібравши в ній те, що найближче стосується тієї старорежимної середньої школи, що в ній пройшло життя мемуариста. В передмових до перших двох серій оповідань ми уже дали і коротеньку біографію автора, і ті причини, що спонукали нас вибрати ненадруковане „Київською Стариною“ через цензурні умови того часу й подати суспільству тепер. Те саме ми можемо повторити й тепер, друкуючи останню серію сих епізодів: записані А. А. Солтановським різні спогади з життя середньої школи, в котрій працював автор найбільше—в Рівенській гімназії. Підчас друкування їх „Київською Стариною“ вони не раз викликали протести в формі листів до редакції з боку осіб, що таким шляхом спростовували деякі факти й повставали за честь близьких їм осіб. Про надзвичайний суб'єктивізм спогадів про кам'янецьке життя були навіть надруковані замітки Н. Г. та В. Пузаревського в „Київській Старині“ за рік 1895, кн. XI, ст. 158—180 та кн. XII, ст. 97—100.

Та й сама редакція „Київ. Ст.“ не раз застерігала читачів що до

¹⁾ Костомаров має на увазі „Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи“.

²⁾ З спогадів Л. Пантелеева (т. 1, стор. 214); це Б. Утін кинув в обличчя Костомарову: „Подлецъ! Второй Чичеринъ, Станислава на шеню!“ (Порівн. „Русск. Мысль“ 1885 г., № 6, стор. 39: „Отрывокъ изъ автобіографіи, записанный Н. Бѣлозерской“).

³⁾ Головинн, Ол-р Васильович, міністр народної освіти.

цього, на підставі різних листів до неї. Але з часу друкування мемуарів А. А. Солтановського проминуло більш як 30 років (вони друкувалися в 1892, 1893, 1894 роках), його оповідання мають тепер тільки історичний інтерес, і важно не те, що якийсь Х не грабував казни і не наживався на школі й учнях, чи Z не знущався над людською гідністю бідолашних дітей та юнаків,—важно те, що взагалі такі факти були в ті часи побутовим явищем. А проти самих цих фактів ніхто не повставав і ніхто не протестував,—люди доводили тільки, що тих чи інших злочинів не допускалася та чи інша особа. Зрозуміло, що близьким людям хотілося очистити честь живих і пам'ять небіжчиків від усіх цих неетичних, негарних фактів, а часом і кримінальних злочинів, але для історії важні не окремі особи, а загальний образ життя в певну добу суспільства, або, як в цьому випадку,—життя школи. А цей загальний образ був добре відомий Солтановському в усій його жахливості. Школа та учні для директорів та інспекторів—та й до певної міри й учителів—були лише засобом здобувати гроші. Директор і інспектор наживалися на ремонтах шкільних будинків, на „ученических квартирах“, де вони годували дітей всякою гнилятиною, а з учнів тягли хабарі. Коли вбогі учні не могли платити певної данини інспекторові чи директорові, їх били, знущалися над ними, часом доводячи до самогубства. Такий сумний епізод ми маємо в оповіданнях Солтановського, що ми їх друкуємо нижче. А скільком з тих учнів тим усім відбиралося можливості вчитися далі, і скільки з них викидалося з гімназій та шкіл. Як би учні добре не вчилися, як би взірцево не ставилися до учителів та вчення, як би не шанувалися,—вони не були гарантовані ні від кар на тілі, ні від виключення з гімназії, коли не давали хабарів. Такі інспектори чи директори, що не брали хабарів і совісно ставилися до свого діла, були винятками. Учителі йшли за прикладом начальства і за нечисленними винятками дбали лише про те, щоб вислужитися й собі стати інспекторами, а потім і директорами і мати можливість тих „безгрішних доходів“. А яке пусте, безцільне, позбавлене всяких вищих інтересів було життя учителів середньої школи в глухих провінційальних кутках! Карти, плітки, амурні історії, піяцтво, збирання грошей та службова їх кар'єра—от що наповнювало життя цього провінційального учительства в останнє десятиліття перед знесенням кріпацтва й зв'язаним з ним оживленням і піднесенням темпу суспільного життя. От у цьому загальному образі життя тодішнього суспільства взагалі й учительства зокрема—вартість мемуарів А. А. Солтановського. Вони цікаві і для історика суспільного життя тих часів, і для історика нашої школи.

Наприкінці зазначимо те, що нагадували читачам при друкуванні перших двох серій оповідань А. А. Солтановського. Треба пам'ятати хорове попередження автора до Поляків та його маніякальне шукання всюди й у всьому польської руки і прикладати цей критерій до деяких фактів в його оповіданнях.

З немирівських споминів. Послѣ вакаціоннаго времени (немирівське) училище было преобразовано въ Гимназію. Весь прежній штатъ уволенъ, за исключеніемъ учителя Чарнецкаго. Директоромъ назначенъ Кульжинскій, инспекторомъ Орда, и явились на первыхъ порахъ учителями семинаристы: (два брата Чепѣги, Чунихинъ, Крыжановскій и другіе. Большею частью горьчайшіе пьяницы, въ пьяномъ видѣ являвшіеся въ гимназію на уроки. И тутъ окончилось гуманное обращеніе съ дѣтьми. Орда поролъ розгами всѣхъ безъ разбора и поролъ жесточайшимъ образомъ по обнаженному тѣлу. Были случаи, что битые послѣ сѣченія бросались на него и наносили ему оплеухи и въ дребезги разбивали консервы; ихъ

опять сѣкли и отсылали къ родителямъ. Пошелъ ропотъ, пошли жалобы, оставляемые попечителемъ безъ вниманія. Учителя и инспекторъ Орда ругали всѣхъ мятежниками и бунтовщиками. Дурно учили, дурно обращались и вмѣстѣ съ директоромъ Кульжинскимъ брали со всѣхъ взятки и переводили изъ класса въ классъ за деньги. Поляки ученики смѣялись надъ русскими учителями, говоря: любуйтесь своими мужицкими порядками, своими варварскими нравами. Конечно, это не оставалось безъ вліянія на русскихъ учениковъ: они вмѣстѣ съ поляками проникались ненавистью и неуваженіемъ къ такому дикому режиму. Вотъ чѣмъ объясняется участіе многихъ русскихъ воспитанниковъ юго-зап. края въ польскихъ беспорядкахъ и комплотахъ. На жалобы учениковъ, что пьяные учителя ихъ не учатъ, а только ругаютъ и часто мараютъ блевотой, и въ классахъ блевота и запахъ сивухи—Орда и Кульжинскій сѣкли жалующихся и втолковывали, что если палку назначать имъ учителемъ, то они и простую палку должны любить и почитать, какъ настоящаго учителя. Какова бы не была воля начальства—ей всякъ обязанъ покоряться безропотно). Такимъ образомъ ополяченіе продолжалось и при русскомъ семинарскомъ режимѣ, и польскій языкъ до 1865 года продолжалъ быть единственнымъ разговорнымъ языкомъ учениковъ и въ учебныхъ заведеніяхъ, и въ квартирахъ¹⁾.

М. В. Юзефович і його ревізія. (Я упомянулъ о помощникѣ попечителя Юзефовичѣ, онъ прежде служилъ въ кавалеріи; затѣмъ назначенъ былъ въ чинѣ ротмистра Инспекторомъ Казенныхъ училищъ Кіевского Учебнаго Округа, и наконецъ помощникомъ Попечителя. Въ послѣдней должности онъ оставался до выхода въ отставку. Послѣ него инспекторомъ училищъ былъ Могилянскій, впослѣдствіи попечитель Одесскаго Учебнаго Округа. Могилянскому въ этой должности наследовалъ Туловъ, Профессоръ Нѣжинскаго лицея.

Я помню первый дебютъ Юзефовича въ качествѣ Инспектора училищъ въ пріѣздъ его на ревизію Немировской гимназіи. Его не ожидали. Онъ прямо подъѣхалъ къ зданію гимназіи и вошелъ въ третій классъ, находившійся прямо противъ входа. Въ дверяхъ показалась высокая повелительная фигура. Ученики невольно привстали; привсталъ и старикъ учитель колежа. сов. Чарнецкій. Юзефовичъ направился прямо къ кафедрѣ и, положивъ руку на плечо Чарнецкому, сталъ спрашивать громовымъ повелительнымъ голосомъ: „Ты давно служишь? Сколько тебѣ лѣтъ? Въ какомъ состоишь чинѣ? Чему обучаешь? Прощай, послѣ обѣда посмотрю твое ученіе!“—повернулся и вышелъ изъ класса. Мы, ученики, поражены были страхомъ, видя такое обращеніе съ старикомъ учителемъ, полковникомъ, какъ мы его иногда величали. Мы недоумѣвали,—кто этотъ властный и гордый ревизоръ? Не самъ ли министръ? Мы видѣли попечителя фонъ-Брадке не такъ обращающаго съ учителями. Кромѣ того мы упали душой: это былъ четвергъ масляницы и послѣ уроковъ мы ожидали отпуска на нѣсколько дней до среды будущей недѣли включительно. А тутъ министр, экзамены... пропала наша масляница! за нѣкоторыми воспитанниками родители прислали уже лошадей. Гдѣ тутъ думать объ экзаменахъ.

Экзамены происходили при свѣчахъ и тянулись всю ночь. Дѣти были напуганы и утомлены. Учителя, которыхъ бранилъ при ученикахъ Юзефовичъ и постоянно на нихъ прикрикивалъ, обращаясь къ нимъ на ты, совсѣмъ потерялись. Юзефовичъ ничего въ предметахъ не смыслилъ. Онъ взялъ программу и читалъ по ней вопросы вызываемымъ по разнымъ предметамъ ученикамъ, кто былъ смѣлъ и несъ смѣло всякую чепуху—

1) Рук. зшит. 3, ст. 37—38. Кіїв. Стар., 1892 р., V, 239.

того Юзефовичъ хвалилъ; кто же робѣлъ, отвѣчалъ вяло или останавливался въ отвѣтахъ, тѣхъ прогонялъ, какъ незнающихъ. Мы думали, что бѣднаго учителя геометріи Самойленка, человѣка пожилого и тучнаго, убьетъ апоплексія, это былъ хорошій учитель и человѣкъ. У другого учителя математики Андріевскаго отъ волненія слетѣли на землю очки и разбились вдребезги. Онъ весь красный еле-еле держался на ногахъ. Это былъ плохой учитель и страшный взяточникъ. Ученики его не терпѣли и были очень довольны его позоромъ. Андріевскій вскорѣ послѣ этой ревизіи купилъ себѣ на вымороченныя у учениковъ деньги у правителя канцеляріи Округа Лазова—мѣсто инспектора въ Бѣлоцерковской гимназіи. Пришла очередь географіи. Хромой учитель Мокіевскій на прочитанный вызванному ученику вопросъ: перечислить во всѣхъ частяхъ свѣта колоніи англичанъ, затѣмъ французовъ и такъ далѣе—поспѣшилъ заявить, что хотя при обзорѣ каждой части свѣта указывались колоніи Европ. государствъ, но что подробно этотъ вопросъ проходитъ, какъ это явствуетъ изъ самой программы, въ концѣ года, получилъ отъ Юзефовича громкое: „молчать!“ и совершенно ступсывался. Вызванный ученикъ не потерялся, быстро указывалъ колоніи, конечно съ пропусками и ошибками. Мокіевскій краснѣлъ и трепеталъ. Но вотъ раздалось: превосходно и прекрасно! заглянулъ Юзефовичъ въ мѣсячныя отмѣтки и объявилъ, что если ученикъ съ отмѣткою три въ состояніи проявить такое познаніе въ географіи, то преподаваніе географіи въ цвѣтущемъ состояніи и изъ этого предмета нечего болѣе испытывать. Затѣмъ позвалъ Мокіевскаго, одобрительно потрепалъ его по плечу и перешелъ къ экзаменамъ изъ другихъ предметовъ. Мокіевскій послѣ обнималъ и цѣловалъ отвѣчавшаго ученика и объявилъ, что этого ему никогда не забудеть. Мокіевскій сдержалъ слово; какъ надзиратель въ общей квартирѣ, онъ покровительствовалъ постоянно этому ученику, а при экзаментѣ въ VII классъ настоялъ на полной отмѣткѣ ему безъ испытанія. Похвала Юзефовича и ободряющее обращеніе Мокіевскаго повліяли на учениковъ благотворно—онъ сдѣлался не только первымъ ученикомъ по географіи, но переходя изъ класса въ классъ онъ оказывалъ все лучшіе и лучшіе успѣхи, а въ VII классѣ занялъ первое мѣсто. Не смотря на весьма строгіе экзамены съ особенной строгой обстановкой, онъ удостоился золотой медали. Учениковъ вызывали по одиночкѣ въ торжественной залѣ и не давали времени на обдумываніе предлагаемыхъ вопросовъ. Въ этотъ выпускъ изъ 33 порядочныхъ учениковъ только три удостоились аттестатовъ. Мокіевскій очень недурно преподавалъ географію; онъ былъ Малороссъ и постоянно въ обращеніи съ учениками отпускалъ малороссійскія шутки и остроты; ученики позволяли тоже шуточки въ разговорѣ съ нимъ, но повиновались ему и любили его, а потому у него былъ постоянный успѣхъ и порядокъ въ общей квартирѣ. Мокіевскій остался учителемъ до выслуги лѣтъ. Андріевскій представлялъ ему прямую противоположность: онъ дурно преподавалъ, но еще хуже обращался съ учениками—его терпѣть не могли и предметы Андріевскаго были въ плачевномъ состояніи. Онъ успѣвалъ сконфузить или обругать ученика прежде, чѣмъ послѣдній доходилъ до доски и бралъ въ руки мѣлъ. Болѣе самолюбивые ученики послѣ такого вызова бросали съ сердцемъ мѣлъ и шли на мѣсто объявивъ, что они ничего не знаютъ. Съ учениками, которые ему платили, онъ обращался хорошо. Но это болѣею частью были экземпляры неразвитые и лѣнивые, дѣти состоятельныхъ родителей, избалованные своими маменьками и роскошью, считавшіе, что знаніе и образованіе для нихъ—лишняя вещь; имъ нужно было свидѣтельство изъ извѣстнаго класса или аттестатъ.

Юзефовичъ мало по малу отшлифовался, потерялъ свою военную грубость, сталъ лучше обращаться съ учителями гимназіи. Онъ пріобрѣлъ даже нѣкоторыя свѣдѣнія въ предметахъ гимназическаго курса. Сталъ читать и даже пустился въ писательство. Онъ былъ вообще чело-вѣкъ недурной и старался плыть по вѣтру, примѣняясь ко всякимъ влі-яніямъ. Между нимъ и Писаревымъ существовала дружба. Не знаю, на-сколько это справедливо, но мнѣ приходилось слышать, будто Писаревъ купилъ порядочныя имѣнія на имя Юзефовича,—боясь объявить ихъ своими, такъ какъ онъ считался и въ краѣ, и въ Петербургѣ первѣйшимъ взяточникомъ. Пока онъ былъ правителемъ канцеляріи Бибикова, а затѣмъ Петрозаводскимъ губернаторомъ, Юзефовичъ отдавалъ ему отчеты въ управленіи. Но когда Писаревъ за дозволеніе раскольниковъ строить новыя и возобновлять старыя часовни вопреки Высочайшему повелѣнію, былъ отрѣшенъ отъ должности и попалъ, какъ говорили, въ крѣпость—Юзефовичъ прекратилъ съ нимъ сношенія и оставилъ его имѣнія за со-бою. Жена Писарева, по разсказамъ поляковъ, въ Парижѣ такъ поку-тила, что попала въ долговую тюрьму.

Могилянскій получилъ университетское образованіе и слушалъ лекціи въ Страсбургскомъ университетѣ вмѣстѣ съ Броккомъ, который былъ сдѣ-ланъ министромъ финансовъ. Брокъ встрѣтилъ Могилянскаго случайно, узналъ его и пригласилъ на службу въ министерство финансовъ, а послѣ доставилъ ему мѣсто попечителя Одесскаго учебнаго округа. Могилян-скій былъ весьма мягкій, обходительный чело-вѣкъ, но не любилъ зани-маться службою. Онъ все время свое посвящалъ амуру и свѣтскому обществу.

Въ дѣлѣ преподаванія очень важную роль играетъ не только умѣніе излагать ясно, заинтересовывать вниманіе учащихся, но и умѣніе поощ-рить и ободрить во время учащагося. Учитель долженъ любить свой предметъ, любить дѣтей, не отвлекаться отъ предмета посторонними за-нятіями и развлеченіями безъ мѣры—и успѣхъ всегда достигнется. По моему мнѣнію безуспѣшность, иногда даже большинства класса, должна вполнѣ ложиться на отвѣтственность учителя. Ученикъ, о которомъ я упоминалъ, что кончилъ курсъ первымъ съ золотомъ медалью, въ первомъ классѣ за малоуспѣшность оставался два года; во второмъ тоже. Въ третьемъ едва-едва удерживался на отмѣткахъ 2 и 3. Вдругъ случай визитаціи Юзе-фовича разбудилъ въ немъ дремавшія способности, и вотъ онъ въ че-твертомъ классѣ занимаетъ пятое мѣсто, въ 5-мъ классѣ 3-е, въ шестомъ второе, а въ седьмомъ первое мѣсто. У иныхъ дѣтей способности раз-виваются очень поздно, и потому очень несправедливо запрещать дѣтямъ, по крайней мѣрѣ до 4-го класса включительно, оставаться въ классѣ по 2 года¹⁾.

Рівенське товариство. Вообще говоря, жизнь уѣзднаго города Ровно до Крымской войны (и польскаго мятежа) была весьма некрасива (и страдала отсутствіемъ всякихъ разумныхъ началъ. Чиновники, предста-вители правительства, изображали собою шайку законныхъ грабителей, опустошившихъ уѣздъ и мѣшавшихъ правильному развитію общественной жизни, и въ тоже время обманывавшихъ и самое Правительство. Это было нѣчто отрицающее долгъ, христіанское ученіе, семейныя нравственныя начала, чужую собственность, пренебрегающее честью и личностью че-ловѣка: жадное до наживы и кровожадное. Неудивительно, что въ такой средѣ таились будущія сѣмена нигилизма, и что такіе представители Правительства не внушали къ нему ни любви, ни довѣрія. Они угнетали

¹⁾ Ркп. зшиток 4, ст. 81—86.

народъ, глумились надъ нимъ. Они внушали покорность и повиновение всякому произволу и всякой неправдѣ. Они обожали развратъ, наживу и истязанія). Излюбленнымъ развлеченіемъ, наполнявшимъ весь ихъ досугъ, а досуга у нихъ было много, была карточная игра. Они играли днемъ, играли ночью, играли въ страстной четвертокъ и пятницу, играли во время производства дѣлъ и слѣдствій; играли во время рекрутскихъ наборовъ, на свадьбахъ, поминкахъ, крестбинахъ, играли почти непрерывно; карты имъ мерещились во снѣ и похмѣльи. Другого разговора между ними никогда не было, какъ только о картахъ, о карточной игрѣ. (Но такъ какъ между всѣми этими чиновниками подавляющее большинство принадлежало къ польской національности, то идея возстановленія Польши играла не послѣднюю роль въ ихъ служебной дѣятельности. Грабя и истязуя, развратничая и играя въ карты они имѣли постоянно въ виду внушить всѣмъ этимъ народу неуваженіе, недовѣріе и нелюбовь къ Правительству, которое давало имъ право безчинствовать и наживаться). Горсть учителей въ такомъ кругу лишена была всякаго значенія (тѣмъ болѣе, что вся она огуломъ состояла подъ наблюденіемъ полиціи, и даже подвергалась допросу на исповѣди. Чиновничья жизнь не могла не вліять и на учительскую среду. Такъ что и въ средѣ учителей явились тѣ же взяточники; въ семействахъ учительскихъ царилъ тотъ же развратъ) и добрая часть учителей цѣликомъ посвящала себя и свой досугъ карточной игрѣ. Этому способствовали и директора и инспектора гимназій, (которые, заплативъ за свои мѣста дорогую цѣну, какъ за аренду, старались изъ этой аренды извлечь возможно болѣе выгоды. Мѣста покупали разумѣется худшіе въ нравственномъ отношеніи люди, которые съ совѣстью своею не церемонились и на учительствѣ, а сдѣлавшись властью — и подавно перестали церемониться). Досуга у нихъ было бездна. Они вовсе, по цѣлымъ мѣсяцамъ и годамъ могли безнаказанно не являться въ Гимназію и управлять ею изъ своей квартиры. (Имъ нечѣмъ было убить свой досугъ и скуку, какъ карточною игрою и поддержаніемъ связей съ чиновничьею мѣстною знатью¹⁾).

Начальство. Директоръ Ровенской Гимназій Тумановъ и Коленко раздѣлили между собою управление Ровенской гимназіей. Тумановъ принялъ на себя хозяйственную часть; Петръ Дмитріевичъ Коленко педагогическую и дисциплинарную. (Тумановъ только въ экстренныхъ случаяхъ являлся въ гимназію. Бѣгалъ по корридорамъ, крича: нещадно сѣчь! Розогъ! Крови мнѣ, крови! это бывало въ тѣхъ случаяхъ, когда кровожадность Коленка выводила дѣтей изъ терпѣнія, доводила дѣтей до изступленія. Нужно было поддержать авторитетъ инспектора, санкціонуя его звѣрства. Во время испытаній Тумановъ всенепремѣнно присутствовалъ, такъ какъ тутъ пахло пользой). У учителей на урокахъ ни тотъ, ни другой никогда не бывали. Хозяйственную свою дѣятельность Тумановъ началъ съ ремонта своего помѣщенія, зданія гимназій и перемѣны подрядчика въ общихъ квартирахъ — Келбша. Келбшъ, отставной капитанъ, Полякъ, продовольствовалъ общія квартиры въ теченіи многихъ лѣтъ, чуть ли не съ основанія. Продовольствовалъ онъ добросовѣстно, всегда поставляя свѣжую провизію. Такъ какъ гимназическія власти въ лицѣ директора и инспектора становились все требовательнѣе и вымогали отъ него болѣе, чѣмъ онъ могъ давать; (въ то же время онъ былъ настолько честенъ, что вымогаемое не считалъ возможнымъ наверстывать на счетъ ученическихъ желудковъ; то мало по малу у него стали заводиться долгишки. До сихъ поръ онъ кормилъ семейство Директора

¹⁾ Ркп. зшит. 6, ст. 162—163. Київ. Ст., 1892, VIII, ст. 206.

и Инспектора. Съ воцареніємъ Росковшенка онъ еще обязался принимать на свой счетъ и гостей ихъ. Но теперь сверхъ всего этого Тумановъ потребовалъ отъ него въ годъ для себя 500 рублей деньгами, а Коленко 200 р. Между тѣмъ у Туманова почти ежедневно стали бывать гости; безъ нихъ Софи обойтись не была въ состояніи, не чувствуя призванія ни къ чтенію книгъ, ни къ рукодѣліямъ, ни къ домашнему хозяйству). Послѣ перваго мѣсяца продовольствія Директорскаго дома при новыхъ условіяхъ Келбшъ объявилъ себя банкротомъ и отказался продовольствовать общія квартиры. Тумановъ принялъ вмѣсто Келбша подрядчикомъ какого то еврея изъ Дубна. Этотъ еврей и зимой и лѣтомъ говядину возилъ на простыхъ возахъ, ничѣмъ не прикрытую, пыльную, грязную и вонючую, изъ Дубно, верстъ за сто отъ Ровно. Эта говядина сваливалась горою въ ледникъ или анбаръ и служила для продовольствія квартиръ въ теченіи цѣлой недѣли до новаго транспорта. (Около анбара и ледника нельзя было проходить, не зажавши платкомъ носъ. Ученики съ отвращеніемъ смотрѣли, какъ по выгруженной съ воевъ говядинѣ ползали черви; какъ вся земля подъ возами ими буквально была покрыта. Вся прочая провизія отличалась такою же доброкачественностью). Директору и Инспектору, разумѣется, доставлялась другая, свѣжая провизія. Ученики ничего не хотѣли ѣсть, съ трудомъ нѣкоторыхъ удавалось принудить сидѣть за столомъ. (Въ столовой стояла вонь. Болѣе нервныя дѣти часто подвергались рвотамъ. Надзиратели отправляли вонючія порціи Туманову). Тумановъ и (Софи¹⁾) выходили, пробовали, находили все отличнымъ, и объявляли буфетчику, что это все капризы и фантазіи надзирателей, что они еще взбунтуютъ учениковъ. Дѣти довольствовались чаемъ, какою нибудь кашею и разными печеніями, покупаемыми у разносчиковъ, торчавшихъ вѣчно на гимназическомъ дворѣ. За право торговли печеніями на гимназическомъ дворѣ пекари платили Туманову опредѣленную пенсію²⁾).

Учительство. Всѣ сослуживцы мои въ гимназіи, за исключеніемъ Инспектора Туманова, Учителя Петра Дмитріевича Коленка и гимназическаго надзирателя Пухальскаго, оказались люди весьма добрые. Но почти всѣ они исполняли свои учительскія обязанности рутинно, механически. Впрочемъ, какъ я удостоверился впоследствии, иначе они исполнять ихъ и не могли. Опредѣленная до мелочей программа, наборъ однихъ подходящихъ фактовъ, шпіонство надзирателя Пухальскаго, ревнивое наблюденіе Туманова и Траутфеттера ставили учителей историческихъ наукъ и словесности въ механическихъ исполнителей программы и заставляли ихъ безъ всякихъ объясненій ограничиваться учебниками. Это рождало апатію, равнодушіе къ службѣ. Пухальскій вслѣдствіе полномочій отъ Туманова постоянно подслушивалъ у дверей и позволялъ даже себѣ подъ разными предлогами входить въ классъ и прерывать занятія. Это порождало столкновенія между учителями и инспекторомъ Тумановымъ. Ученики за шпіонство и доносы не терпѣли Пухальскаго, и онъ былъ даже нѣсколько разъ ночью поколоченъ. Тумановъ употреблялъ его еще какъ посредника при полученіи взятокъ съ учениковъ и подрядчика обшихъ квартиръ.

Учителя языковъ и математики, хотя были менѣе стѣснены, но и они проникались общимъ духомъ апатіи, и служили спустя рукава, лишь бы благополучно отбыть ревизію Попечителя Округа или Инспектора казенныхъ училищъ, (далеко не компетентныхъ въ предметахъ препода-

¹⁾ Надр. „жена“.

²⁾ Ркп. зш. 6, ст. 187—189; Київ. Ст., 1892, IX, ст. 396—397.

ванія, людей, особливо мало знайомихъ съ математикою и латинью). Вообщѣ тѣмъ шла хорошо ревизія, которые были хорошо рекомендуемы Директоромъ и Инспекторомъ, а прочимъ дѣлались (самыя безсмысленныя) замѣчанія со словъ Директора и Инспектора. (Такъ что стоило только угодить начальству, и предметъ при всякихъ обстоятельствахъ на ревизіи проходилъ благополучно).

Послѣ венгерской кампаніи введенъ былъ въ преподаваніе новый предметъ, поглотившій все вниманіе и все усердіе Инспектора (Туманова, весьма чуткаго человѣка, ловившаго на лету всѣ вліянія нисходящія свыше). Стали обучать всѣхъ безъ исключенія учениковъ равненію, выправкѣ военной и маршировкѣ. Это ежедневно поглощало нѣсколько часовъ. (Вышіе классы относились съ отвращеніемъ къ этимъ упражненіямъ, и заставляли ежедневно кипятились Туманова. Онъ употреблялъ все свое краснорѣчіе на то, чтобы убѣдить непокорныхъ, что воля начальства выше всего на свѣтѣ. Поставятъ палку: слушайся и палки, иначе ты погибъ на всю свою жизнь. Не только законное требованіе, но и всякій капризъ начальства долженъ исполняться безпрекословно, ибо и самыя капризы начальства имѣютъ въ виду высшія дѣла, клонящіяся къ общему благу. Тумановъ ничего не зналъ, не могъ бы преподавать ни одного предмета, но онъ хватилъ кое-какихъ верхушекъ и начальнически, авторитетно выѣзжалъ на нихъ). Впрочемъ онъ былъ человѣкъ не безъ способностей, мастеръ былъ писнуть, даже стихи. Одни изъ нихъ появились въ Сѣверной Пчелѣ по случаю высадки союзниковъ въ Крыму. Въ этихъ стихахъ онъ изобразилъ Россію незыблемымъ утесомъ, о который должны разбиться всѣ усилія Европы, (тѣмъ болѣе, что въ Россіи столько денегъ, что ихъ и куры не клюютъ. Впрочемъ самъ Тумановъ былъ первѣйшій мастеръ клевать и частную, и общественную, и казенную копѣйку). Тумановъ сынъ комиссаріатскаго чиновника, (бывшаго и пріемщикомъ, и поставщикомъ въ одно и тоже время). Отецъ его скоропостижно умеръ. (Магазинъ провіантскій былъ переполненъ доставленными имъ на свои деньги продуктами и вещами, тысячъ на 50 или 60; но деньги не были еще ассигнованы; даже не представлено было еще требованій. И вотъ все это достояніе безапелляціонно и безъ вознагражденія поступило въ казну, изъ которой оно было выдано отцомъ Туманова). Мать съ небольшимъ сбереженіемъ поселилась въ Кіевѣ и опредѣлила Александра Дмитріевича въ гимназію. Здѣсь онъ встрѣтился и подружился съ ученикомъ Лазовымъ. Окончивъ 6 классовъ Тумановъ опредѣлился въ гражданскую службу; но когда Лазовъ, въ должности столоначальника въ канцеляріи учебнаго округа, получилъ вліяніе на дѣла округа, Тумановъ перешелъ въ учебную службу. Назначенъ былъ учителемъ русскаго языка въ уѣздное Теофановское училище, а затѣмъ младшимъ учителемъ въ Каменецъ-Подольскую гимназію. Онъ выдавалъ себя за родственника Лазова, и (мѣстное начальство, знавшее о перепискѣ его съ Лазовымъ, преклонялось передъ нимъ. Тумановъ жуировалъ и бралъ взятки. Чтобы поддержать огонь дружбы, онъ ежегодно ѣздили въ Кіевъ для свиданія съ Лазовымъ, и каждый разъ въ знакъ дружбы подносилъ ему цѣнные подарки). Какъ только Лазовъ достигъ должности Провіантскаго Канцелярія Округа, Тумановъ сейчасъ назначенъ былъ исполняющимъ должность, а затѣмъ и Инспекторомъ въ Ровенскую гимназію.

Тумановъ отлично владѣлъ польскимъ языкомъ, ѣздили кутить и жуировать въ окрестности Каменца къ мелкопомѣстнымъ и управляющимъ крупными имѣніями; успѣлъ понравиться дочери какого то управляющаго, женился на ней, (вѣнчаясь и въ церкви и въ костелѣ), и получилъ въ приданое 5000 руб. серебромъ. Эта молодая женщина скоро

умерла, оставивъ ему трехъ сыновей. (Послѣ ея смерти, случившейся въ Ровно, Тумановъ повелъ сейчасъ жизнь развеселую. Онъ волочился за кѣмъ только было можно. Но особенно увлекся онъ весьма симпатичною и красивою молоденькою женою учителя и надзирателя общихъ квартиръ Саханскаго. Онъ его освобождалъ отъ дежурствъ, позволялъ ночевать дома; женѣ дѣлалъ подарки. Саханскій увѣренный въ женѣ на все это смотрѣлъ сначала сквозь пальцы; но или онъ послѣ что нибудь замѣтилъ, или предвидѣлъ въ будущемъ увлеченіе своей жены, только онъ отказалъ Туманову отъ дома.

Тумановъ сталъ дѣлать ему всевозможныя притѣсненія, особенно, какъ надзирателю общихъ квартиръ: Траутфеттера увѣрилъ, что Саханскій отлучался часто съ дежурства; что не ночевалъ въ свою очередь въ общихъ квартирахъ, что получалъ взятки отъ подрядчика и т. п., что опаздываетъ на уроки; что вмѣсто занятій пускается во время классовъ въ постороннія бесѣды съ учениками; что онъ непочтителенъ, не вѣжливъ и о Траутфеттерѣ говорить, что послѣдній не на своемъ мѣстѣ, что онъ ничего не смыслить; что не будь его братъ ректоромъ, Траутфеттеръ былъ бы экономомъ, а не директоромъ гимназіи. Тумановъ самъ увольнялъ и отвлекалъ Саханскаго отъ дежурствъ. Самъ посылалъ къ подрядчику за разными продуктами для Саханскаго, и вѣроятно самъ же въ дружеской бесѣдѣ высказывалъ все то о Траутфеттерѣ, что послѣ приписалъ Саханскому. Узнавъ обо всемъ этомъ, Саханскій подалъ Траутфеттеру докладную записку, въ которой жаловался на притѣсненія и клеветы о немъ Туманова и въ заключеніе поименовалъ поборы Туманова съ подрядчика и другія его взятки. Послѣ этого прошла тихо дѣлая недѣля. Наконецъ Саханскій получаетъ отъ Траутфеттера повѣстку явиться къ нему немедленно въ полной мундирной формѣ. Траутфеттеръ съ пѣною у рта и крикомъ остановилъ Саханскаго у порога въ своемъ кабинетѣ. Руки по швамъ; доносики на начальство имѣютъ мѣсто у порога. Живъ не буду, если Вамъ не накинутъ бѣлую ленту черезъ плечо (т. е. отдадутъ въ солдаты). Вотъ запросные пункты по вашему доносу. Я начинаю формальное слѣдствіе. Покамѣстъ Вы подѣ судомъ, я приказываю вамъ ко мнѣ и къ г. инспектору являться по дѣламъ въ полной мундирной формѣ, такъ какъ вы совсѣмъ забыли, что значить начальство; вы своимъ доносомъ доказали это. Сверхъ того черезъ каждыя сутки, по окончаніи дежурства въ общихъ квартирахъ, вы должны явиться ко мнѣ и инспектору съ рапортомъ въ полной мундирной формѣ. Ступайте прочь.

Хотя въ это блаженное время служебныя отношенія между начальствомъ и подчиненными близко подходили къ пріемамъ, употребленнымъ Траутфеттеромъ съ Саханскимъ,—но все таки по учебной части были нѣсколько приличнѣе, чѣмъ по другимъ. Учителей не ругали и не сажали подѣ арестъ. Саханскаго удержала отъ нанесенія Траутфеттеру обиды дѣйствіемъ одна только привязанность къ женѣ и маленькимъ дѣтямъ. Саханскій съ рапортами не являлся и сталъ готовить отвѣты на запросные пункты. Этого начальство не ожидало и сильно струсило, тѣмъ болѣе, что замѣтило перемѣну въ обращеніи съ нимъ всѣхъ учителей, за исключеніемъ Петра Дмитріевича Коленка. Траутфеттеръ, принявъ защиту Туманова на себя, безъ сомнѣнія потому, что, съ одной стороны, начальникъ, по тогдашнимъ понятіямъ, всегда долженъ былъ быть защищенъ отъ подчиненнаго, иначе могъ ослабѣть авторитетъ начальства въ глазахъ подчиненныхъ; начальникъ въ это время считался непогрѣшимымъ въ отношеніи подчиненныхъ, какъ Римскій Папа; съ другой стороны, вѣроятно, были кое-какіе дѣлишки общія между Траутфеттеромъ и Тумановымъ, и

первый хотѣлъ защитить послѣдняго, чтобы сберечь собственную шкуру. Траутфеттеръ разсчитывалъ застраховать Саханскаго, а тутъ выходило скверное дѣло. Тумановъ залебезилъ около подрядчика, отставного штабсъ-капитана Келбша. Саханскій съ своей стороны спросилъ Келбша, покажетъ ли онъ все по правдѣ. Келбшъ прямо отвѣтилъ, что показывать правду не въ его интересъ, почему разсчитывается на благородство Саханскаго, что онъ оставитъ его въ сторонѣ и не принудитъ давать ложныя показанія и ложно присягать. Это смутило Саханскаго. А тутъ мольбы и слезы жены: не впутываться въ дѣла съ такими людьми, какъ Тумановъ, у котораго за плечами Лазовъ, и какъ Траутфеттеръ, у котораго за плечами родной братъ—ректоръ Кіевскаго Университета, и сверхъ того заранѣе предвидимая неудача въ борьбѣ съ начальствомъ—все это заставило Саханскаго смириться.

Онъ все таки не чувствовалъ себѣ въ состояніи лично переговорить съ Тумановымъ и Траутфеттеромъ и просилъ меня быть посредникомъ. Я передалъ его желаніе Туманову. Вслѣдъ за тѣмъ Траутфеттеръ потребовалъ къ себѣ Саханскаго, заговорилъ съ нимъ отеческимъ наставительнымъ тономъ и разорвалъ въ мелкіе куски докладную записку Саханскаго. Запросные же пункты на десяти листахъ остались у Саханскаго. Это весьма любопытный документъ. Недѣли черезъ три Саханскій былъ переведенъ въ уѣздное Кобылякское училище въ Малороссію по старанію Туманова и Траутфеттера, какъ плохой учитель и человѣкъ безпокойнаго нрава. Я оказалъ услугу Траутфеттеру и Туманову; но послѣдній, вслѣдствіе нечистой своей совѣсти и подозрительности, рѣшилъ, что подача докладной записки Саханскимъ—была моимъ дѣломъ. Въ этомъ онъ, кажется, успѣлъ убѣдить и Траутфеттера, по крайней мѣрѣ послѣдній въ обращеніи со мною сдѣлался остороженъ и сухъ). Тумановъ же все время служенія его Инспекторомъ, а затѣмъ Директоромъ въ Ровенской Гимназіи боялся меня, какъ огня и старался подъ меня поддѣлываться; хотя я зналъ навѣрное, что подвернись только случай, онъ поспѣшилъ бы утопить меня въ ложкѣ воды. Къ счастью у меня и по должности надзирателя общихъ квартиръ и по должности учителя все было въ должномъ порядкѣ. (При томъ же у Туманова все болѣе и болѣе скопилось на рылѣ пуху. Траутфеттеръ послѣ исторіи съ Саханскимъ, боясь, чтобы все болѣе и болѣе развертывавшіеся дурные инстинкты Туманова не подвели его подъ отвѣтственность, бороться же съ Лазовымъ, патрономъ Туманова, оказывалось невозможнымъ), онъ сталъ хлопотать о переходѣ въ другую гимназію. Вскорѣ представился случай перейти на высшее мѣсто Директоромъ гимназіи и училищъ Подольской губерніи. Тамъ директорствовалъ Иванъ Васильевичъ Росковшенко, переводчикъ одной изъ драмъ Шекспира и, кажется, сотрудникъ Морского Вѣстника. Онъ служилъ Директоромъ училищъ на Кавказѣ; (но за взятки и казнокрадство долженъ былъ убраться изъ Тифлиса. Въ Каменцѣ онъ ремонтировалъ зданіе гимназіи и замарался въ пуху (такъ), что) рѣшили его перевести на низшее мѣсто въ Ровно. Траутфеттеру сослуживцы не сдѣлали ни прощальнаго обѣда, ни вечера, потому что онъ былъ только сносный начальникъ; но, за исключеніемъ нѣмцевъ, никого изъ сослуживцевъ не жаловалъ и ни въ чемъ имъ не оказывалъ никакого содѣйствія. Росковшенко, сухой, средняго роста человѣчекъ, блондинъ съ огромной плѣшью, въ очкахъ держалъ себя сановникомъ. Обошелъ классы разъ по приѣздѣ своемъ передъ Рождествомъ и затѣмъ не показывался въ Гимназію до самыхъ экзаменовъ. Учителямъ визита не сдѣлалъ и у себя ихъ не принималъ. Его можно было видѣть только на нѣсколько минутъ во время полученія жалованья, которое раздавалъ самъ лично.

Никто изъ учителей, за исключеніемъ Петра Дмитріевича Коленко, не былъ никогда имъ приглашенъ присѣсть. Росковшенко пріѣхалъ въ каретѣ съ крѣпостными людьми. Визиты сдѣлалъ только высшей городской чиновничьей аристократіи, съ которой игривалъ въ карты¹⁾. Посредствомъ Коленко и Туманова Росковшенко (по своему обычаю) сталъ брать взятки за переводъ учениковъ изъ класса въ классъ.

...Росковшенко былъ въ Ровно директоромъ около двухъ лѣтъ; онъ дослуживалъ только пенсію и въ эти два года гимназія пришла въ значительный упадокъ. (Пренебрегаемые и угнетаемые) учителя дѣлались все апатичнѣе къ своимъ занятіямъ, тѣмъ болѣе, что Тумановъ съ Коленкомъ, подъ главенствомъ Директора, отняли у нихъ почти все вліяніе, какимъ пользовались отмѣтки учительскія въ мѣсячныхъ вѣдомостяхъ и экзаменаціонныхъ спискахъ. Переводы рѣшительно дѣлались по волѣ Директора.

Въ Ровенской гимназіи еще свѣжи были преданія о Директорствѣ Абрамова. (Еще были налицо всѣ учителя, съ которыми онъ безцеремонно водилъ интимныя сношенія). Его, несмотря на²⁾ (это, и наисильнѣйшее взяточничество), всѣ любили и хвалили. Онъ бралъ взятки; (но и другимъ не мѣшалъ брать). Живностью и всякою провизією, которую везли къ Абрамову со всѣхъ сторонъ, онъ охотно дѣлился съ учителями. Онъ велъ знакомство въ городѣ; но учителя у него были свои люди, товарищи. Лазовъ получалъ отъ него (жалованье и богатые) подарки. (Онъ подарилъ Лазову такой хрустальный приборъ, что даже Попечитель, присутствовавшій на свадьбѣ Лазова, заинтересовался имъ. Лазовъ женился на дочери Смотрителя Подольскаго Кіевского уѣзднаго училища, дѣвицѣ Козелло). При Абрамовѣ учитель латинскаго языка поповичъ Епифановичъ сколотилъ капиталъ за уроки 12000 р. Другимъ учителямъ жилось тоже недурно. (Учитель математики Савинъ женился на дочери Абрамова, который выхлопоталъ ему въ приданое мѣсто Инспектора въ Черниговской гимназіи. Жена у Савина скоро умерла. Онъ, красивый мужчина, скоро завязалъ связи съ какой-то богатой вдовой помѣщицей³⁾). Сыновья ея служили въ кавалеріи. Узнавши, что мать публично живетъ съ Савинимъ, они пріѣхали къ ней; уговаривали ее бросить постыдную связь; уговаривали и Савина; но когда это не помогло, и мать объявила, что она связь свою съ Савинимъ покреотъ бракомъ; сыновья подкараулили въ глухую ночь Савина, когда онъ возвращался отъ ихъ матери, и избили его до полусмерти. Мать прокляла сыновей, и лишь Савинъ оправился отъ болѣзни, сочеталась съ нимъ бракомъ и передала въ его распоряженіе всѣ свои капиталы и имущество. Савинъ сдѣлался помѣщикомъ.

При Абрамовѣ гимназія никуда не годилась. Воспитанники ея съ золотыми медалями не выдерживали повѣрочнаго испытанія въ университетѣ). Несмотря на это Абрамовъ былъ повышенъ. Его перевели директоромъ Житомирской гимназіи и училищъ Вольнской губерніи. При Траутфеттерѣ и Тумановѣ Инспекторъ Гимназіи въ учебномъ отношеніи не улучшилось; а учителямъ сдѣлалось плохо. Начальство (стало обдѣлывать свои только дѣлишки, правда въ весьма скромныхъ и ограниченныхъ размѣрахъ, а) учителей смяло и преградило всякій путь къ наживѣ. На жалованье семейнымъ почти нельзя было жить,—его не хватало. (Городовой врачъ изъ крещенныхъ евреевъ Тарногородскій за картами у Росковшенка дѣлилъ общество городское на четыре категоріи. Первая категорія управлявшіе отдѣльными частями чиновники, Директоръ и

¹⁾ Оповідання про Аренса ми містимо окремо.

²⁾ Надруковано: многіе недостатки.

³⁾ Дунинъ-Ворковская, рожд. Шендюкъ.

Инспекторъ гимназій; вторая—писцы разныхъ канцелярій; третья—чиновники, лакеи и повара и четвертая—сторожа канцелярій и учителя гимназій, исключая, прибавлялъ онъ, Петра Дмитріевича Коленко. И это была правда, чиновничьимъ лакеямъ и поварамъ жилось въ это время лучше, чѣмъ учителямъ гимназій).

Я засталъ въ Ровно слѣдующихъ учителей: Законоучителя протоіерея Омелянскаго; ксенза капеллана, учителя законовѣднія Невгадова; учителя словесности Тихомирова; учителя исторіи Юскевича, учителей Латинскаго языка: Епифановича и Славутинскаго; учителей математики: Кирилла Петровича Яновскаго и Петра Дмитріевича Коленка. Младшихъ учителей: Гриневскаго — русскаго языка; Ивана Васильевича Коленка — тоже русскаго языка; нѣмецкаго языка учителей: Баландина и Виттенбурга и Французскаго языка Лемпъ. Учителемъ уѣзднаго училища былъ молодой человекъ Михальскій, воспитанникъ Ровенской гимназій; гимназическихъ надзирателей: Пухальскаго и Марунича.

Апатія, приниженность, обособленность, недостатокъ средствъ—все это способствовало къ тому, что учителя во время праздниковъ позволяли себѣ кутнуть до опьяненія; этому помогала и привычка, усвоенная еще въ университетѣ. Никто наукою не занимался; никто не слѣдилъ за своимъ предметомъ. Впрочемъ пьянства не было; время проводили въ игрѣ въ карты въ преферансъ по небольшой. Одинъ только Коленко Петръ игралъ (съ аристократами) по большой (и еще знаменитый игрокъ Славутинскій, который картами прилично содержалъ себя съ женою. Онъ постоянно обыгрывалъ городничаго Петре и аптекаря Степунковскаго). Игралъ еще по большой Яновскій, который имѣлъ въ Малороссіи небольшое имѣніе и оттуда аккуратно получалъ доходы; игралъ еще Тихомировъ, проигрывавшій все, что имѣлъ, и Невгадовъ, получившій послѣ отца, полковника 12 года, въ наслѣдство 3.000 руб. Родная сестра Невгадова была за Сухозанетомъ, впоследствии военнымъ министромъ; но Невгадовъ съ нею не сноился и не хотѣлъ пользоваться покровительствомъ зятя. Между учителями пилъ болѣе другихъ Виттенбургъ, который кажется никогда не протрезвлялся; но это былъ крѣпкій, высокій мужчина и потому трудно было при спокойномъ его характерѣ замѣтить, пьянъ ли онъ или тверезъ. Одинъ Баландинъ слылъ пьяницей; но это потому, что, крѣпко выпивши, терялъ память, валился, гдѣ попало, раздѣвался и въ одной рубахѣ и подштаникахъ по морозу пробирался домой. Вообще нѣмцы пили чаще и больше, чѣмъ русскіе. Одинъ только Траутфеттеръ отличался трезвостью). Играли учителя въ карты главнымъ образомъ потому, что установить другой родъ развлечения было невозможно. Литературные вечера, музыкальные или просто собранія знакомыхъ и сослуживцевъ, если только на нихъ не происходила карточная игра, (казались правительству подозрительными и участвующіе въ нихъ рисковали подпасть подъ надзоръ полиціи и затѣмъ потерять мѣсто). Траутфеттеровскіе бутерброды тоже соединены были съ игрою въ карты.

(Епифановичъ, въ домѣ котораго поселился Коленко Петръ, а затѣмъ и Иванъ и гдѣ жилъ Яновскій, кончилъ воспитаніе въ духовной Академіи. Онъ былъ страшно жаденъ на деньги и подачки; но впрочемъ былъ смиренъ. Молодая жена держала его въ ежовыхъ рукавицахъ, и онъ у нея спалъ чуть не въ передней. Онъ женился на дочери вдовы какого то чиновника и получилъ за нею два деревянныхъ новыхъ дома. Это была молодая, полная, страстная брюнетка, вышедшая за Епифановича не изъ любви, а чтобы быть учительшей, инспекторшей и директоршей. Первый воспользовался ея благосклонностью Абрамовъ, а затѣмъ и другіе, кто искалъ этого, или кто у нея квартировалъ. Отъ

Яновскаго імѣла она дочь, похожую какъ двѣ капли воды на Яновскаго, а отъ Коленка Петра другую дочь, похожую на своего отца. И Яновскій, и Коленко тратились на нее, такъ что она отдавалась не изъ одной страстности; но также изъ расчета).

Вообще, нужно сказать правду, что всѣ тогдашніе учителя были добрые люди, добрые товарищи и хорошо обращались съ учениками. Исключеніе составлялъ одинъ Петръ Коленко. Нѣмцы сталкивались постоянно съ учениками, не умѣя съ ними обращаться, и ученикамъ изъ-за нихъ таки доставалось отъ начальства; но (такъ) какъ и ученики бывали не вполнѣ правы въ этихъ столкновѣніяхъ, а иногда сами затѣвали ихъ съ умысломъ; то расположеніе учениковъ къ нѣмцамъ было также хорошо, какъ и къ прочимъ наставникамъ. Одного Коленка Петра всѣ ненавидѣли. Трауфеттеровскій режимъ не нравился учителямъ и кто могъ старался перейти въ другое мѣсто. Кирилль Петровичъ Яновскій, (весьма умный и симпатичный, но хотя и некрасивый брюнетъ), перешелъ раньше другихъ въ Одесскій Округъ; за нимъ послѣдовалъ туда же и Тихомировъ. О послѣднемъ я ничего не слыхалъ болѣе. Кирилль же Петровичъ Яновскій женился на весьма богатой молдаванкѣ и вскорѣ получилъ мѣсто директора Кишиневской гимназіи и училищъ Бессарабской области. Онъ и гимназію, и училища, по рассказамъ, привелъ въ порядокъ и, главное, открытою жизнью и милымъ характеромъ приобрѣлъ всеобщее уваженіе и дружбу вліятельныхъ лицъ. (Онъ роскошно угощалъ М. Нар. Пр. графа Дмитрія Андреевича Толстого, во время посѣщенія имъ Кишинева, и Толстой въ видѣ вознагражденія за гостепріимство, а также имѣя въ виду порядочное состояніе и представительность Яновскаго, пригласилъ его Помощникомъ Попечителя Петербургскаго Округа. Въ настоящее время Яновскій Попечителемъ Кавказскаго Учебнаго Округа. Славутинскій занялъ денегъ у Аптекаря Степунковскаго и купилъ посредствомъ Туманова у Лазова мѣсто смотрителя уѣзднаго Дворянскаго Училища. Точно также поступилъ Гриневскій, занявши денегъ на большіе проценты у жидовъ. Вскорѣ и Юскевичъ, женившись на полькѣ и потерявши отъ тифа жену, перешелъ въ Нѣжинскую гимназію учителемъ исторіи¹⁾).

(„Францъ“²⁾) былъ очень способенъ. Онъ отлично владѣлъ русскимъ, но еще лучше польскимъ языкомъ, который онъ постоянно употреблялъ. Онъ родился въ Юго-Западномъ краѣ. Онъ былъ страшный задѣра. Съ учениками впрочемъ обращался недурно. Но учителей задѣвалъ своими колкостями, а еще болѣе своими мнѣніями, изложенными письменно въ совѣтъ, которыя отзывались часто неосновательными обвиненіями. На него смотрѣли, какъ на ябедника. Но главный его недостатокъ—это непомѣрная похотливость, направленная къ замужнимъ похотницамъ. Дѣвушекъ онъ избѣгалъ, боясь увлечься и жениться. О женитьбѣ онъ не думалъ. Ему черезъ мѣру достаточно было ласкъ его замужнихъ любовницъ; онъ среди нихъ жилъ всѣми удобствами семействъ, избѣгая въ тоже время колючихъ шиповъ семейной жизни. Притомъ, постоянно успѣвая у замужнихъ женщинъ, онъ смотрѣлъ вообще на женщинъ, какъ на существа весьма слабыя и похотливыя, которыя не въ состояніи противиться ухаживанію, соблазну новизны наслажденія. Онъ былъ увѣренъ, что всѣ замужнія женщины безъ исключенія, при первомъ случаѣ, падаютъ, украшая своихъ мужей болѣе или менѣе вѣтвистыми рогами. Дѣвушка бережется только потому, что боится имѣть ребенка, или, въ луч-

¹⁾ Ркп. зш. 5, ст. 103—119. Киѣв. Ст., 1892, VII, ст. 96—101.

²⁾ Учитель нѣмьедкоі мови в Рівенській гімназії.

шемъ случаѣ, ославить себя интимнымъ романомъ, что помѣшало бы ей добыть мужа—вѣчнаго ея крѣпостного раба. Женщина въ интеллигентномъ классѣ, по его мнѣнію, добивается мужа, чтобы имѣть защитника и раба, который своими трудами давалъ бы ей не только кусокъ хлѣба, но и возможность наслаждаться жизнью: блистать, удовлетворить своей похотливости. Другой цѣли женщина не имѣетъ, выходя замужъ. Если она увлекается мужемъ, выходитъ за него по любви; то это ничуть не гарантируетъ мужа отъ участи другихъ людей. Медовый мѣсяць проходить. Самолюбіе, честолюбіе и похотливость скоро вступають въ свои права. Женщина слаба; скоро забываетъ свой долгъ и свои обѣты. Она не въ состояніи управлять своими дурными инстинктами. Она начинаетъ скучать съ мужемъ. Ей необходимо новое: новые поклонники, новыя ласки, новыя медовыя мѣсяцы. Она до старости стремится имѣть непрерывныя мѣсяцы. Если она богата, она не щадитъ денегъ на покупку медовыхъ мѣсяцевъ. Самая влюбленная женщина ищетъ власти надъ мужемъ. Мужъ или становится рабомъ, или мужъ и жена всю жизнь на ножахъ, или наконецъ расходятся въ разныя стороны. Дѣтей, прижитыхъ съ любовниками, женщина всегда предпочитаетъ дѣтямъ отъ своего мужа, какъ бы она вначалѣ не любила своего мужа. Вообще нѣтъ счастливыхъ браковъ. Они кажутся счастливыми для посторонняго глаза. Иногда мужъ и жена не хотятъ допускать въ свою интимную жизнь посторонній глазъ, оттого брачная ихъ жизнь кажется счастливою. Но если въ нее проникнуть, то окажется совсѣмъ иное. Человѣкъ долженъ жениться въ старости лѣтъ, чтобы имѣть дома сидѣлку, къ которой не слѣдуетъ ревновать; напротивъ нужно смотрѣть на ея шапки сквозь пальцы и давать ей средства блистать. Она въ такомъ случаѣ окажется привязанною сидѣлкой и можетъ еще услаждать утомленную старость мужа. Главное же для мужа, онъ не остается одинокимъ, что весьма на старости лѣтъ и неудобно, и скучно. Вотъ взгляды Франца на женщину и бракъ¹⁾.

(Про похождения Франца²⁾ знали ученики Гимназіи, и, конечно, это не могло хорошо вліять на ихъ нравственность. Но спрашивается, кто въ это время могъ похвалиться нравственностью? Не директоръ ли Аврамовъ? Не зять ли его Савинъ? Не учительскія ли жены? Не жены ли чиновниковъ и помѣщиковъ? Не инспекторъ ли Гимназіи Коленко Петръ и Директоръ Александръ Тумановъ? Конкубинатъ и карты поглощали все и всѣхъ въ это время. Другихъ задачъ и цѣлей не представляла тогданняя жизнь и не давала имъ мѣста. Молодое поколѣніе чутко прислушивалось и приглядывалось къ жизни старшаго поколѣнія. Меньшинство относилось къ ней критически,—чувствовало даже къ ней омерзѣніе. Но большинство строго подчинялось преданію, а большинство всегда торжествуетъ.

Въ мое время почти всѣ безъ исключенія дамы развлекались конкубинатомъ. Конечно, (старшимъ?) приходилось только глотать слюни. Онѣ то и дѣло злословили. Отъ нихъ не отставали и молодыя—дружка передъ дружкой, дружка на дружку сочиняли и были и небылицы; при встрѣчѣ же оставались добрыми друзьями. Даже сколько нибудь сохранившіяся матери взрослыхъ дочерей невѣсть продолжали свои любовныя похождения, навязывая себя первому встрѣчному, особенно неопытнымъ гимназистамъ³⁾.

(Инспекторъ Петръ Дмитріевичъ Коленко сталъ исправлять директорскую должность. Тумановъ, по заслугѣ пенсіи, наконецъ былъ уволенъ

1) Ркп. зш. 6, стор. 245—247.

2) Учитель німецької мови Рівенської гімназії, великий ловелас.

3) Ркп. зш. 6, ст. 251—252.

въ отставку. Шуринъ его Павловъ, адъютантъ Назимова, подготовилъ ему въ бѣлостокскомъ женскомъ Институтѣ мѣсто члена совѣта по экономической части. Словомъ козелъ впускался въ бѣлостокскій институтъ-огородъ. Туманова до первой станціи провожали нѣкоторые изъ учителей, предвидѣвшихъ его карьеру у Назимова, который былъ подъ сапогомъ Павлова и польскихъ магнатовъ. Суворовъ, Гвайтъ, Невгадовъ, Коленко Иванъ повезли съ собою двѣ бутылки шампанскаго и распили ихъ на почтовой станціи. Тумановъ жену оставилъ у матери на попеченіе ея любовника Володзьки. Въ сѣверо-зап. краѣ отставные чиновники имѣли право, поступая на должность, получать вполнѣ и жалованье и пенсію. Когда Тумановъ получилъ мѣсто Правителя Канцеляріи Назимова, онъ на свое мѣсто въ бѣлостокскомъ институтѣ опредѣлилъ Невгадова. Суворову доставилъ мѣсто директора Бѣлостокской гимназіи, Коленку Ивану—мѣсто инспектора въ гродненской гимназіи, а Гвайтъ получилъ такое же мѣсто въ Ковельской гимназіи. За послѣднихъ трехъ особенно хлопотала Туманова, которую они утѣшали въ отсутствіе мужа. Володзько ей было мало.

Коленко сталъ коралесить съ неслыханной жестокостью. Сѣченіе въ гимназіи не прерывалось. Взятки текли Коленку рѣкою. Я самъ былъ свидѣтелемъ безпримѣрной несправедливости и жестокости Коленка. Въ V классѣ первымъ ученикомъ считался четырнадцатилѣтній мальчикъ Рудницкій. Онъ по всѣмъ предметамъ успѣвалъ одинаково отлично и скромно вель себя, такъ что по поведенію считался въ гимназіи образцовымъ ученикомъ. Онъ былъ сынъ бѣдной, обремененной семействомъ вдовы. Однажды во время перемѣны, когда товарищи шалили и бѣгали по нуждѣ изъ класса, Рудницкій спѣшилъ просмотрѣть слѣдующій урокъ и оставался на мѣстѣ. Когда раздался первый колокольчикъ, онъ бросился скорѣе къ дверямъ по нуждѣ, чтобъ во время возвратиться въ классъ до прихода учителя. На несчастіе съ разбѣга онъ столкнулся въ дверяхъ съ исп. д. директора Петромъ Коленко. Тотъ моментально оборвалъ Рудницкому до крови уши, вырвалъ съ головы клокъ волосъ и отхлеставъ пощечинами, прогналъ на мѣсто. Едва начался урокъ, какъ Коленко вытребовавъ въ инспекторскую Рудницкаго и сталъ немилосердно сѣчь. Рудницкій издавалъ стоны, а послѣ затишья. Тогда только кончилось сѣченіе. Ему дано было по крайней мѣрѣ пятьдесятъ ударовъ. На другой день Рудницкій лежалъ въ тифѣ. Едва спасшись отъ смерти, онъ былъ уволенъ матерью изъ гимназіи и для поддержанія семьи опредѣлился куда то писцомъ). Товарищи¹⁾ опасаясь, что (этотъ звѣрь за деньги²⁾) можетъ быть утвержденъ на директорствѣ, вопреки закону послали Пирогову коллективную просьбу о (недопущеніи Коленка директоромъ и о) назначеніи на это мѣсто прослужившаго уже 20 лѣтъ Невгадова. Невгадовъ былъ добрякъ, но недалекій человѣкъ, и конечно не соответствовалъ директорскому мѣсту. Онъ могъ совсѣмъ распустить гимназію. Пироговъ уничтожилъ незаконную просьбу скопомъ, но Коленка не допустилъ однакожъ занять директорское мѣсто, все таки догадываясь о его непопулярности и непригодности. Директоромъ назначенъ былъ инспекторъ, кажется Житомирской гимназіи, Автономъ Григорьевичъ Теодоровичъ, человѣкъ честный, тактичный и трудолюбивый. Онъ былъ рекомендованъ Пирогову его помощникомъ Осипомъ Григорьевичемъ Михневичемъ, которому Теодоровичъ какъ то приходился съ родни. Теодоровичъ скоро понялъ Коленка и ограничилъ его во всѣхъ отношеніяхъ. И взятки, и сѣченія прекрати-

¹⁾ Надр.: „Учителя“

²⁾ Надр.: „онъ“.

лись. (Но такая перемена не изменила отношений учениковъ къ Коленку: они его стали презирать, и ненавидѣли его по прежнему¹⁾).

(Преподаватель Закона Божія, протоіерей Ключовскій страшно жадная личность, падкая на подачки и взятки всякаго рода. Не гнушается получать подкупы отъ малочисленныхъ православныхъ учениковъ, которые его не любятъ и презираютъ. Преподаетъ онъ, какъ вообще попы, весь-ма плохо, ограничиваясь назначеніемъ и выслушиваніемъ по учебнику уроковъ. Теперь ему достается на улицѣ отъ поляковъ и польскихъ учениковъ. Проходя около него харкаютъ и кричатъ „пахнетъ попомъ“. Послѣ его урока, поляки ученики входя въ тотъ классъ, гдѣ онъ преподавалъ, спрашиваютъ православныхъ, чѣмъ это у васъ такъ воняетъ. Тѣ отвѣчаютъ: попъ на-вонялъ! воняетъ попомъ! Сослуживцы по гимназій православные тоже его терпѣть не могутъ. Чуть кто возразитъ ему, какъ онъ сейчасъ объявляетъ возраженіе нападеніемъ на православіе, и грозитъ донести жан-дармамъ. Конечно надъ нимъ смѣются въ глаза²⁾).

(Покойный учитель Иванъ Петровичъ Епифановичъ, семинаристъ, бралъ порядочныя взятки и женился на молодой, красивой брюнеткѣ изъ за приданнаго,—онъ за нею взялъ 2.000 р. и два дома. Жена вышла за него противъ воли, и потому только, что чувствовала себя беременной, имѣвши связь съ однимъ изъ квартировавшихъ у нихъ учениковъ. Она сейчасъ послѣ вѣнца завела романъ съ офицеромъ, и родила сына Софронія; затѣмъ жила съ учителемъ Яновскимъ и родила дочь Юлію, и наконецъ отъ Петра Дмитріевича Коленка родила Маню. Софронію въ день смерти отца было 17 лѣтъ, онъ учился въ VI классѣ; Юлія—15 лѣтъ, а Маня 11. Епифановичъ оставилъ для дѣтей 10.000 р. въ серіяхъ и билетахъ внутренняго займа. Едва онъ умеръ, (Коленко), который обѣщалъ жениться на вдовѣ Епифановичъ, сталъ всѣмъ распоряжаться и забралъ у вдовы Анны Ивановны Епифановичъ всѣ ключи, объявивъ ей, что она въ суматохѣ растеряется и ее могутъ обокрасть. Послѣ похоронъ, Анна Ивановна стала искать въ комодѣ денегъ. Деньги исчезли. Она къ Коленко, а послѣдній: слыхомъ не слыхалъ, видомъ не видалъ,—хотя кромѣ него никто не зналъ, гдѣ спрятаны деньги и у него были ключи. Видя отчаяніе Анны Ивановны, онъ сталъ ее утѣшать, увѣряя, что ему обѣщано мѣсто директора въ Равнинскомъ Житомирскомъ училищѣ, по полученіи котораго онъ устроится и сейчасъ женится на ней. Коленко сталъ ночевать въ домѣ Анны Ивановны въ одной съ нею кровати. Оскорбленный этимъ Софроній, одѣвшись въ старый отцовскій мундиръ и вымазавши мѣломъ лицо, спрятался подъ кроватью матери. Когда Анна Ивановна и Коленко улеглись и потушили свѣчу, Софроній вылезъ изъ подъ кровати, сорвалъ съ нихъ одѣяло, и, подражая голосу отца, глухо сталъ проклинать Коленко, объявивъ его воромъ дѣтскихъ денегъ—10.000 р. Въ то же время онъ сталъ ее бить и царапать ему лицо. Одурѣлый отъ испуга Коленко бросился въ двери въ одной рубахѣ, выскочилъ на дворъ и при морозѣ и вѣтрѣ пробѣжалъ безъ памяти нѣсколько улицъ до своей квартиры. Онъ болѣлъ двѣ недѣли; все лицо у него было исцарапано. Это я самъ видѣлъ. Анна Ивановна страшно испугалась, и безцеремонное сожительство прекратилось. Коленко сознался ей, что деньги у него. Но онъ ей не дастъ, она женщина; ее обокрадутъ, обманутъ. Все равно—онъ на ней женится. Онъ посѣщалъ ее только днемъ. Боясь явленія ночью покойника, онъ у себя въ квартирѣ около кровати на полу приказалъ спать своему сторожу. Когда Коленко переѣхалъ въ Житомиръ, онъ прекратилъ

¹⁾ Ркп. зш. 7, стор. 261—263. К. Ст. 1892, XII, ст. 409—410.

²⁾ Ркп. зш. 8, стор. 358.

съ Анной Ивановной всякія сношенія; денегъ ей не отдалъ и отказался на ней жениться подъ тѣмъ предлогомъ, что она развратная женщина. Она сошла съ ума. Въ одной рубахѣ, подпоясанная веревкой, босая, съ нечесанными, распущенными по плечамъ волосами, она ночью во всякую погоду поднималась съ кровати, бѣжала цѣлую версту на кладбище и, рыдая, металась на могилѣ мужа. На другой день ее находили тамъ помертвою и привозили домой. Наконецъ, она покусилась на самоубійство: хотѣла повѣситься на крестѣ на могилѣ мужа. Кладбищенскій сторожъ, наблюдавшій за нею, успѣлъ перерѣзать веревку, и привелъ ее въ чувство. Къ ней приставили сторожа. Но все таки ей удалось ускользнуть отъ его бдительности въ зимнюю мятель и уйти на кладбище. Спустя нѣсколько часовъ ее нашли на могилѣ мужа совсѣмъ оконченъшею. Хотя принятыми немедленно мѣрами она приведена была въ чувство; но оставалась въ безсознательномъ положеніи и на третій день отдала Богу свою грѣшную душу. Петръ Коленко, узнавши объ этомъ, сказалъ, что онъ давно предвидѣлъ такой конецъ. Что такая развратная женщина иначе и не могла кончить. Денегъ 10.000 Коленко дѣтямъ Епифановича не возвратилъ¹⁾.

(Нигилисты рядомъ съ поляками и иновѣрцами стали проникать въ составъ педагогическаго совѣта ровенской гимназіи; таковы были Рошинъ, Лапицкій, Трофимовъ и Гордзіевскій. Замѣчательно, что всѣ нигилисты обходились съ своими женами и сожительницами, какъ съ животными или бездушными вещами.

Рошинъ былъ въ гимназіи недолго. Онъ порядочно зналъ физику и химію. Любилъ бесѣдовать въ нигилистическомъ духѣ. Былъ очень симпатиченъ и покоенъ. Въ бесѣдахъ никогда не горячился. Онъ перешелъ не знаю куда: въ Малороссію или въ Петербургъ. Его мѣсто занялъ учитель Бѣлоцерковской гимназіи Лапицкій. Прибылъ онъ съ женою Бѣлоцерковского директора, Яковлева, и привезъ съ собою двоюродныхъ, прижитыхъ съ нею. Въ Ровно у нихъ родилось еще двое дѣтей. Живя съ мужемъ, Яковлева вездѣ бывала, щеголяла костюмами, принимала ежедневно у себя гостей—словомъ жила по своему вкусу, весело. Бѣжавши отъ мужа съ Лапицкимъ, она сдѣлалась у него гаремной невольницей, рождавшей только дѣтей и служившей похоти своего повелителя. Онъ не выпускалъ ее изъ квартиры ни на шагъ. Никому ее не показывалъ. Заставлялъ стряпать и нянчить дѣтей. Иногда только ночью выводилъ ее на прогулку провѣтриться и вдобавокъ билъ по чѣмъ попало, по лицу и всему прочему. Бывши учителемъ въ Каменцѣ, Лапицкій, высокій и плотный блондинъ, соблазнилъ жену учителя Маловскаго. Она оставила мужа и жила въ заѣзжемъ домѣ мѣсяца три съ Лапицкимъ. Но когда онъ сталъ ее немилосердно драть, при выходѣ изъ дома, запираетъ на ключъ. Она бѣжала отъ Лапицкаго и, вымоливъ у мужа прощеніе, была имъ опять принята. Маловская родила отъ Лапицкаго мальчика. Дѣтей у Маловской болѣе не было. Этотъ мальчикъ, воспитываясь въ Кіевскомъ Университетѣ, принялъ дѣятельное участіе въ Кіевскомъ нигилистическомъ кружкѣ, попался, кажется, при расклейкѣ на стѣнахъ нигилистическихъ манифестовъ, и былъ сосланъ по лишеніи всѣхъ правъ въ Сибирь на поселеніе. Лапицкій впрочемъ былъ весьма толковый малый и прекрасно зналъ математику, физику и химію. Сверхъ того онъ отличался умѣніемъ передавать свои знанія ученикамъ. Онъ вѣчно занятъ былъ опытами въ лабораторіи и лучшіе ученики работали вмѣстѣ съ нимъ. Трофимовъ и Лапицкій были по своимъ убѣжденіямъ истые нигилисты. Но они держались

¹⁾ Ркп. зш. 8, стор. 362—364.

еще въ сторонѣ, и своихъ убѣжденій не навязывали еще никому. Такъ только невзначай, работая въ лабораторіи, а иногда и въ классѣ, Лапицкій отчеканивалъ ученикамъ какое либо нигилистическое положеніе. Трофимовъ позволялъ себѣ иногда рѣзкія выходки въ чтеніи исторіи. Но все это еще было мало замѣтно, и не вело ни къ чему. На нихъ смотрѣли какъ на людей своеобразныхъ, свободомыслящихъ, хотя и называли уже нигилистами.

Гордзівскій, сынъ начальника инвалидной команды въ уѣздномъ городѣ, былъ очень способный человекъ; но страшно самоувѣренный, самолюбивый и хвастливый. Онъ преподавалъ въ низшихъ классахъ французскій языкъ, который самъ зналъ весьма плохо. Въ послѣдствіи онъ наметался, совершивъ на средства жены путешествіе въ Парижъ. Онъ былъ худъ, какъ скелетъ, и вспыльчивъ изоль, какъ дьяволъ. Онъ постоянно кашлялъ, и всѣ подозрѣвали въ немъ чахоточника. Жена у него была полная, молодая и красивая женщина. Она боялася его духа, и онъ ее колотилъ почему попало, а иногда и поскалъ. Онъ заставлялъ ее дома ходить босикомъ, а при выходѣ въ городъ надѣвать башмаки на босую ногу. У нихъ былъ ребенокъ, мальчикъ двухъ или трехъ лѣтъ, который и лѣто и зиму и въ комнатахъ и на дворѣ ходилъ босой и въ коротенькой ситцевой рубахѣ. Гордзівскій говорилъ, что онъ хочетъ изъ него сдѣлать желѣзнаго человека, какіе скоро въ Россіи понадобятся. Но мальчикъ не перенесъ этой спартанской жизни, схватилъ воспаление легкихъ, и умеръ. Гордзівскій не стѣснялся своими идеями: отъ него доставалось и Богу, и правительству, и попамъ, и чиновникамъ, и помѣщикамъ. Относительно послѣднихъ онъ былъ правъ. Онъ мастеръ былъ ѣдко остричь на ихъ счетъ. Но всѣ смотрѣли на выходки Гордзівскаго, какъ на праздную, безвредную болтовню. Никто не предвидѣлъ будущаго, въ подготовленіи котораго самъ участвовалъ. Всѣмъ бывшимъ у дѣлъ жилось хорошо. Всѣ они могли сколько угодно безначально самодурствовать, играть въ карты и развратничать. Притѣсненіе слабыхъ сильными было можно сказать законнымъ, даже обязательнымъ дѣломъ. Кто поступалъ иначе, тотъ слылъ вольнодумцемъ, опаснымъ человекомъ. Отъ него сторонились. За нимъ зорко слѣдила полиція. Взятка сдѣлалась во всѣхъ вѣдомствахъ самымъ законнымъ и неизбѣжнымъ дѣломъ. Кто не бралъ взятокъ, тотъ становился подозрительнымъ въ глазахъ полиціи и жандармовъ. Не играть въ карты и не развратничать было дѣломъ не совсѣмъ безопаснымъ. Пріѣхалъ въ Ровно на должность младшаго учителя русскаго языка видный, высокаго роста блондинъ по фамилии Петровъ. Пріѣхалъ онъ зимою, въ трескучіе морозы въ одномъ легкомъ, короткомъ, ничѣмъ не подшитомъ кортовомъ пальто. Въ немъ ходилъ по городу и на уроки. Простудился, получилъ воспаление легкихъ, а по переводѣ его въ Кіевъ умеръ на рукахъ вдовы матери отъ чахотки. Петровъ былъ сынъ полковника двѣнадцатаго года. Мать вдова жила въ Кіевѣ небольшою пенсією послѣ смерти мужа, и воспитывала трехъ дочерей и сына. Она прожила все, что имѣла. Осталась у ней одна мужнина енотовая шуба, стоившая нѣкогда рублей 600. Вдова берегла ее для подрастающаго сына, какъ единственное послѣ отца наслѣдство. Когда сынъ окончилъ университетъ со степенью Кандидата, она вручила ему отцовскую шубу. Сынъ спѣшилъ получить мѣсто по учебной службѣ, чтобы пособлять матери и сестрамъ. Онъ явился къ всемогущему правителю канцеляріи учебнаго округа Лазову. Лазовъ принялъ его ласково, но сказалъ, что у нихъ мѣста встрѣчаются рѣдко. Притомъ ихъ слѣдуетъ беречь для казеннокоштныхъ воспитанниковъ. Онъ не знаетъ есть ли въ настоящее время вакантное мѣсто. Лазовъ совѣтовалъ

Петрову переговорить со столоначальникомъ Рачинскимъ. У него списки вакансій. Рачинскій былъ факторомъ Лазова, и черезъ него Лазовъ торговалъ мѣстами, повышеніями и наградами. Петровъ былъ знакомъ съ Рачинскимъ, и тотъ объявилъ, что есть вакантное мѣсто въ Ровенской гимназій Русскаго языка; но на него имѣется уже три кандидата. Вся остановка въ назначеніи заключается въ томъ, что идутъ торги; кто больше дастъ. Всѣ они предлагаютъ свое не въ зачетъ выдаваемое третнее жалованье; но этого мало, объявилъ Рачинскій. Петровъ признался, что онъ и третнего жалованья не можетъ дать, потому что часть нужно оставить матери, а на другую часть экипироваться. Какъ знаете, сказалъ Рачинскій, ваше дѣло, и сталъ провожать Петрова въ переднюю. Петровъ снялъ съ вѣшалки шубу. У Рачинскаго разбѣжались глаза. Бѣдные люди такихъ шубъ не носятъ, сказалъ Рачинскій, а еще жалуется, что не на что купить мѣсто! Петровъ разсказалъ исторію шубы. Что жъ, дайте шубу—завтра мѣсто за вами и завтра отправитесь въ Ровно. Вы не шутите, сказалъ Петровъ. Совсѣмъ серьезно, отвѣтилъ Рачинскій. Тогда условимся, продолжалъ Петровъ. Эта шуба очень дорого стоитъ, на нее пожалуй можно приобрѣсти и инспекторское мѣсто. Знаете что: Я вамъ оставляю шубу, но съ условіемъ: первая открывшаяся вакансія старшаго учителя въ которой нибудь изъ Кіевскихъ гимназій должна остаться за мной, а пока я принимаю должность младшаго учителя въ Ровно.

Шуба осталась у Рачинскаго. Петровъ въ трескуцій морозъ въ одномъ мундирчикѣ прибѣжалъ домой. Мать ахнула, думая, что жулики стянули съ него шубу. Матери эта сдѣлка была не по вкусу; но она должна была помириться съ нею. На другой день получилъ назначеніе въ Ровно съ выдачею не въ зачетъ третнего жалованья и прогоновъ по казенной надобности. Онъ построилъ себе на третнее жалованье учительскій видемундиръ, жилетъ, штаны, сапоги; купилъ нѣсколько бѣлья и наконецъ сшилъ кортовое пальто, въ которомъ зимою отправился въ Ровно, и въ немъ перезимовавъ, простудился и за бѣдность и взяточничество начальства поплатился жизнью.

Сравнительно съ другими вѣдомствами Окружныя начальства Министерствъ Народнаго Просвѣщенія драли меньше; но это потому, что съ бѣдняковъ немного можно было содрать¹⁾.

Частью къ городскимъ (жителямъ), а частью къ училищному штату принадлежалъ протоіерей Омелянскій. Онъ часто давалъ карточные и танцевальныя вечера, потому что у него были двѣ дочери невѣсты. Учителя всѣ бывали на этихъ вечерахъ. Кромѣ дочерей у Омелянскаго было два сына. Оба они по окончаніи семинаріи поступили въ университетъ на медицинскій факультетъ и оба умерли отъ чахотки, служа военными докторами. Старшая дочь вышла замужъ за подсудка уѣзднаго суда и годъ спустя умерла тоже отъ чахотки. Самъ Омелянскій, воротившись зимою изъ бани, отслужилъ въ своемъ холодномъ соборѣ вечерню, простудился, и въ нѣсколько дней умеръ. Младшая дочь, полная, краснощекая дѣвушка умерла, спустя нѣсколько мѣсяцевъ послѣ смерти отца. Такъ что въ теченіи трехъ лѣтъ вымерло все семейство Омелянскихъ, за исключеніемъ самой Омелянской, еще красивой, хорошо сохранившейся женщины. О ней говорили, что въ молодости своей она вела множество романовъ, особенно любила военныхъ. Омелянскій былъ некрасивый, рябой блондинъ, высокаго роста съ жидкой бородой.

(Онъ читалъ Законъ Божій также, какъ читаютъ его почти всѣ законо-

¹⁾ Ркп. зш. 6, ст. 254—260.

учителі казеннихъ заведеній: заставлявъ зубритъ на изусть, особливо тексти, и ничего не объяснялъ; но за то не притѣснялъ учениковъ при переводахъ, и старался русскихъ православныхъ поддерживать въ застѣданихъ педагогическаго совѣта. На первой исповѣди моей, онъ извинившись передо мною предписаніемъ начальства, спросилъ не принадлежу ли я къ славянофиламъ. Затѣмъ во исполненіе предписанія сталъ внушать мнѣ, что великій грѣхъ передъ Богомъ принадлежать къ обществу, которое не нравится Государю и правительству, и наконецъ объявилъ, что онъ весьма счастливъ, что между сослуживцами никто на исповѣди не объявилъ себя Славянофиломъ, такъ что ему не прійдется доносить на кого либо начальству¹⁾.

Министръ Норов і инспектор Стеблин-Каменскій. Какъ то случился проѣздъ черезъ Ровно въ Варшаву Министра Народнаго Просвѣщенія Норова. Онъ ѣхалъ открывать тамъ университетъ. Его, кромѣ директора департамента, сопровождали еще два (звѣздоносца²⁾) и новый инспекторъ казенныхъ училищъ Кіевского округа Стеблинъ-Каменскій. Министръ высокій, брюзгливый, непривѣтливый старикъ, безъ одной ноги, на костылѣ. Онъ до такой степени безпричинно брюзжалъ, что дѣти не рѣшались занести ему жалобу на Туманова и Коленка. Онъ экзаменовалъ только одинъ часъ седьмой классъ изъ Словесности, Французскаго языка и Исторіи Русской и Всеобщей. (Замѣтилъ учителю словесности, что нужно болѣе заниматься нашею литературою прошлаго столѣтія и только нѣкоторыми изъ текущаго столѣтія: Тредьяковскимъ, Кантеміромъ, Сумароковымъ, Державинымъ, ФонВизинимъ и пожалуй Карамзинымъ, Мерзляковымъ, Капнистомъ, Гнѣдичемъ, Крыловымъ. У нихъ есть чему поучиться. Жуковскій тоже хорошъ; пожалуй можно ознакомить съ Батюшковымъ. Но чему можно научиться у Пушкина, Лермонтова? Правда стихъ у нихъ хорошъ; но содержаніе пустое. А Гоголь. Чему хорошему онъ научить? Бѣлинскій—тотъ еще вредилъ!). Очень жаль, что Округъ назначаетъ учителями Словесности молодыхъ людей, — сказалъ Норовъ, обращаясь къ Стеблину-Каменскому: молодымъ молодое незрѣлое и нравится!—Буду имѣть честь слова В. Высоко-Превосх. передать Поп. Округа,—отвѣчалъ Стеблинъ. Пообѣдавши у Туманова и приказавши (на гимназическія суммы) заказать фотографическіе снимки съ зданія гимназіи и стараго Палаца, Норовъ укатилъ далѣе. Стеблинъ остался для произведенія повѣрки успѣховъ по всѣмъ предметамъ. (Онъ весьма грубо обращался съ учениками и учителями, послѣднимъ не отвѣчалъ на поклоны. Онъ игралъ роль уѣхавшаго министра. Ничего не понимая, всѣмъ читалъ наставленія. Онъ жилъ и столовался у инспектора Коленка, товарища его по Университету. Ничего не смысла въ исторіи Русской Словесности, онъ ограничивался задаваніемъ по программѣ вопросовъ. Но при диктовкѣ на доскѣ сталъ вмѣшиваться, дѣлалъ промахи въ знакахъ препинанія. Учитель словесности на ухо вѣжливо доказалъ ему, что Востоковъ и Буслаевъ иначе трактуютъ. Каменскій вспыхнулъ: я самъ читалъ Русскій Языкъ, я знаю его практически, теоріи Востокова и Буслаева мнѣ не указка!). Вечеромъ онъ пригласилъ однако на чай учителя словесности къ Коленку, пригласилъ и учителя чистописанія. Съ первымъ все толковалъ что-то о значеніи знаковъ препинанія; о томъ, что нельзя слѣпо слѣдовать авторитетамъ. Нуженъ свой собственный взглядъ. Хотя тоже большая самонадѣянность иногда ни къ чему не ведетъ. Нужно примѣняться иногда къ взглядамъ начальства и проч., и проч.

¹⁾ Ркп. зш. 6, ст. 143—144. К. Ст. 1892, VII, ст. 107—108.

²⁾ Надр.: генерала“.

Однимъ словомъ, онъ хотѣлъ доказать, что и онъ что нибудь смыслить, и что не слѣдуетъ слишкомъ пренебрежительно относиться къ познаніямъ Коленка, который любилъ некстати и безъ толку вмѣшиваться во время испытаній на экзаменахъ и теперь пожаловался Каменскому. Учителю чистописанія Каменскій дѣлалъ внушенія по случаю плохихъ успѣховъ учениковъ въ этомъ предметѣ. (Коленко послѣ рассказывалъ, что Каменскій срѣзалъ учителя словесности, сдѣлалъ ему выговоръ, который убавить нѣсколько самоувѣренности и самомнѣнія въ этомъ Господинѣ. Коленко ошибся. На первомъ же испытаніи, когда Коленко сталъ предлагать безсмысленные ученикамъ вопросы, учитель словесности его сконфузилъ и заставилъ замолчать).

Жертви. (Коленко мѣшался съ цѣлью корыстною, а иногда изъ мести. Такъ ученикъ VII класса Кулешо Эдуардъ отличался дѣйствительнымъ даромъ писать пріятныя, поэтическія описанія. Онъ настолько овладѣлъ русскимъ языкомъ, что экзаменное его сочиненіе, писанное экспромтомъ, подъ наблюденіемъ всего совѣта, учителя прочитали съ удовольствіемъ и всѣ поставили ему отмѣтку 5 (отлично). Одинъ Коленко поставилъ ему 2 (т. е. посредственно). На вопросъ учителя Словесности указать основанія для подобной отмѣтки; указать недостатки сочиненія. Коленко отвѣчалъ, что онъ не намѣренъ давать объясненій, что онъ поставилъ отмѣтку, какъ начальникъ, какъ инспекторъ: Кулеша былъ бѣдный мальчикъ, сынъ вдовы, жившей во флигелѣ у учителя Епифановича. Съ Кулеша нечего было содрать. Но ему нужно было отомстить за то, что Кулеша невольно наткнулся на самую отвратительную амурную сцену между М-те Епифановичъ и Коленкомъ. Кулеша проболтался товарищамъ, а лазутчики Коленка объ этомъ передали ему.

Были въ IV классѣ гимназіи два брата Ивоницкіе изъ Ивонича. Всѣ утверждали, что они хотя уже и обѣднѣли, но все таки еще весьма зажиточны. Что Ивоницкій палацъ полонъ драгоценностей. Они не дурно учились и вели себя скромно. На грубости и толчки Коленка отвѣчали смиреннымъ молчаніемъ. Коленко и Тумановъ не знали, какъ къ нимъ придраться, чтобы заставить платить себѣ дань. Какъ то Ивоницкіе возвратились съ карнавала. Старшій братъ отправился къ директору Туманову явиться по заведенному порядку. У Ивоницкаго нѣсколько отросли волосы на головѣ и при мундирѣ не оказалось пуговицы. Тумановъ, какъ звѣрь накинулся на него. Какъ онъ смѣетъ въ такомъ видѣ являться къ Начальству. Какъ смѣетъ выражать такую дерзость и непочтительность. Мерзавецъ, Скотина, Дуракъ, Свинья, Прохвостъ, Каналья. Я тебя запорю. Ивоницкій не выдержалъ: я потомственный дворянинъ, сынъ честныхъ помѣщиковъ. Вы не имѣете права такъ меня позорить и ругать прохвостомъ! Такъ вотъ тебѣ въ придачу, ревнуль Тумановъ, и влѣпилъ Ивоницкому пощечину. Ивоницкій бросился на Туманова. Но Тумановъ былъ крѣпышъ, повалилъ Ивоницкаго на землю, таскалъ за волосы, билъ по лицу, и вытащивши въ передню, приказалъ отправляться къ инспектору Коленку подъ арестъ. Завтра я съ тебя сдеру десятую кожу, прибавилъ въ напутствіе Тумановъ. Ивоницкій отправился на квартиру, гдѣ еще отдыхали привезшія ихъ лошади. Написалъ записку, въ которой объяснилъ все случившееся съ нимъ, и изъ ружья, даннаго имъ для безопасности отъ волковъ въ дорогѣ, тутъ же застрѣлился. Городничій Шеттеръ, другъ Туманова, записку уничтожилъ; но до его появленія ее читали нѣсколько человекъ, такъ что причина самоубійства сдѣлалась въ тотъ же вечеръ извѣстною всему городу. На слѣдствіе былъ присланъ чиновникъ особыхъ порученій Попечителя, который впослѣдствіи исполнялъ должность директора Полтавской Гимназіи, откуда былъ

выгнанъ Пироговымъ. Онъ замялъ все дѣло, сваливъ самоубійство Ивоницкаго на его семейныя обстоятельства и, будто, преждевременную его любовь къ горничной, за которой Ивоницкій затосковалъ. Словомъ Тумановъ и Коленко образовали такую стѣну, объ которую всякій могъ разбитъ безъ пользы лобъ. Никакія жалобы и доносы имъ не вредили. Слѣдователи оказывались на ихъ сторонѣ и заминали всякія ихъ преступленія¹⁾.

„Общія квартиры“. Другою крупною новостью было упраздненіе общихъ ученическихъ квартиръ. Ученикамъ позволялось жить у родителей, родственниковъ и частныхъ лицъ, которымъ дозволено будетъ мѣстнымъ начальствомъ содержать ученическія квартиры. (Правда, при дурныхъ Директорахъ и инспекторахъ, въ общихъ квартирахъ дѣти питались всякой гнилью или голодали и мерзли. Но при честныхъ и заботливыхъ, какъ Егоръ Яковлевичъ Зимовской, директоръ Немировской гимназіи, ничего не могло быть выгоднѣе общихъ квартиръ и для начальства, и для дѣтей, и для ихъ родителей. Квартиры раздѣлялись на нѣсколько отдѣленій по продовольствію. Въ Немировской Гимназіи было четыре отдѣленія. Въ самомъ дорогомъ за полное содержаніе взымалось въ годъ 150 р.—въ самомъ низшемъ только 50 р.; въ одномъ изъ среднихъ 100 р., въ другомъ 70 р. Въ самомъ низшемъ ученики имѣли завтракъ, обѣдъ изъ двухъ блюдъ, полудникъ, ужинъ изъ двухъ блюдъ и хлѣбъ съ масломъ на перекуску во время перемѣны. Сверхъ того помѣщеніе, отопленіе, освѣщеніе и прислугу. Кромѣ того имѣлся за ними бдительный надзоръ со стороны надзирателей, назначавшихся изъ учителей гимназіи, и старшихъ учениковъ, которые въ тоже время репетировали ученикамъ низшихъ классовъ. Правительству было выгодно, потому что при такомъ надзорѣ трудно было устроить между дѣтьми какія нибудь политическія затѣи и вести пропаганду. Дѣтямъ было жить удобно и сыто, и кромѣ того они пользовались совѣтами учителей и подготавливались къ классамъ репетиторами. Родителямъ выгодно было потому, что, за ничтожную плату, они могли быть увѣрены, что дѣти ихъ имѣютъ все и состоятъ подъ хорошимъ нравственнымъ надзоромъ и руководствомъ. Но Польской пропагандѣ общія квартиры стояли поперекъ горла. Они вопіяли, что это военные казармы, что дѣтей москалятъ. Особенно сильный крикъ поднялся тогда, когда дѣтей стали ни съ того, ни съ сего обучать выправкѣ и маршировкѣ. А инспекторъ Петръ Дмитріевичъ (Коленко) простеръ военщину до того, что требовалъ, чтобы дѣти спали лицами вверхъ, вытянувши ноги, и руки имѣли по швамъ по верху одѣялъ. Онъ ночью являлся въ общія квартиры для провѣрки съ сторожами и розгами и тутъ же спящихъ не по формѣ, полусонныхъ сторожа переворачивали на кровати и сѣкли больно по голому тѣлу. Свистъ розогъ, стоны поднимали все отдѣленіе на ноги. Конечно, платившіе дань Коленку, могли спать въ какой угодно позиціи, онъ этого не замѣчалъ. Доставалось только тѣмъ, которые или не могли платить и давать взятки или упрямились.

Замѣчательно, что противъ общихъ квартиръ жалобы раздавались исключительно въ магнатскомъ кружкѣ польской интеллигенціи, которая воспитывала своихъ дѣтей не въ правительственныхъ заведеніяхъ, а дома или за границей, и повидимому не должна бы была имѣть никакого касательства къ этимъ заведеніямъ²⁾.

Педагогічні коференції. (Предсѣдательствовалъ профессоръ словес-

¹⁾ Ркп. зш. 6, с. 198—203; К. Ст., 1892, № 9, ст. 401—402.

²⁾ Ркп. зш. 6, ст. 205—206.

ности Селинъ и дѣлопроизв. по теоріи и прозѣ былъ профессоръ Линиченко. Дѣло шло объ объединеніи преподаванія и составленіи программъ по словесности. Попечитель Округа Θεод. Θεод. Витте открылъ сѣздъ рѣчью, вслѣдъ за нимъ говорилъ рѣчь Селинъ. Присутствовалъ на первыхъ двухъ засѣданіяхъ помощникъ попечителя Осипъ Гр. Михневичъ. Въ дебатахъ всѣхъ перекичалъ Гордзійевскій, нигилистъ и пустой человекъ. Гордзійевскій позволялъ себѣ всевозможныя грубости: ерунда, схоластицизмъ, тупоуміе, — такъ и сыпались на всѣхъ, а присутствовавшій почему-то студентъ Драгомановъ кромѣ угрозъ собранію, показывалъ и сжатые кулаки. Но дѣло все таки кое-какъ уладилось¹⁾.

(Въ правленіе Округомъ, кажется, Пирогова), послѣ смерти Министра Норова и водвореніи въ Министерствѣ Головинина, послѣдовало распоряженіе, чтобы совѣты гимназій представили свои замѣчанія на проектъ новаго устава. Образована была въ совѣтѣ особая коммиссія изъ учителей: Солтановскаго — словесности, Суворова — математики, Невгадова — законовѣднія, Андрущенко — математики и Трофимова — исторіи. Эта коммиссія работала по ночамъ. Между прочимъ она обратила вниманіе на сухое и неумѣлое преподаваніе въ Гимназій З. Божія мѣстными протоіереями, которые, какъ придаточную, исполняютъ свою обязанность совершенно небрежно; а нѣкоторые, какъ протоіерей Клюковскій, заявляютъ себя грубымъ обращеніемъ съ православными учениками (и берутъ съ нихъ взятки. Помимо этого нежелательно было гимназической корпораціи имѣть въ своей средѣ жандармовъ въ рясахъ, которые на исповѣди производили дознанія о благонадежности товарищей по гимназій, и помимо исповѣди имѣли порученія свои замѣчанія объ учителяхъ гимназій доводить до свѣдѣнія начальства. Эти замѣчанія они продолжали представлять и тогда, когда ихъ болѣе не требовалось въ новое царствованіе. Замѣчанія эти часто основывались на сплетняхъ или личныхъ отношеніяхъ протоіерея-законоучителя къ тому или другому товарищу-учителю). Имѣя все это въ виду, коммиссія проэктировала допустить къ преподаванію З. Божія въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ и лицъ свѣтскихъ, имѣющихъ соотвѣтственныя познанія и ученую богословскую степень, а также отличающихся нравственными качествами и педагогическими способностями. При этомъ коммиссія сослалась на уставы царствованія имп. Екатерины II, допускавшіе къ преподаванію З. Божія лицъ свѣтскихъ. (Въ Педагогическомъ Совѣтѣ протоіерей Клюковскій съ пѣною у рта грозился такъ представить членовъ коммиссій, что они очутятся тамъ, куда Макаръ не загонялъ овецъ или украсятся бѣлыми лентами²⁾).

Відставлення Туманова. (При размахистой жизни Софи³⁾), при ея любовныхъ похожденияхъ, при той раздражительности, съ которою она третировала мужа, Тумановъ изъ кожи лѣзъ, чтобы добыть побольше для нея денегъ, и даже сталъ дѣлать долги. Но вотъ съ неба свалилось счастье. Кромѣ разныхъ ремонтіровокъ, разрѣшено было продать все отдѣленное имущество, состоявшее изъ мебели, тюфяковъ, шерстяныхъ одѣялъ, посуды и серебра, котораго за много лѣтъ накопилось весьма много. Всякій ученикъ, при поступленіи въ отдѣленіе, вносилъ 84-ой пробы ложку, вилку и ножъ. При выbytіи его, серебро оставалось въ буфетѣ отдѣленія. Этого серебра набралось нѣсколько пудовъ. Вмѣсто торговъ, Тумановъ и Коленко стали продавать серебро келейно, и отобравши лучшее для себя, оцѣнили его черезъ подставное лицо по 15 к. лоть, какъ истертый и испорченный ломъ, и это лицо, подписалось, какъ при-

¹⁾ Ркп. зш. 7, ст. 320.

²⁾ Ркп. зш. 6, ст. 203—204, К. Ст. 1892, № 9, ст. 402—403.

³⁾ Жінки директора Туманова.

обрѣтатель на торгахъ. Составленъ былъ актъ мнимыхъ торговъ, записанъ въ книгу, подписанъ Тумановымъ и Коленкомъ, посланъ для подписей чинамъ Педагогическаго Совѣта. Тумановъ и Коленко такъ увѣрены были въ ничтожности и загнанности членовъ Совѣта, что не сомнѣвались въ ихъ покорности и въ этомъ случаѣ; но Солтановскій и Видута-Стоцкій отказались подписать такой грабительскій актъ. Между тѣмъ Еврей, узнавъ о продажѣ серебра такимъ образомъ, послалъ доносъ Попечителю. Командированъ былъ на слѣдствіе тогдашній Инспекторъ Казенныхъ Училищъ Туловъ. Кромѣ еврейскихъ доносовъ къ попечителю поступило много анонимныхъ писемъ, въ которыхъ указывалось, что Тумановъ за право содержать на частной квартирѣ учениковъ съ содержателей и содержательницъ беретъ огромныя взятки. Что сверхъ того онъ принялъ на себя роль фактора. Кто изъ содержателей ему больше платилъ, къ тому онъ посылалъ состоятельныхъ учениковъ, а кто меньше платилъ, къ тому бѣдныхъ. Туловъ расположился въ заѣзжемъ домѣ, видѣлся все съ Коленкомъ, Туманова почти устранилъ отъ Гимназіи. Допрашивалъ содержательницъ и содержателей квартиръ, учениковъ, ихъ родителей. Прожилъ онъ недѣли три. Къ нему пріѣхала и его жена. Онъ познакомилъ ее съ мѣстной чиновничьею аристократією, особенно Тулова подружилась съ баронессой Шеттеръ, городничихой. У ней почти она жила, обѣдала и ужинала. Вечеромъ играли въ карты. Къ картамъ являлись и Тумановы. Туманова тоже подружилась съ Туловой, а Тумановъ составлялъ всегда Тулову партію. Такъ тянулось три недѣли. Вдругъ къ Солтановскому и Видутѣ-Стоцкому является письмоводитель...¹⁾ Туманова и закликаетъ имени Туманова Богомъ Живымъ подписать протоколъ о торгахъ. Протоколъ оказался измѣненнымъ, вмѣсто 15 к. значилось уже за лотъ 75 к. Они подписали, не желая губить Туманова. Въ тотъ же день Тумановъ пригласилъ къ себѣ въ квартиру весь Педагогическій Совѣтъ съ Инспекторомъ Коленкомъ во главѣ, на чай. Разговаривая за чаемъ то о томъ, то о другомъ, Туловъ вдругъ заговорилъ: Господа, я имѣю къ вамъ дѣло! Вы знаете, да я вамъ и скажу откровенно, что я производилъ дознаніе о мошенничествахъ вашего ди(ре)ктора Туманова. Всѣ доносы на него подтвердились. Онъ остается только на директорствѣ до тѣхъ поръ, пока я успѣю доѣхать до Кіева и доложить все дѣло Попечителю. Очень жаль, что семейный человѣкъ, которому остается малос(т)ъ до выслуги пенсіи, позволилъ себѣ погрузиться въ такую грязь. Я завтра уѣзжаю, позвольте съ Вами проститься. Для очистки совѣсти, а также и для порядка я долженъ взять и отъ Васъ показаніе на счетъ Туманова. Скажите откровенно: мошенникъ онъ или нѣтъ! Всѣ молчали. Такое позорное паденіе человѣка возбуждало къ нему жалость. Коленко, которому съ вакантнымъ мѣстомъ уже рисовалось въ перспективѣ директорство, сказалъ, что онъ по мѣрѣ возможности старался удерживать Туманова отъ злоупотребленій, но подѣлать ничего не могъ, его дѣло подчиненное. Видута-Стоцкій понесъ какую то чепуху объ отдѣленномъ столикѣ, который былъ уступленъ Тумановымъ безъ торговъ не ему, Видутѣ-Стоцкому, а какому то Еврею. Никто болѣе не сказалъ ни слова. Вечеромъ Туловы у Шеттеровъ играли съ Тумановыми въ карты; на слѣдующій день дѣйствительно они уѣхали. Черезъ нѣсколько дней пронеслась глухая молва, что на послѣднемъ вечерѣ Туманова черезъ баронессу Шеттеръ вручила Туловой 500 р. Одни говорили, что это его не спасетъ, послѣ рѣчи Тулова, а другіе утверждали:—переведутъ въ другую гим-

¹⁾ Пропущено в рукопису.

назію. Мѣсяць спустя, когда я получалъ у Туманова жалованье, послѣдній вручилъ мнѣ какое то письмо, предлагая его прочесть. Это писалъ къ Туманову Попечитель Округа. Письмо состояло изъ извиненій, что непрерывные злостные доносы, заставили его послать Тулова произвести формальное слѣдствіе. Результаты этого слѣдствія таковы, что Попечителю остается извиниться въ принятой мѣрѣ передъ Тумановымъ и просить его по прежнему продолжать свою службу. Въ концѣ письма Попечитель выражалъ мнѣніе, что вся интрига идетъ изъ среды учителей, почему онъ просить Туманова назвать ему лицъ, которыхъ онъ считаетъ виновниками, и они немедленно будутъ уволены отъ службы. Я ничего ему не отвѣтилъ. Тумановъ имѣлъ благоразуміе никого не называть по имени. Все осталось по прежнему. Къ Туманову вѣрно дошло показаніе Коленка, потому что изъ сердечныхъ друзей они вдругъ сдѣлались страшными врагами. Тумановъ открыто сталъ твердить, что онъ страдаетъ изъ за мерзкихъ дѣлъ этой зміи, которую онъ пригрѣлъ на своей груди и возвеличилъ безъ всякихъ заслугъ. На Видуту-Стоцкаго это дѣло произвело такое впечатлѣніе, что онъ немедленно попросился въ переводъ въ Черниговъ и въ томъ же году, приобщившись св. Таинъ въ монастирѣ, расположенномъ возлѣ города въ лѣсу надъ рѣкой, тутъ же подъ оградой застрѣлился изъ пистолета. Тумановъ на нѣкоторое время притихъ въ своихъ поборахъ и сдѣлался умѣреннѣе¹⁾.

(Вотъ пронесся слухъ, что Лазовъ подалъ въ отставку. Вотъ мы узнали, что Пироговъ предложилъ Туманову немедленно уволиться (sic), а Туманову оставалось всего до пенсіи полгода. Братъ Туманова полковникъ Павловъ былъ любимцемъ Генералъ-губернатора Назимова. По просьбѣ Павлова Назимовъ хлопоталъ за Туманова у Министра Народнаго Просвѣщенія и у Пирогова. Пироговъ наконецъ согласился отсрочить отставку Туманову, объявивъ, что до выхода этого вора въ отставку, онъ не считаетъ возможнымъ ревизовать Ровенскую Гимназію. Дѣйствительно, онъ посѣтилъ весь Учебный Кіевскій Округъ. Одна Ровенская Гимназія не удостоилась его посѣщенія²⁾.

Подала Ганна Шамрай.

Вірш з приводу перших замахів на Олександра II.

В квітні минуло шістдесят років з часу Каракозівського пострілу.

4/16 квітня на виході з Літнього Саду в Петербурзі Каракозов невдало стріляв у царя з револьвера.

Коли його затримали, Олександр II спитався в нього: „ти Поляк?“ Це свідчило, що перед Поляками цар почував себе винним за ту жорстокість, з якою вгамовано було польське повстання 1863 року. Відповідь Каракозова, що він Росіянин, і дальші пояснення його, що замах зроблено за обдурення народу: „обещал ему землю, да не дал“, мабуть широко здивували Олександра II, як взагалі цей перший постріл здивував російське громадянство. Селяни навіть, так переказують сучасники, схилились були розцінювати вчинок Каракозова, як дворянську помсту за скасування кріпацтва, напевне під впливом тих кіл, від яких вони дізнавалися про цей замах—адміністрації та духовництва.

Серед загального тону офіційної радості з приводу „щасливого позбавлення“ від страшної небезпеки, звичайно, не було чути голосів людей байдужих або й ворожих. В пізніших споминах видно, як настрий опо-

¹⁾ Ркп. зш. 6, ст. 208—213.

²⁾ Ркп. зш. 6, ст. 216—217.

зиції вилився в критику й насмішку над тим вчинком, яким цар віддячив своєму „спасителеві“—Осипові Комісарову. Спомини поета-перекладача Петра Вейнберга¹⁾ просякнуті цими саме настроями. Лінія ліберального відношення столичного громадянства до Каракозівського замаху пішла шляхом найменш небезпечним. Лібералізм виявлявся в тому, що купували фотографічні карточки Комісарова і публічно на вулиці їх нищили²⁾. Якийсь невідомий свідок замаху, що підписався „вѣрноподданиѣйшій“, звернувся до Олександра II з листом, в якому писав: „Въ то время, когда ликуетъ вся Россія, узнавъ о спасеніи твоємъ рукою Комисарова, въ то время, когда во всѣхъ газетахъ печатаются заявленія вѣрноподданическихъ чувствъ къ тебѣ,—я, можетъ быть, одинъ не раздѣляю этихъ всеобщихъ овацій“. „Вѣрноподданиѣйшій“ далі критикував діяльність Олександра II і радив не захоплюватися оваціями юрби: „я желалъ бы, чтобы ты, государь, не увлекался этими всеобщими оваціями толпы, во всѣ времена одинаково непостоянной,—я хотѣлъ бы, чтобы ты, государь, не увлекался мыслию, что тебя всѣ любятъ. Повѣрь человеку, ничего не имущему, что это было бы ошибкой“. Автор листа одмічав цих незадоволених з широких верств суспільства. На „його думку“, і „народ“, і „купецтво“, і „дворянство“ мали свої підстави для незадоволення з царювання Олександра II³⁾.

В усякому разі тодішня Росія, а в її складі й Україна в більшості лишалася байдужою до цього епізоду „великої політики“. В „Запискахъ Современника“ Короленко переказав настрої широких верств і свої власні вражіння тоді гімназиста в спольщеному провінційальному губерському місті—Житомирі.

На своєму щорічному акті гімназія „собиралась щегольнуть передъ властями и обществомъ собственнымъ поэтомъ“. Гімназист Варшавський „какимъ то напряженнымъ тономъ съ выкрикиваніями и сильнымъ акцентомъ прочелъ стихотвореніе, въ которомъ говорилось о „чудесномъ спасеніи“. Стихотвореніе було напыщено и высокопарно. Оно начиналось вопросомъ вроде: „Куда текутъ народа шумны волны?“—а затѣмъ сообщало, что

Ужасная вѣсть обтекаетъ Россію
Объ умыслѣ зломъ на царя...
Но чудо свершилось предъ всѣми въ очію,
Вѣнчанную жизнь сохраняя...

„По окончаніи чтенія поэтъ поднесъ губернаторшѣ свитокъ со своимъ произведеніемъ, а архіерей поцѣловалъ гимназиста-еврея въ голову“.

Короленко додає, що „торжество по этому поводу было казенное, торжество показное, „ненастоящее“,—это мы (гімназисти) ощущали ясно. Перегибаясь черезъ перила хоръ, мы съ ироническимъ любопытствомъ смотрѣли, какъ смѣшно поэтъ Варшавскій подходилъ къ рукъ архіерея, и тотъ прикасается губами къ его жесткой курчавой головѣ. На лицахъ учениковъ было или безразличное любопытство, или усмѣшка“⁴⁾. Немає сумнівів, що байдужість і усмішка гімназистів змінялась у їх батьків в насмішку та іронію над цією офіційною урочистістю.

Слідом гострої іронії житомирян над таким теж урочистим святом лишився вірш невідомого автора українською мовою з приводу другого замаху на Олександра II, який стався в Парижі 25 травня р. 1867.

¹⁾ Былое, 1906, № 4.

²⁾ „Дела и Дни“, 1920, кн. I, ст. 418. А. Шилов. Два документа, относящиеся к „Каракозовскому делу“.

³⁾ „Дела и Дни“, стор. 423—424.

⁴⁾ „Записки моего современника“. СПб., ст. 190—191.

До цього нового невдалого замаху Житомир не міг вже лишитися таким байдужим, як до пострілу пензенського дворянина Каракозова. Антін Березовський, що стріляв у Парижі в Олександра II з двоохствільної рушниці, коли той з Наполеоном III повертався з військового параду, був походженням з самого таки Житомира. Перші звістки з Парижу подавали відомості, що злочинець—Поляк з Волині, 20 років, емігрував 2 роки перед тим, а офіційні „Волинські Губернські Вѣдомости“ подали докладніші дані до біографії Березовського. Батько його—зубожілий дворянин села Авратина Житомирського повіту—в Житомирі займався навчанням музики та направленням роялів. Маєток його за борги було продано років дванадцять перед тим. Родина жила бідно, батько мусів виховувати малих дітей по родичах, бо ще в 1852 році померла його дружина, коли Антону Березовському було тільки 5 років. В 1863 році старший брат його брав участь в повстанні і за це був засланий на Сибір. Антін Березовський був теж причетний до повстанчих справ, але своєчасно перейшов кордон Галичини й тим врятувався від переслідувань. З Галичини Березовський попав до Германії, де працював на механічному заводі, а в січні 1865 року приїхав до Парижу, де мав надію доповнити свою невелику освіту, але за браком коштів не зміг нічого зробити, вийшов із школи, спробував різних заробітків по різних місцях, знову повернувся до Парижу, де в нього з'явився план вбивства руського царя, як помсти за Польщу. Коли Березовський вистрілив і його схопили, він хотів закричати: „Хай живе Польща“, але поліцейський агент затулюв йому рота. Я хотів дати зрозуміти, говорив Березовський на суді, що я зробив це для Польщі. На запитання президента суду Березовський відповів, що мав право зробити замах на життя цареве, бо він убив його край. Він знищив мешканців цього краю. Єдиним розчерком пера він одправив усіх на Сибір. Свою теорію царевбивства, як і Каракозов, Березовський аргументував тим лихом, яке заподіяв Олександр II своєму краєві. Суд присяжних засудив його на довічну каторгу.

За Каракозівський вчинок міністр народньої освіти Головнин був позбавлений своєї посади, мабуть за те, що погано доглядав за вищою школою і допустив в московському університеті ту організацію, з якої вийшов проєкт царевбивства, що його підтримували Каракозов та Ішутін.

Мабуть і волинський військовий губернатор почував себе не дуже добре, що на „обожаемого монарха“ зробив замах один з його обивателів. Принаймні ця ніяковість почувалася в тих повідомленнях, що робила офіційна житомирська газета. Навіть оповідаючи історію родини Березовських, в тому числі й Антона, волинський офіціоз висловлювався так, ніби-то мав надію, що слідство ще по-іншому з'ясує походження злочинця.

Місцева влада поспішила організувати вислів радісного почуття обивателів, що замах не вдався, в значно більшому масштабі, ніж з приводу Каракозівського замаху. Житомирські обивателі не мали сміливості з такою прямою, як Антін Березовський перед судом, сказати, як вони ненавидять сучасний їм режим, і перебуваючи в тісних лабетах урядової опіки, мусіли на зібрані гроші ставити на площі міста каплицю, на пам'ять нового щасливого позбавлення царя від польської кулі, щоб хоч чимось скрасити той факт, що злочинець був їх земляком. Проте іронічне відношення до заходів місцевого начальства каплицею поправити репутацію Волині виявилось в сатиричних віршах, які ходили тоді по руках серед житомир'ян. Обставини їх поширення зазначені в одному урядовому папері, яким волинський губернатор сповіщав вищу краву владу. „Житомирський полицмейстеръ,—писав губернатор 2 липня 1868 р.—донесъ мнѣ, что вскорѣ послѣ заложенія въ г. Житомирѣ часовни, въ

память чудеснаго избавленія Государя Императора отъ грозившей Его Величеству опасности въ Парижѣ пронесся слухъ, что по этому поводу составлены къмъ-то стихи на малороссійскомъ языкѣ, предосудительнаго содержания, которые имѣють быть приклеены на заборѣ строющейся часовни. Для воспрепятствованія осуществленію этого намѣренія были приняты надлежащія мѣры и хотя пронесшійся слухъ доселѣ не оправдался, но представилася возможность узнать изъ подъ руки содержаніе стиховъ“.

Копію цих віршів було прикладено до рапорту:

Эй, миряне, миряне, яка у вас справа!
Двох еднако зробили, а одному слава.
Каракозів стріляв в Царя—його забувають,
А ляхкові-пройдисвіту каплицю справляють.
Та вже-ж, Каракозів старший, бо перше стріляв,
Він і руський, православний—він наш рідний брат.
То має бути, за те, що в царя не попав,
Москалі не хочуть його споминать.
Бо в Московській голові—то все на opak;
А по нашому—чи руський, чи жид, чи поляк—
Коли до царя вистрілив з рушницї,
То вже варт каплиці.

Автор цього дотепного віршу лишився невідомий. Можливо, що він і виходив з тих, що українофільствували, польських кіл, які були досить міцні в Житомирі. Полонізми, які кидаются в вічі в цьому вірші, можуть, правда, належати й українському авторові, бо являють собою характерний для Волині вплив польської мови.

Подав В. Міяковський.

З революційного українського руху 1870-х років.

Одеська громада 1870-х років.

В історії розвитку громадських рухів на Україні семидесяті роки XIX ст. визначаються значним оживленням. 1871-й рік можна вважати роком перелому настроїв, що панували до цього часу. Визначаються більш різко угруповання та значніша ясність завдань, що ці угруповання собі ставили. З'являються також революційні угруповання, що мали зв'язок з такими-ж групами поза межами України.

В зв'язку з цим в 70-х рр. XIX ст. російський уряд міняє своє відношення до українських народницьких течій. В 60-х роках уряд ці течії часами навіть підтримував, щоб мати тут опору проти польської шляхти, такої економічно та політично сильної в той час на Правобережжі. В 70-х роках уряд уже більш підтримує шляхту, щоб опертися на неї в своїй дальшій боротьбі з іншими небезпечними для держави суспільними групами.

Упадок імперії у Франції та Паризька комуна 1871 року зараз-же оживили діяльність політичної еміграції й відбилися і всередині держави. з'явилися перші ознаки робітничого руху. От що пише 30-го вересня 1871 р. в своїм справозданні про становище краю новоросійський генерал-губернатор Коцебу:

„Хотя население края и чуждо политическихъ козней, но близость къ нему Турціи и Молдавіи, служащихъ притономъ разнаго сброда, передвиженіе вслѣдствіе совершившихся на Западѣ событій, польскихъ эмигрантовъ изъ Франціи и Турціи въ Галицію и Молдавію, волненія и стачки рабочихъ въ разныхъ промышленныхъ центрахъ Европы, происки „Международной“ (Интернаціональ) и наконецъ недавніе примѣры двухъ стачекъ, устроенныхъ въ Одессѣ на одной изъ мѣстныхъ фабрикъ и между извозчиками, побуждаютъ администрацію усугубить надзоръ за

прибуваючими в край иностранцями и бдительно слѣдить за каждымъ движеніемъ въ средѣ нашего рабочаго класса“¹⁾).

Революційні гуртки в Одесі зростали під впливом еміграції, яка мала собі притулок в Молдавії. Промінчик світла на цю польську еміграцію в Молдавії та на деяких осіб з невеличкої групи української інтелігенції, що прилучилася до неї в період 1863 — 1871 рр. — кидає справа про арештування у вересні 1871 р. в Києві швейцарського громадянина Жіро, польського емігранта Сераковського та Андрея Пилецкого, у якого знайдено листа до Огарьова; лист цей було призначено доставити через молдавських емігрантів¹⁾.

Потім виникає офіційне листування, що трошки підносить завісу над життям політичної еміграції в Молдавії. Серед паперів, зібраних в цій справі, є звідомлення російських консулів у Галаці, Ізмаїлі та Тульчі, які вони посиляли російському послові в Костянтинополі. Центральна фігура між ними, яка цікавить російський уряд,—це російський революціонер Нечаєв, в зв'язку з чутками про змову проти Олександра II, але zarazом консули характеризують всю польську еміграцію й той невеличкий гурток української інтелігенції, що захопилася рухом 1863 р. і потім мусіла емігрувати разом із тими. Варте уваги звідомлення ізмаїльського консула Романенка, бо він 10 років прожив у цій країні полудневої Басарабії, що була приєднана до Молдавії Паризьким мирним трактатом 1856 р. Він добре знав усіх емігрантів і в своїх звідомленнях хоче якось виплатити своїх земляків-Українців, щоб дати їм змогу повернутися на батьківщину. До Поляків консул Романенко ставився, навпаки, більш вороже. Вказівки на це ми знаходимо в перших-же його доповідях послові. Цікаві його інформації про Зибайла, Константиновича та інших емігрантів. От, напр., що він пише про них: „Указываемыя Пилецкимъ личности, а именно Зелеско, Зыбайло (аптекарь въ Болградѣ), Егорскій, учитель Константиновичъ, медикъ Тхоржевскій, Здановичъ, майоръ молдавской службы Косинскій,—мнѣ лично извѣстны: всѣ они въ большей или меньшей степени подозрительныя, Поляки по духу и крови, способны и готовы на всякое революціонное предпріятіе, тѣмъ не менѣе до поры до времени, боясь вѣротно преслѣдованія, спокойно проживають въ здѣшнемъ краѣ съ давняго времени“.

В другому листі оповідає Романенко ще про одного емігранта—лісного Бржозовського, що був одружений з донькою Крижановської; син Крижановської був на засланні в Сибіру. З родини Бржозовських походив А. П. („Кирил“), що в 1905 р. був головним ватажком повстання на панцернику „Потьомкін“. Докладно описує Романенко й Елену Помернацкую, емігрантку-Польку, що одружилася з німецьким столяром Рупенталем; до них часто заходив Нечаєв.

Але незабаром погляди Романенка на польську еміграцію перемінилися й він дає іншу характеристику їй: „Безъ энергіи и безъ особенной инициативы, люди эти могутъ быть лишь орудіемъ другихъ дѣятелей, задавшихъ извѣстною программю, но сами по себѣ неспособны предпринять ничего серьезнаго. Допустимъ даже, что они дѣйствительно находятъ въ связи съ Огаревымъ и Нечаевымъ, то и въ такомъ случаѣ посредническое содѣйствіе можетъ быть весьма слабое“.

Про ці зміни і розпад польської еміграції, що стався як-раз в-осени 1871 року, розповідає Михайло Чайковский в своїх „Записках“. Польська еміграційна шляхта почала міркувати про капітуляцію. Та й це

¹⁾ Архів кол. новорос. ген.-губ.-ва 1871 р. Діло № 6 „Отчетъ о положеніи края“.

²⁾ Ibid. 1871 р., діло № 26: „По показаніямъ Жіро, Пилецкаго и Сераковскаго“.

зрозуміло, бо по упадку імперії у Франції партія Адама Чарторийського втратила твердий ґрунт з-під ніг, що визнає і сам М. Чайковський¹⁾. Під впливом цих подій і настроїв серед польської еміграції він і сам подав Олександрові II прохання про амністію²⁾, а за прикладом його і Вільгельм Янушевський з'явився до російського посла в Костянтинополі з визнанням своєї провини³⁾.

В січні 1872 р. Романенко з слів одного Поляка-емігранта так малює настрої соціалістичної частини еміграції: „Въ настоящее время польскій вопросъ отошелъ на второй планъ, а главную роль играетъ „интернаціоналка“.

Серед цих змін у настроях польської еміграції Романенко звернув також увагу на відмежування від польської шляхетської еміграції Українців: „Зибайло, — пише він — не можетъ быть причисленъ къ Полякамъ. Онъ уже отсталъ отъ нихъ, возобновилъ сношенія со своими родичами“. І далі Романенко оповідає, що Зибайло часто згадує батьківщину, він цікавиться нею, а польські справи вже його не цікавлять. Він тепер старається дізнатися, чи не можна було-б йому повернутися на батьківщину. До цього часу не з'ясовано, — пише далі Романенко, — які книжки пересилав Зибайло через кордон; тільки встановлено, що їх перевозив Петро Пасхалович. Він служить на російському боці кордону в кубейській митниці, масон ложі, що в Ізмаїлі, і, — як казав Пілецкий, — знайомий з Огарьовим та Нечаєвим. Білоцерковський, — віце-консул у Тульчі, — заперечує якесь відношення цієї ложі до „польських тенденцій“ і всіма способами хоче зроби́ти невинним Пасхаловича в зносінах з емігрантами.

В інших освітлених виступає тепер і Константинович, якого Романенко спочатку характеризував яко особу підозрілу, „Поляка по духу и крови“; на початку 1872 року стає він — за новою характеристикою Романенка-ж таки — „мирним учителем“. Сталість „польських тенденцій“ зазначає тепер Романенко тільки у одного Станкевича, емігранта 1863 року, колишнього учителя немирівської гімназії⁴⁾. Його Романенко і тепер характеризує як „ополячившагося Українца, друга Окши“⁵⁾.

Отже розшарування серед молдавської еміграції на протязі 1871 р. було вже фактом dokonаним. І в цьому розшаруванні невеличка купка інтелігентів — „Українців польської культури“, що приєдналася була в 1863 році до Поляків, тепер відокремилася від польської шляхетської еміграції й заняла иншу позицію. Та й инакше і не могло бути: соціальні проблеми були у них инші, отже і шляхи до них були різні. Серед „Українців польської культури“ деякі зберегли свою позицію до кінця семидесятих років і серед них найбільш помітний слід залишив Спиридон Іванович Шпарковський. Йому було коло 20-ти років, коли він у 1863 р. прилучився до польського повстання й утік до Галичини. Потім він був у Турції в козацькому війську Садик-Паші (М. Чайковського), а по 1871 році переїхав до Румунії й став слов'янофілом. В 1875 році, коли свою політику Росія почала скеровувати в бік підтримання пригноблених Турцією балканських народів, він навіть надрукував у Браїлові брошуру, де вихваляв цю політику („Къ настоящему моменту“). 1876 року

1) „Записки Михаила Чайковского“, видані мовами російською та польською.

2) Арх. новор. ген.-губ. 1872 р. Діло № 22 „О возвращении изъ за границы польскаго эмигранта М. Чайковского“.

3) Ibid., 1871 р. Діло № 34 „О В. Янушевскомъ“.

4) Про рух 1863 р. у Немирівській гімназії див. „Воспоминания Дебогорія-Мокрієвича“, вид. 1906 р.

5) Окша — польський соціаліст, який діяльно допомагав польським соціалістам підтримувати зв'язок з Інтернаціоналом. Романенко, видно, ще не зовсім добре розбирався в тій групі української еміграції, яку називали „Українцями польської культури“.

він іде охотником у Сербію, 1877 р. переходить до російського війська в Болгарії, але незабаром розчаровується, кидає військо й осідає в Румунії землеміром. Десь наприкінці 1878 р. Шпарковський написав свою „Записку“ (рукопис) з критичним оцінюванням російського царизму. В лютому 1881 р. його було випадково заарештовано в Акермані, де він підчас розмови в трактирі негативно висловився про Олександра II, а підчас трусу у нього було знайдено і цю „Записку“ про царизм.

Про склад еміграції в половині 1870-х років писав і Карл Левицький¹⁾, який в 1877—1879 рр. був і в Галичині, і в Молдавії, і добре ознайомився з нею. Про польську еміграцію в Молдавії Карл Левицький оповідає, що вона наприкінці 1876 року пережила там кризу, бо перед початком Російсько-Турецької війни емігранти попереїжджали до Галичини та до Швайцарії. „Залишилися ті лише, хто був сміливіший, попереїнявши закінчення своїх прізвищ на румунське „ску“. В ці часи польська еміграція була цілком ізольована в Румунії; Валевський, польський емігрант, що жив у Румунії в 1879 році під французьким прізвищем Жозеф, скаржився в 1879 році, що з 1873 р. польська еміграція не мала ніяких звязків з Волинню та Поділлям. Взагалі ніяких Українців з 1873 року серед Поляків-емігрантів уже не було. Та й це зрозуміло, бо польська еміграція в цей час своїми настроями та соціальною програмою більшости її,—не виключаючи самого Валевського,—була вже занадто правою і з нею було вже не по дорозі навіть правому крилу „українофілів“.

В сім часі склалася „Громада“ в Одесі, під впливом сприятливих умов, які виникли тут тоді в середині 1870-х років. Одеса стала тоді великим промисловим та культурним центром і притягала до себе всю Степову Україну й навіть Кубань. Сполучення залізницею та водою робили з Одеси вигідний збірний пункт соціально-культурних сил країни. Молодь з усієї України приїздила вчитися в одеський („Новоросійський“) університет: промислове місто та великий порт давали потрібним заробіток. Найбільш активні члени „Громади“— майже всі зайшли люди: Мальований з Катеринослава, Андрієвський та Борисів—з Київщини, Смоленський—з Поділля, Щербина та Добровольський—з Кубани.

1874 року скасовано новоросійське генерал-губернаторство й тільки 1879 року було відновлено його під назвою „тимчасового одеського генерал-губернаторства“. От як-раз в цей період, з 1874 по 1879 рр. в Одесі можна помітити зменшення адміністративного гніту. В звязку з цим в ці часи і в одеськім міськім „общественномъ управленіи“ також повстає панування ліберальної буржуазії²⁾, завдяки якому могли одержати посади в установах міської управи та в школах багато Українців. На цей період припадає й оживлення громадського життя—але „бурхливий“ період революційного руху офіційна „Хроника соц. движенія“ починає з 1878 року.

На початку 1876 року „Громада“ склалася, зорганізувалася й зміцніла. Але треба зазначити, що багато осіб з її складу й сами добре не знали, до якої саме течії вони належали,—чи до української, чи до російської народницької, чи до соціалістичної взагалі. Але як-раз цей брак виразного розгалуження сприяв більшому з'єднанню всіх „громадян“ на загально революційному фронті, який вони ще не зовсім ясно розуміли.

¹⁾ Левицький сам походив із збіднілої волинської шляхти, скінчив 1869 р. ту саму немирівську гімназію, про рух серед учнів якої ми знаємо з спогадів Дебогорія-Мокрієвича.

²⁾ Міський голова Маразлі мав близький звязок з масоном Скарамангою, можливо і сам був масоном. Секретарем при ньому був А. Х. Гернет, відомий конституціоналіст-демократ, засланий 1879 р. в Архангельську губерню.

1876 року до Одеси прибув Драгоманов по дорозі з Києва до Женеви, і перебування його мало величезні наслідки. Правда, в архівах майже не залишилося слідів цієї події, бо не тільки влада з своїми органами догляду, але й самі тодішні діячі ще не уявляли собі в 1876 році всієї важливості повороту в бік революційності. Тільки в 1879 році, в часи Тотлебена, одеська влада трохи розглянулася в українському руху. Одеса в цьому відношенні йшла позаду Києва.

Переїзд Драгоманова через Одесу викликав майже явні збори „Громади“ і то в кількості від 50 до 100 чоловіка—в помешканні секретаря „Сельско-Хозяйственного Общества“ Михайла Петровича Боровського¹⁾; а помешкання він мав у приміщенні цього „Общества“, в міських садах, себ-то в самому центрі міста. Лише в 1880 році до департаменту поліції було подано доноса на Боровського,—отже адміністративна влада чи не знала про це зібрання, чи просто в 1876 році не надавала йому ніякої ваги²⁾.

Про це зібрання ми находимо деякі відомості в спогадах С. Н. Щербини³⁾. Були на ньому не тільки „українофіли“, але також і Желябов, Гернет та інші. Жандармські (хоч і пізніші) відомості згадують ще про Кравцова, Южакова та інших. На цих зборах вирішено видавати за кордоном український політичний журнал за допомогою і матеріальною, і статтями одеської Громади; цей замір справді потім було здійснено в Женеві і часопис було названо „Громада“. Цю постанову обстоював лівий фланг „Громади“—Мик. О. Ковалевський, Смоленський, Мальований, поетеса „Гапка“ Іщенко, селянський адвокат Дашкевич, Борисів. Питання про опозицію урядові та про відношення до політичних груп не викликало незгоди. Оповідання старих самовидців цих подій упевнюють нас, що і переїзд Драгоманова через Одесу, і зібрання у Боровського відбувалися зовсім явно, але доводять також, що перебування Драгоманова в Одесі спричинилось до значного пожвавлення діяльності „Громади“ й до великого її полівиння.

Справді, роки 1876—1879—це найбільш живий і діяльний період в житті „Громади“ за всі семидесяті роки. Українці мають тісні звязки з російськими народниками та революціонерами. На зібраннях 1876 року у Желябових в Одесі, в 1877—78 рр., підчас перебування Вл. Дебогорія-Мокрієвича в помешканні його брата на дачі Новосельського,—зустрічалися представники обох груп. На київськй з'їзді в грудні 1878 р. знов зустрілися ті-ж діячі. Для характеристики відношення до Українців треба ще нагадати, як Лизогуб в 1879 р., у в'язниці, за кілька тижнів до кари, казав, що хотів-би мати для брата вчителя-українофіла.

В ті-ж роки бували часті зібрання Українців у Смоленського та Андрієвського в домі Хрустальова, в міських парку в домі „Сільсько-Господарського Товариства“—у Боровського, на дачах Скаржинського та Ількевича, а також в Олександрівськй парку та на Ланжероні.

Громада тоді-ж зав'язує стосунки з Українцями за кордоном. Подорожі Борисова та Андрієвського установили живий звязок з Драгомановим у Женеві; було налагоджено й пересилання йому зібраних грошей, і довіз надрукованих за кордоном друкарнею „Громади“ творів українського письменства до себе. А в 1878—1879 рр. ті-ж особи обмірковували питання про те, як би заснувати філію цієї друкарні у себе, на Україні.

Справі перевозу закордонних видань одеські Українці віддавали багато енергії. В червні 1879 р. на подвір'ю „студентських квартир“ в

¹⁾ Його біографію було вміщено в „Київськ. Старині“, 1901 р.

²⁾ Архів ген.-губ. 1880 р., діла №№ 122 та 51.

³⁾ Доповідь 28 квітня 1925 р. в соц.-істор. секції Одес. Ком. Кравзнавства.

Одесі (Когановська установа) було знайдено цілу скриню революційної літератури. Серед них було знайдено часопис „Громада“ й твори Шевченка (жєневського видання) в такій значній кількості примірників, яка ясно свідчила про те, що ці видання призначались для поширювання серед суспільства. Ці всі видання попадали до Одеси через порт, а дещо перевозилося через молдавські кордони. Так, в біографії емігранта Зубкова (Зубку-Кодреану), що була видана в Жєневі друкарнею „Работник“ та „Громада“ в 1879 році, оповідається між иншим, що Зубков перевозив через кордон на Пруті контрабандою „Громаду“ т. I і II. Опріч перевозу книжок з Жєневи до Одеси Андрієвським, Борисовим та Кодреану, перевозили революційну літературу й інші особи, що можна довести різними, хоч і не безпосередніми, даними. Так, напр., в квітні 1879 р. у відєньських газетах було надруковано про перевезення до Одеси через Костянтинополь революційної літератури під виглядом ніби-то краму. Це звернуло на себе увагу російського посла в Турції; з того часу консул в Костянтинополі почав стежити за пароплавами, що звідти виходили, а жандармська влада в Одесі за пароплавами, що приходили до Одеси. У вересні 1879 року румунський уряд із Яс повідомив, що „молодий парубок Іван Петрило два місяці перебував у Швайцарії та Румунії й повернувся 22 вересня. Він приятелює з емігрантами й перевіз через кордон коло Скулян значну кількість книжок. Студент Ів. Дм. Петрило 6 червня виїхав з Одеси до Кишиньову ніби-то учителювати і переїздив потайки кордон.

Штемпелі друкарень „Работник“ та „Громада“ в Жєневі дуже дратували владу, бо вони зустрічались на закордонних виданнях. У всякім українськїм творі з 1878 року шукали споріднення з „Работником“ та „Громадою“ в Жєневі, і врешті це приводило до однакового переслідування як революційної брошури, написаної російською мовою, так і легальної книжки на українській мові. Так, напр., підчас трусу влітку 1879 р. у народнього вчителя м. Новий Буг—Павла Петрушевського—знайшли брошуру українською мовою „Запорожці“. І от цікава характеристика цієї брошури, що її дала губерська жандармська влада в своєму „дознанії“: „Хотя брошура сама по себѣ не принадлежитъ къ числу запрещенныхъ сочиненій, но нахождение ея обратило вниманіе тѣмъ, что она встрѣчалась при другихъ дознаніяхъ вмѣстѣ съ брошюрами „жєневського видання“.

Як книжки закордонного видання переходили на село, до народу, можна бачити з такого факту, що стався в тій-же місцевості коло Нового Бугу.

По морях на пароплавах їздив кочегар Микола Попов. Надивившись в чужих сторонах, як там живеться народові й особливо селянству, Попов почав цікавитися приступною йому літературою й переписувати статті, що йому подобались. Влітку 1881 року він нанявся машиністом на парову молотилку, яку урядив один підприємець і пустив працювати в Херсонськїм повіті. Молотилку привезли з Одеси до містечка Новий Буг і тут вона довго стояла, чекаючи праці в околицях. Ще в Одесі Попов познайомився з Клименком та Димшачем, від яких діставав українську літературу. В Новому Бузі він міг знайти другий том Шевченка, який тут розповсюджував навколо гурток учителя Шпаковського; сам Шпаковський хоч і був уже висланий, але залишив по собі добру культурну спадщину. Попов списав „Сон“, а крім того він мав рукопис казки „Знав цар, з ким дружити і на кого ярмо наложити“. Незабаром молотилка дістала роботу в Полтавській волості в колоніях. В години спочинку в намет, де жив у полі Попов коло своєї молотилки, збирався звичайно робітники з місцевих селян, чоловіка 6, щоб послухати Шевченка та „казку“. Попов роз'ясняв незрозуміле й розмова велася про

тодішні події—про смерть Олександра II та чутки про переділ землі. Поезія Шевченка та „казка“ були так зрозумілі слухачам, що зібрання стали більш велелюдними, а розмови більш палкими. Дійшли чутки про це до волосного старшини. Попова було заарештовано й відіслано до Миколаєва у в'язницю. Рукопис він встиг знищити. Довгий час допитували селян, але крім прізвища Шевченка та назви „казка“ нічого не дізналися. Шість чоловіка селян було обвинувачено в співчутті в цих розмовах, а Попов шість місяців висидів у в'язниці за це читання.

Одночасове розповсюдження одними і тими-ж особами народовольської та української літератури наприкінці семидесятих років таке типове з'явище, що в багатьох випадках важко віднести цих розповсюджувачів до тої чи іншої політичної групи. В такому становищі напр. показується нам згаданий учитель села Новомиколаївки Херсонської губ. Мих. Гр. Шпаковський. Його обвинувачено в поширенні і тої і іншої категорії „нелегальної“ літератури. В його записках, у списку проданих книжок були зазначені: 1) „Громада“, українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим, Женева,—печатня „Громада“, 1878, т. I і II; 2) „Про те, як земля наша стала не наша“. Екземпляри „Громади“ і цієї брошури було знайдено і в самого Шпаковського, „Листи з хутора“ зустрічаються двох видань—1861 р. і без цензурних купюр, видимо, 1877—1878 рр. (в одесько-кубанським гуртку).

Брали на себе поширення закордонної літератури теж і нові гуртки. Зазначимо тут гурток кубанців Попка та Щербини (початок коло 1872—73 рр.). До цих двох енергійних юнаків приєднався третій діяльний член Леонид Добровольський: ця трійця була осередком гуртка і в дальшому його розвитку. Всі троє потім поступають до університету в Одесі, не втрачаючи зв'язку з Кубанню і пізніше. Далі в Одесі відбувається й диференціація його: Попко йде по лінії „народовольчества“, а Щербина стає на бік українського руху. Ці дві течії взагалі переплутуються серед молоді семидесятих років. Треба тільки зауважити, що слово „Громада“ раніше почало уживатися, аніж „Народная Воля“, і українофіли „Старої Громади“ раніш почали підпадати під карі. Федора Андрієвича Щербину вислано „адміністративним порядком“ у Вологодську губернію 1877 р. за пропаганду серед одеських робітників у 1876 р., а Григорія Попка заарештовано на демонстрації перед будинком суду підчас процесу Ковальського в серпні 1878 р., Добровольського-ж було заарештовано на пароплаві в Керчі в 1879 р. за те, що був знайомий з Попком та Щербиною. 1879 року обох було заслано: Попка по процесу Чубарова—Лизогуба, а Добровольського—без суду. Гурток ширив на Кубані різні видання, між ними брошури „Дещо“ та „Листи з хутора“.

Так само поширює нелегальну літературу й гурток Михайличенка та Чев'яги. Він утворився 1878 року серед семінаристів вищих клас—як таких, що покинули семінарію (Іуліан Іовлевич Михайличенко, Олександр Миколович Назиковський), так і в самій семінарії (Георгій Федосієвич Чев'яга); до них прилучилося ще 6 чоловіка. Займалися самоосвітою, соціалістичною та народницькою літературою. Бачимо у них українські брошури Липського (Подолінського) видання 1877 р.: 1) „Про хліборобство“ частина I—про те „Як наша земля стала не наша“ і частина IV: „Як земля поділена і як би треба її держати“. Або „любезні земляки“ вирости, або пропагандисти інтелігенти, й з'явилися нові домагання. Инакше реагує і „начальство“ на цю літературу без дозволу цензури: Михайличенка й Чев'ягу заслано „адміністративним порядком“ до Східного Сибіру.

Як типове явище мішанини різних течій, наводимо такий факт. Михайла Фроленка було заарештовано і в його дорожній торбі було знай-

дено: слюсарські знаряддя робітника, книжку „Історія крест'янина“ Еркмана-Шатріяна та „Кобзарь“ Шевченка закордонного видання. А цього Михайла Фроленка, що служив і українофілам, і народовольцям, і ортодоксальним соціалістам,—офіційна „Хроніка соціалістического движенія“ характеризує так: „самый смѣлый террористъ, талантливый и очень образованный мятежникъ, членъ кievскихъ и одесскихъ кружковъ“.

1878—1881 рр. в Єлизаветі коло Опанаса Ів. Михалевича та Стрижевського (автор „Казок“) склався гурток; до нього належали: Лінтварев (ставив українські вистави на сцені в Єлизаветі і року 1876 їздив до Києва, де познайомився з Ф. К. Волковим та мабуть і з Михалевичем), Ів. Тобілевич (Карпенко-Карий) та його брати (Саксаганський та Садовський), приїздили С. Ф. Русова, О. О. Русов і нарешті Кропивницький.

Так єдність революційного фронту простяглася від женеvського комітету до низових, найнижчих груп і в ньому попадалися особи, що не знали сами, до якої течії вони найбільш належать.

За-для вияснення внутрішніх течій в одеській громаді спинимось на характеристиці окремих її діячів, які підпадали під карі за свою протирядову діяльність.

Ол. Ол. Андрієвський, син священника з м. Василькова, семінарист кінця п'ятидесятих років, коли „воля“ лише манячила в далині. Студент київського університету 1861—1866 рр., коли в гуртках молоді зародився інтерес до минушини свого народу, а в українській літературі „Основа“ вже утворила добу, саму по собі може й не дуже значну, але багату наслідками. В цих студентських гуртках ще й не пахне політикою, це літературне народництво, не більш того. Такий був тоді Андрієвський, та й інші тодішні діячі. 1865—1877 рр. ми бачимо його учителем гімназії,—спочатку в Катеринославі, потім в Одесі. Тоді утворюється політична репутація українофільства і уряд починає прикрим оком поглядати на українофілів—головно з 1871 р. Уряд бентежить навіть назва цієї групи—„громада“; від слова „громада“ їм пашить народнім правом і народоправством. Починаються переслідування, і в хвилю їх попадає і Андрієвський по 1876 році, коли підчас переїзду Драгоманова через Одесу за кордон його, разом з іншими членами „громади“, було відзначено, яко знайомого київського професора, що був у немилості в уряду; тут-же було зазначено й таких співучасників зборів, як Желябов. 1877 р. попечитель шкільної округи просить міністра народньої освіти перевести кудись Андрієвського, „какъ малороссіянина, котораго удобнѣе было бы назначить въ великороссійскія губерніи“. Міністр гр. Димитрій Толстой погодився і перевів Андрієвського до Архангельська. Це в перший раз Андрієвський вияснює собі, що він особа „неблагонадѣжна“. Але він широко гадає, що заслання в Архангельськ—непорозуміння; він їде до Петербургу і добивається тут авдієнції у товариша міністра кн. Ширинського-Шахматова, а той запевняє, що міністерство навпаки уважає Андрієвського видатним учителем гімназії, але, бачте, „малороссіянину“ шкідливо для його педагогічної діяльності жити на полудні і треба трошки охолодити „громадські“ настрої. Нарешті, згоджується призначити його в Тулу. В Тулі від більш холодного клімату Андрієвський захорував на якусь горлову хворобу; тоді він кидає учительювання в лютому 1878 р. і виїздить до своєї Одеси. Приватні лекції, а потім учительювання в юнкерській школі дають йому засоби для життя. Влітку 1878 р. щасливий випадок дав йому змогу побувати за кордоном і полікувати там горло: один банкір доручив йому поїхати за кордон і привезти звіти його сина до Одеси. Але тут він побував у Швейцарії,—і в Драгоманова, а це влада

уважала кримінальним злочином, тим більше, що 1878 р. Драгоманов нагадав про себе, почавши видавати „Громаду“. Саме російський посол в Італії Ікскуль доносив канцлерові кн. Горчакову, що в складі російського революційного комітету перебуває і Драгоманов¹⁾.

Як-раз у ці часи повстала доба тимчасових генерал-губернаторств. Уряд уже не криючися бореться з революційним рухом, а до цього руху він зараховує найзвичайніші побутові явища. Масові арешти в Одесі 1 червня захоплюють і членів „Громади“, а між ними і Андрієвського. Його вирішено заслати до Східного Сибіру, але він затримується в пересильній політичній в'язниці у Вишнім Волочку. Оттут-то, в цій пересильній в'язниці, він за 4 місяці й написав сім прохань міністрові внутрішніх справ, шефові жандармів і генерал-губернаторові. В них він—здається зовсім щиро—висловлює своє здивування, як несподівано для себе він з мирного обивателя став політичним арештантом. Це-ж скік величезний! Він політикою ніколи не цікавився, ні в чім його не спостережено, нікому він жити не заважає. Його родичі через петербурзького генерала Кендзеровського домагаються перегляду цієї справи і доводять те саме з свідченнями різних осіб в руках. Андрієвський просить слідства, нарешті просить заслати його на Кавказ, Туркестан, взагалі на полудне. Та шеф жандармів Дрентельн одмовляє йому, статс-секретар Панютин дає коротеньку атестацію: „злая личность“—і всі сім прохань самого Андрієвського і таке-ж число прохань його кривих просто пришиваються до діла. Лише пізніш, коли настали часи „Верховной Распорядительной Комиссии“ та „диктатури серця“ Лорис-Мелікова, Андрієвського замість Східного Сибіру заслано до Вятки.

Лорис-Меліков у 1880 р. наказав переглянути справи Андрієвського та Борисова, але результат перегляду, очевидно, в той час не поліпшив їх становища, залишивши лише слід по собі у вигляді двох „справок“. От яка „справка“ була про Андрієвського:

1) Андрієвський належав до течії „крайних“ українофілів, так званих „драгоманівців“, які в останні часи цілковито прийняли соціалістичні ідеї і нав'язали близькі зносини з революційною партією. 2) Як діяльний член цієї партії, а в останні часи один із головних її представників в Одесі, Андрієвський в 1876 та 1877 роках збирав гроші для Драгоманова та для видання його журналу „Громада“ і поширював брошури з українофільськими тенденціями, які йому приставлялися з Галичини. 3) Брав участь у сходинах, які наприкінці 1876 року уряджували українофіли та соціалісти з метою виробити програму своєї діяльності, прийти до згоди й орудувати вкупі в одному напрямі. На цих сходинах з боку соціалістів були присутніми Дебогорій-Мокрієвич та Чубаров, і з ними Андрієвський був добре знайомий. 4) Андрієвський брав як-найдіяльнішу участь в заснуванні потайної українофільської друкарні й для цього провадив переговори разом із Шульгиним, Ковалевським та Левченком,—дуже видатним діячем революційного руху. Для цієї друкарні було вже наготовлено всі друкарські приладдя й лише випадково вона не почала працювати.

По таких атестаціях культурники-українофіли шостидесятих років в 1879 р. вже стали політичними арештантами разом із народовольцями та чорнопеределцями і сіли на одну лаву з соціалістами, сами гаразд не розглянувшись в соціальній програмі.

Правда, Андрієвського обвинувачували і в тому, що він „уряджував сходини“, але які це були сходини—не пояснюється. Коли ми заглянемо у бібліотечку українських книжок Андрієвського, яку було знайдено в

¹⁾ Депеша з 19 квітня (1 травня) 1879 р.

його помешканню, то побачимо, що не одно тільки українське красне письменство його цікавило. Всі книжки не були дозволені російською цензурою і трактували вони не одні лише літературні питання: 1) Дума про Наума Безумовича—16 стор., 2) Дума про Маледикта Плосколоба—16 стор., 3) Безпосередні вибори до ради державної—32 стор., 4) Справоздання Просвіти—32 ст., 5) „Борислав“ Івана Франка—80 ст., 6) „Навернений грішник“—171 ст., 7) Богдан Хмельницький і козаччина—150 ст., 8) „На Тарасовій могилі“ (вірші), 9) „Политика русинов“—24 ст., на російській мові, 10) „Объ украинофилах“—14 ст., на російській мові.

Яків Миколаєвич Шульгин пізніш за Андрієвського був в університеті. Студентські гуртки 1869—1871 рр. захопили його своїм більш радикальним напрямком, ніж який був у гуртках початку й середини шостидесятих років. Взагалі покоління студентів цих років було радикальніше, ніж молодь початку та середини шостидесятих років; його вже не задовольняв вузький зміст своєї праці для свого особистого розумового розвитку, а воно ставило собі більш практичні та більш широкі суспільні завдання. Люди російської культури переходили від реалізму Писарева, Добролюбова, Чернишевського до народництва; що-ж до українофілів, то вони не пережили такого гострого перелому лише тому, що само українофільство завше було своєрідним народництвом. Тому утворилися умови, які зблизили в практичній діяльності обидві групи російських та українських народників. 1876 року в Одесі у Желябова (жонатого з донькою кийського купця Яхненка) на зібраннях бували й російські народники, і українські—і серед них Шульгин та Андрієвський. Так само 1877—1878 рр. групувалися вони навколо Дебогорія-Мокрієвича і на зібраннях разом із ним бували Я. М. Шульгин та В. Г. Мальований. Шульгин брав активну участь у плані перевозу друкарні з-за кордону для потреб Громади. За належність до політичних гуртків його було адміністративно призначено на заслання.

Разом із Андрієвським заслано було українофіла Михайла Сидоренка. Батько його колись приїхав на заробітки й служив кондуктором на залізниці. На свої запрацьовані копійки дав синові гімназичну освіту. В 1875 році, коли Михайло Сидоренко був ще гімназистом, батько його трагічно загинув під колесами вагонів, але це не спинило сина на шляху до освіти. Він живе з лекцій і на зароблені гроші підтримує осиротілу родину і вчиться сам. 1878 р. Сидоренко вступає в університет і студентом прилучається до „Громади“. Як і Андрієвський, Сидоренко вважає „Громаду“ лише за культурницьку течію. Теоретично він виступав іноді перед товаришами, а то й перед суспільством проти соціалізму. І коли його в червні 1879 р. засилають до Східного Сибіру, Сидоренко лише у Вишнім Волочку, в пересильній в'язниці дізнався, що він „політичний арештант“. З таким-же здивуванням від цієї новини, як і Андрієвський, він пробує протестувати проти цього зазначення, накинутого йому без суду й слідства, так просто з зовнішнього вигляду, як то кажуть. І, певна річ, його протестування було таке-ж безрезультатне, як і Андрієвського.

Як влада одного за одним притягала до відповідальності за звязки з Громадою—показує доля Климовича. Климович учився в одеській університеті 1874—1878 рр. і був цілковито під впливом діячів „Старої Громади“. Брав участь він і в зібраннях у Дебогорія-Мокрієвича. Але нове покоління поки що не виявляє ніякої діяльності; воно скорше вчиться і активно ніде не виступає. Коли в червні 1879 р. провадиться масове висилання до Східного Сибіру членів „Старої Громади“, Климович їде до Вишнього Волочка разом із двома родичками Андрієвського, що їхали

туди клопотатися за нього й хоч чимсь йому допомогти. З Волочка Климович написав листа до Одеси лаборантові університету Ф. М. Цомакіону і в цім листі він описав життя в'язнів і від'їзд у Сибір Я. М. Шульгіна; не забув також згадати в листі декого з одеських знайомих. Лист до Цомакіона дійшов, але його було перлюстровано. Климовича було обвинувачено в тому, що він знайомий з вишневолоцькими в'язнями, а також із тими, що їх судили як-раз у той час в Одесі (процес Чубарова—Лизогуба). Його було заарештовано і одвезено у Твер до в'язниці.

Про звязки Климовича з одеськими українськими „громадянами“ влада пригадувала і пізніш. Після арешту у Вишнім Волочку його було посаджено, як ми вже казали, до тверської в'язниці, де він і просидів з 9-го серпня до 26 грудня 1879 р. Коли його нарешті було звільнено, Климович поїхав до Одеси через Москву, і в Москві на вокзалі 7-го лютого 1880 року його знову було заарештовано за те, що він не зняв шапки підчас молебствія, що було у той день з приводу вратування Олександра II від небезпеки підчас вибуху в Зимнім палаці 2 лютого. В московській в'язниці Климович просидів до 26 лютого. При ньому було знайдено листи, які свідчили, за обвинуваченням, що Климович „собственно для высланных и прибыл въ Вышній Волочекъ и на близкія связи указывали письма съ высланными“. Це мало наслідком те, що по повороті Климовича до Одеси ген.-губ. Тотлебен наказав взяти його в салдати „на общемъ основаніи“, яко такого, що не має право одержати свідоство про „благонадежность“ — для „отбыванія воинской повинности вольноопредѣляющимся“. А Цомакіона за листування з „громадянами“ було усунуто з посади завідуючого університетської лабораторії.

Наводимо тут цього листа П. Т. Климовича з Вишнього Волочка в Одесу до Ф. Мих. Цомакіона (дата 25 липня 1879 р.):

„Письмо Ваше съ деньгами я получилъ уже давно, только распорядился ими, быть можетъ, не такъ, какъ Вы желали. Ваши извѣстія относительно Одессы очень важны; интересно знать, чьи именно и какія книги забраны¹⁾; свѣдѣніе объ этомъ вы легко получите отъ Надежды Васильевны²⁾, такъ какъ она все время была тамъ.

„Пребываніе въ Волочкѣ можетъ скоро оказаться излишнимъ, отсюда уже одна партія отправлена 19-го (іюля), в ней Я. Н.³⁾, другая вѣроятно скоро отправится. Сегодня, кажется, начинается въ Одессѣ разборъ извѣстнаго дѣла⁴⁾, и меня чрезвычайно беспокоитъ фамилія Калюжный⁵⁾, неужели это Ал. Меф.? Вѣдь онъ, кажется, тогда въ Одессѣ не былъ! Если Вы встрѣтитесь съ нимъ (если упоминають не его), то попросите, — пусть напишетъ мнѣ и, главнымъ образомъ, гдѣ молодой Талассъ, что онъ намѣренъ дѣлать — это для меня чрезвычайно важно. Отъ Александра Сергѣевича письма я не получалъ и это меня не мало удивляетъ. Денегъ Черняева не высылайте. С. Н.⁶⁾ крѣпко проситъ Васъ лично увидѣть Николаича и узнать, какъ его здоровье. Титъ“.

¹⁾ Всіх „громадян“, як уже засланих до Сибіру, так і тих, що ще були у вишневолоцькій в'язниці, було заарештовано почасти на дачі Скаржинського та Гернета. Трус в їх міських помешканнях був пізніш — через два тижні, і от тоді було знайдено безцензурну літературу в Андрієвського.

²⁾ Ковалевська, в одружінню Филипович, сестра Мик. В. Ковалевського.

³⁾ Яків Микол. Шульгин.

⁴⁾ Процес Чубарова—Лизогуба.

⁵⁾ Олександр Методієвич Калюжный, мічман Чорноморської флоти, з Миколаєва, народоволець і українофіл. По процесу Чубарова—Лизогуба його було засуджено на десять років каторги.

⁶⁾ Софія Мик. Єгунова (в одружінню Щербина) їздила разом із своєю матір'ю (сестрою Андрієвського) та Климовичем до Вишнього Волочка.

До вишневолоцької в'язниці попав тоді-ж з Одеси і неписьменний парубок Кушніренко, селянин Подільської губернії. 19 років приїхав він до Одеси на заробітки й став на працю в залізничному депо. В Одесі він познайомився з своїми інтелігентними земляками і не опам'ятувався, як його було призначено на заслання до Східного Сибіру. У вишневолоцькій в'язниці йому пояснили, що він „політичний“ арештант, і один студент написав йому прохання до вищої влади. В цім проханні Кушніренко оповідає, як він у Вишнім Волочку вперше в своїм житті почув слово „політичний“; він прохає пояснити йому це слово, бо він людина неписьменна і зовсім не розуміє цього слова, а також пояснити й те, яке відношення має він, Кушніренко, до цього слова?

Між членами одеського українського гуртка цікавилися соціальними питаннями Борисов і Щербина. Борисів був знайомий з робітничим гуртком Заславського („Южно-русский рабочий союз“) і в 1874—75 рр. цікавився його діяльністю. Цей „союз“ був тим осередком, де збиралася молодь, робітники та студенти.

Бував Борисов і за кордоном. На погляд влади, „человѣку безъ средствъ нечего дѣлать за границей“, а звідси робився висновок, що Борисів їздив з якимись таємними завданнями; на думку влади—напевно їздив він для того, щоб побачитися з Драгомановим.

Зацікавлення соціальними питаннями виявилось в статтях Борисова. В журналі „Слово“ (1879 р. № 4) надрукував він розвідку про старіювання в нормах законодавства. В тому-ж журналі „Слово“ за 1879 рік в книзі І надрукував він статтю „Малорусское сельское общество“. Від заголовка цієї статті на владу повіяло духом „Громади“ і ця коректна й невинна стаття про народницькі форми сільської громади, без усяких політичних тенденцій, спричинилася до заслання її автора у Східній Сибір.

Офіційна справка 1880-го року так окреслює І. Борисова:

Борисів Євген Іванович скінчив університет в Одесі 1877 р.; син священика; служив у міській управі в „стройтельном“ відділі. Мав знайомства з гуртками Заславського та Ковалевського і був у близьких відносинах із Третьяковим, Ейтнером, Кравцовим та іншими. Бував на сходинах у Віттен і Афанасієвої, приятелював із Гернетом та Чендатським. Спочатку належав до партії слов'янофілів, потім перетворився на українофіла-соціаліста, се-б-то драгомановця. Часто їздив за кордон до Румунії за книжками з українофільським та революційним змістом, брав живу участь у набуванні друкарських приладь для друкарні, яку українофіли хотіли будувати біля Києва. Серед емігрантів і соціалістів Борисів мав значний вплив і численні знайомості.

От яку характеристику Борисова дала одеська влада, і не дивно, що після неї справа про полегшення становища засланих провалилася. Андрієвського було залишено у Вятці, а Борисова у Верхоянську.

М. В. Ковалевський займав в Одеській Громаді наприкінці 1870-х років окреме становище. Він був живим зв'язком з Київською Громадою. Приїздячи з Києва, Ковалевський привозив звідти бадьорий настрій її, дорікав Одеській Громаді в пасивності й додавав їй духу. Ковалевський і сам тоді горів огнем життя Київської Громади й казав, що живчик культурно-політичного життя в Києві бився жвавіш, аніж в Одесі. Смоленський і сам з цим погоджувався, але був ще дуже далекий від закликів „До зброї, громадо“.

Ковалевського влада відзначила після київських процесів 1878—1879 рр., коли його жінку, Марію Ковалевську, було заслано на каторгу. Самого Ковалевського було заслано в Сибір уже другим разом, яко

*Володимир Григорович
Мальований*

приятеля „сосланного Евгения Борисова, солидарного съ его антиправительственными взглядами и дѣйствіями“. Що Ковалевського мало помічали до його заслання, можна пояснити тим, що він був напів-київський, напіводеський діяч і тому довгий час його діяльність не було підсумовано як слід. Лише в 1879 році Тотлебен прийшов до висновку, що в особі Ковалевського ховається „другой Драгоманов“. Підчас розгляду справи про нього „Верховною Распорядительною Комиссією“ Дрентельн дав таку атестацію Ковалевського в листі до Лорис-Мелікова: Мик. Вас. Ковалевський, чоловік Марії Ковалевської, що їй було засуджено в Києві на каторгу за збройний опір в будинку Косаровської, служив в останні часи перед засланням в одеській міській управі й був близький приятель так само засланого Євгена Борисова. Ковалевський був солідарний з Борисовим в політичних поглядах, не криючися й дуже гостро ганьбив засуд Ковалевського й узагалі мав великий вплив на те оточення, серед якого жив. Велєдницький, що жив 1873 р. в Києві в помешканні Ковалевського, в своїх свідченнях оповідає, що це мешкання в ті часи було ще місцем, де відбувались зібрання українофільської партії; тут бували: Драгоманов, Зібер, Волков, Старицький, Чубинський та інші видатні українофіли¹⁾. Нарешті, з відомостей, одержаних агентурним шляхом, видно, що Ковалевський був головою лівої течії українофільської партії й після Драгоманова був найпопулярнішою людиною серед українофілів. По від'їзді Драгоманова за кордон він збирав гроші та матеріали для українофільського журналу „Громада“, був одним із керманичів у справі заложення в Росії українофільської друкарні, був знайомий з усіма видатними соціалістами й допомагав їм усім, чим міг. Крім цього всього, що тут написано, в ділах „III отдѣлення“ є відомості, що компрометують Ковалевського і, нарешті, за мого командування військами київської військової округи, я сам особисто знав про політичну неблагонадійність Ковалевського,—що був тоді вчителем київської військової гімназії²⁾.

Про умови перебування на засланні в північних губерніях деякі риси дають листи Щербини, якого за пропаганду серед робітників було заслано до Вологодської губернії. Ще до свого заслання Щербина написав „Очерки южно-русскихъ артелей и общинно-артельныхъ формъ“. В засланні Щербина збирав далі матеріали для цього-ж таки питання, як ми це й побачимо в друкованих нижче листах його до близьких.

Перший лист з 2 вересня 1878 р. з Сольвичегодська Вологодської губ.—до матери його дружини в Одесу.

„Стараюсь сдержать свое слово, то есть пишу каждую недѣлю. Осенью, вѣроятно, будетъ не то. Уже съ 1 сентября начались дожди, которые вѣроятно и будутъ литься цѣлую недѣлю.

„Намъ теперь жить веселѣе, т. к. къ намъ въ Сольвычегодскъ при-слали товарища. Это Франжоли³⁾ изъ Херсона. Скоро по всей вѣроятности пошлютъ сюда еще изъ вашихъ мѣстъ“⁴⁾.

2. Лист Олексієві Семеновичу Шаповалу (братові дружини) з 31 травня 1879 р.:

„Пишу вамъ, Алексѣй Семеновичъ, заказнымъ и посылаю на ваше имя посылку потому, что можетъ быть папаша не будетъ въ это время въ Одессѣ, а книги ужъ очень настоятельно требуетъ Смоленскій.

¹⁾ Велєдницький згадував ще Вільяма Беренштама.

²⁾ Велєдницький ще виказав, що сам був свідком в 1874 р. того, як жінка Ковалевського дорікала чоловікові за його пасивність та ледацтво в такі гарячі часи, коли майже всі українофіли приєдналися до завдань соціалістичної партії, підписавши „известный актъ слиянія“. Курицин в листопаді казав не про „слияніє“, а про „соглашеніє“.

³⁾ Андрій Франжоли, землевалець, засланий по процесу 193-х.

⁴⁾ В Одесі в цей час розглядалася справа гуртка Ковалевського.

„Въ посылкѣ вы найдете три части „Исторіи Запорожской Сѣчи“ Скальковскаго, два тома „Статистики Новороссійскаго Края“ и брошюру о Запорождахъ Мышецкаго. Всѣ эти книги передайте, и какъ можно скорѣе, Смоленскому. Затѣмъ рукописи мои передайте папашѣ. Изданіе своей книги я хотѣлъ бы устроить такимъ образомъ, чтобы, конечно, рукописи вышли совершенно чистыми изъ подъ цензурнаго карандаша. Книга сама по себѣ безвиннѣйшая, но вѣдь всякіе цензоры бываютъ и если цензору вздумается выбросить или существенно попортить главу VIII въ первомъ очеркѣ „Южнорусскія артели и общинно-артельныя формы“, тогда, по моему мнѣнію, и совсѣмъ не надо издавать книги въ Одессѣ. Я придаю существеннѣйшее значеніе этой главѣ, такъ что остальные очерки служатъ только для уясненія ея и значить поступиться ею никакъ нельзя. Тогда лучше будетъ издать книгу въ Петербургѣ безъ всякой цензуры или въ какомъ либо другомъ городѣ съ подходящимъ цензоромъ. Пусть папаша (Семен Шаповалов) сдѣлаетъ, какъ самъ знаетъ. Ему будетъ это виднѣе. Не забудьте только передать ему относительно важнаго значенія VIII главы въ первомъ очеркѣ для меня.

Вашъ Ф. Щербина“.

3. З Каднікова 24 липня 1879. Батькові дружини Семенові Шаповалу.

„Пишу Вамъ настоящее письмо изъ новаго своего мѣстожительства, т. е. изъ Кадникова. Проѣздомъ прожилъ четыре дня въ Вологдѣ. Губернаторъ завелъ рѣчь о переводѣ на югъ. Я сказалъ, что хлопотали о переводѣ собственно Вы и что переводиться въ Одесскій уѣздъ врядъ ли резонно¹⁾. Это общее, впрочемъ, мнѣніе. У насъ жить здѣсь гораздо спокойнѣе, чѣмъ у Васъ людямъ отмѣченнымъ.

„Я просилъ у губернатора доставить мнѣ возможность для собиранія свѣдѣній по общинному землевладѣнію и вообще обычному праву.

„Вообще положеніе мое значительно улучшилось и я рассчитываю на одно изъ двухъ: или окончательное освобожденіе или же на переводъ на югъ, но только не въ Одессу.

„Если Саша²⁾ пріѣхала изъ-за границы, — отошлите поскорѣе ее ко мнѣ. Меня сильно беспокоитъ, что я ничего не получаю отъ нея уже двѣ съ лишкомъ недѣли³⁾.

„Ссылныхъ въ Кадниковѣ много. Стѣсненій меньше, чѣмъ въ другихъ городахъ. Освѣдомляясь о томъ, люблю ли я прогулки внѣ города, мѣстный исправникъ просилъ дать ему честное слово относительно того, что я не убѣгу“.

В грудні 1879 р. Ф. Щербина ще був у Каднікові, Вологодської губерні на засланню і дружина його Олександра Семеновна, що поїхала з чоловіком на заслання, переслала вже готовий рукопис книги „Очерки южно-русскихъ артелей“ в Одесу своєму батькові С. Ф. Шаповалову (батькові поета М. Шаповалова). І С. Ф. Шаповалов віддав її друкувати до друкарні Ульриха.

4. Лист з Каднікова 1 грудня 1879 р.

„Вчера мы получили посылку.

„Получилъ также посланные Вами три листа прокорректированной уже книги.

¹⁾ В Одесі в той час був Тотлебенівський режим і йшли адміністративні заслання до Сибіру.

²⁾ Дружина Ф. Щербини, Олександра Семеновна. В офіційнім листуванні про Федора Щербину при його засланню її названо Ксенією, що їде разом із чоловіком на заслання.

³⁾ Подорож О. С. збіглася з організацією перевоза друкарні, в якій брав участь Л. А. Смоленський, добрий знайомий Шаповалових.

„Главное, чтобы Ульрихъ успѣшилъ выслать скорѣе всю. До сихъ поръ прокорректировалъ только всего шесть листовъ. Правду ли говорить Ульрихъ, что у него мало шрифту. Васъма важно было бы появленіе объявленій и рецензій на такіе мѣсяцы, какъ декабрь, январь и февраль. Въ Харьковѣ и Кіевѣ нужно будетъ еще списаться съ какими-нибудь книгопродавцами.

„У насъ смѣнили губернатора. Ждемъ другого. Ф. Щербина“.

Згадана тут книга мала складну роллю. Цензор Єленев дозволив її друкувати 1 вересня 1879 р. і її почато друкувати в друкарні Ульриха. Але прийшов новий цензор, барон Ган. Він знайшов книгу Щербини небезпечною і написав цю свою думку помічникові Тотлебена—Панютину. 19 січня 1880 р. градоначальник дістав наказа припинити її друкування: „Признавая неудобнымъ по нынѣшнимъ обстоятельствамъ распространение этихъ очерковъ въ публикѣ—приостановить печатаніе очерковъ Щербини“. Лише пізніш, за Верховної Комісії Лорис-Мелікова, після того, як Тотлебен покинув Одесу, пощастило добути дозвіл, і книга вийшла в кінці 1880 р.

З членів тодішньої одеської громади 1870-х років найбільшу культурницьку діяльність—судячи з наших матеріалів—розвинув Смоленський. Смоленський сам зформувався під впливом гуртків 1869—1871 рр. Він дбає про утворення організаційного осередку, який з'єднував-би всіх членів Громади, бо, на його думку, одного почуття солідарності у членів її замало. І коли осередок цей було зорганізовано під назвою „Уряд“, то він склався з Смоленського, Євг. Мальованого, Михайла Климовича та Андрієвського. В 1876 р. було налагоджено міцний зв'язок із землевольцями через Желябова. Коли 1876 року Драгоманів їде через Одесу за кордон, то на зібранні у Боровського ми бачимо міцно з'єднаний гурток—Желябов, Драгоманів, Смоленський, Мик. Вас. Ковалевський та Євг. Мальований, Дашкевич, поетка „Гапка“ Іщенко.

Культурний зміст українофільства об'єднував людей різних відтінків у Громаді. Смоленський давав теоретичне обґрунтування ідеології Громади—її народництва. На чолі українофільства стояло національне питання, яке Смоленський формулював так: 1) національність кожної країни обумовлюється більшістю селянської людності цієї країни і 2) особи інших національностей можуть бути прихильними до української культури, не зважаючи на своє інше національне походження¹⁾.

Управління місцевої шкільної округи швидко спостерегло стосунки вчителя Смоленського з непевними суспільними колами, і цього вчителя історії було так само усунуто з „відомства народної освіти“, як і Андрієвського. До того-ж попечитель Голубцов не міг навіть написати „якъ малороссіянину, ему удобнѣе быть въ великороссійскихъ губерніяхъ“, бо Смоленський, як свідчить формуляр його, не був Українцем²⁾. Тому Смоленського просто було вигнано без усяких інших причин, просто як українофіла. Смоленський знайшов лекції спочатку в залізничній школі, а потім і в юнкерській, і таким чином пішов з очей гр. Димитрія Толстого та Голубцова. Це не тільки не захитало його поглядів та переконань, а навпаки, усталило їх, зробило його ще сміливішим.

В період 1878—1879 рр. навколо Смоленського та Андрієвського в юнкерській школі склався українофільський гурток з учителів, службовців

¹⁾ Доповідь С. М. Щербини і спомири В. А. Крижановського.

²⁾ Походив з католицької шляхти Подільської губ., отже міг бути й Українцем зроду, але рід цей потім зросійшився.

та учнів-юнкерів. Цей гурток збирався на помешканню Смоленського за чаєм: тут читалися українські історичні й літературні твори, а також праці з українознавства. За начальника юнкерської школи Лазаревича і склад адміністрації, і склад учителів сприяв цьому: він складався з трьох четвертин самих українофілів. Через казенний характер школи—українофіли ці були, можливо, не першорядні діячі, і не дуже яскраві, але все-ж такі гурток був добрий: ад'ютант Сп. Ос. Квятковський¹⁾, діловод учбової частини Кл. Онуфр. Скробанський, ротний командир Мих. Петр. Іваненко, молодші офіцери Мик. Римкевич, Мих. Ів. Стрига та Як. Вик. Цибульський; потім учителі: російської мови—Ів. Костенко та Петро Юрченко, що замінили Андрієвського, математики Іван Антонович, фізики та хемії О. Цомакіон (лаборант університету, якому Климович написав відомого вже листа про засланих), топографії Сав. С. Черняєв (з листа Климовича до Цомакіона видно, що Черняєв або посилав гроші для засланих, або їх збирав).

В момент масового висилання неблагонадійних елементів до Сибіру Л. А. Смоленський був у селі Макаровці, і це його уратувало: хоч прізвище Смоленського стояло серед призначених до заслання, його в Одесі не знайшли і тому не заарештували. Попав він до в'язниці в зв'язку з справою студента Климовича. Перлюстрований лист його звернув увагу жандармів на Смоленського та привів його до політичного відділу одеської в'язниці (казарма № 5 на Гулевій вулиці, де сиділи раніш Лизогуб, Чубарів, Давиденко, Логовенко, Віттенберг). Поміч прийшла несподівано з боку його колишніх учнів з юнкерської школи. Вони вплинули на начальника юнкерської школи Мик. В. Лазаревича і той через ген. Кживоблоцького випросив у Тотлебена звільнення Смоленському. Ордер на звільнення приніс Смоленському його колишній учень—Л. Куликовський. Смоленського це дуже зворушило—не так саме звільнення, як те співчуття, яке виявили в цій справі його колишні учні²⁾.

Ці пригоди не спинили культурницької діяльності Смоленського. Він далі гуртує коло себе молодь і бере участь в організації приватних викладів. 1881 р. в Одесі, по розгромі „Народньої Волі“ в Петербурзі, виявилось, що тут було багато народовольців на чолі з Вірою Фігнер і В. Г. Георгієвським. Слідство Стрельникова про 95-ть і потім суд—виявляють існування в Одесі ряду гуртків і потайної друкарні Виконавчого Комітету. В двох з цих гуртків ми знаходимо і зв'язок з українофілами, а саме на ґрунті гуртків самоосвіти. Перший з цих гуртків (Бяловесского)—суто народовольський: сестра Бяловесского в листі до брата остерігає його від впливу проф. Олександра Семеновича Трачевського. Другий гурток, Степана Романенка, був суто народницький, але Романенко та Борис Симонович стояли в нім дуже близько і до „Народньої Волі“ через Віру Фігнер, яка була тоді агентом Виконавчого Комітету „Народньої Волі“. З виказів Ольги Мавроган (діло 95-ти) виявилось, що обидва гуртки на приватних помешканнях улаштовували виклади систематичного курсу лекцій. Маємо також викази трьох молодих артилерійських офіцерів—Попкевича, Громиченка і Степанова, яких тоді було заарештовано, а потім переведено на посади далеко від Одеси. В 1880 і 1881 роках це були лекції проф. Ол. Сем. Трачевського (історія Європи в новітні часи) та Л. Ан. Смоленського (старовинна історія Греції та Риму). Лекції читано на помешканнях Смоленського, Мавроган, Громиченка, Степанової і Попкевич. Смоленський прочитав 20 лекцій, Тра-

1) Застрелився коло 1881 р.

2) З оповідання, що я чув від Куликовського.

чевський більш як 10. Припинилися вони 1881 року з початком арештів членів обох гуртків. Лекції ці захоплювали слухачів своїм змістом і тими висновками, що їх робили лектори. Політичну економію не було кому читати, не було відповідного лектора, і члени цих двох гуртків студіювали її сами, з підручника Чупрова, так само, як і „Письма декабристовъ“. Учасни в читанні лекцій Олексія Івановича Маркевича—тоді вчителя комерційної школи—тут непомітно.

В ті роки в одеській університеті були хвилювання з приводу заборони прийняти на катедру доцентом П. Т. Климовича й залишити на другій кафедрі Герценштейна. Скінчилося це тим, що всі прогресивні професори змушені були залишити університет; пішли Ол. Серг. Посников, Ілля Мечников, Дювернуа, Трачевський.

Тимчасом зібрання молоді в помешканні Смоленського звернули увагу поліції, як про це свідчить така доповідь одного з агентів: Л. А. Смоленський живе на Старопортофранківській вулиці № 81 з 7 серпня 1880 р. за винятком того часу, коли він з 1 липня до 10 серпня 1881 р. виїздив у село Морозівку Ананьївського повіту. Весь цей час я стежив за Смоленським, бо він мені здався дуже підозрілим з політичного боку, а саме тому, що до нього приходила Морейнес¹⁾ і така-ж підозріла особа жила в нього в помешканні з 26 квітня до 4 травня 1881 року—це учитель Олексій Олександрович Андрієвський, що приїздив з Києва, і про що я доповідав приставу. У Смоленського з деякого часу збираються невідомі чоловіки та жінки, що приходять до нього вечорами раз на тиждень; буває їх 4—5, а іноді й 10 чоловіка²⁾.

Зараз-же по заарештуванню членів обох гуртків було заарештовано і самого Л. А. Смоленського. Він сидів у в'язниці всього лише три дні. Громиченка (родився і вчився на Полтавщині), Попкевича (учень Ковалевського в київській військовій гімназії) та Степанова (сестра його Євдокія була в жіночому гуртку Віри Фігнер та Світич) по звільненню з в'язниці вислано з Одеси на службу в „отдаленныя мѣста“. Крім цих засланих на зібраннях у Смоленського бували: Елеонора Світич, Аделаїда Розенштейн, Віра Петрова, Симоновичі Борис та Геся („Галья“ народницького гуртка, що 1881 р. жила в Берні в Швейцарії), Леонид Третьяков та Хоецький (народовольці), Степан Романенко і народній вчитель Долбня.

Вийшовши з в'язниці, Л. А. Смоленський пробував перевестися на Кубань, але це йому не вдалося. Він подав прохання попечителеві кавказької шкільної округи, але той запросив попечителя одеської і виявилось, що Смоленський перебуває під доглядом поліції. Звичайно, кавказький попечитель Смоленському відмовив. Та Н. В. Лазаревич знову пристроїв Смоленського вчителем історії в юнкерській школі (в 1882 р.). І ці лекції давали йому змогу жити. Але слідство Стрельнікова та процес 1883 року одеських революційних гуртків виявили, що студент народоволець Леонид Третьяков приносив Лазаревичу на його помешкання нелегальну літературу, і самого Лазаревича було скинуто з посади; йому довелося доживати свого віку на мізерні заробітки з плетіння кошів. Смоленського цей процес не зачепив (з 95-ти осіб, що їх обвинувачував Стрельніков, лише третину було притягнуто до суду) і навіть не припинив його педагогічної діяльності: він учителював в юнкерській школі до самого 1905 року.

¹⁾ Фанні Морейнес з гуртків „Нар. Волі“ в Миколаєві й Одесі.

²⁾ Архів ген.-губ. 1882 р. № 241—про Громиченка, Степанова, Попкевича і учителя Смоленського.

Боевим кличем одеської громади була його „Українська Марсельєза“ (сучасним правописом):

Вперед, вперед, сини Вкраїни,
Славутній час вже наступив:
Супроти нашої країни
Злий ворог прапор розпустив.
До зброї, громадо!
Ставаймо в ряди!

Щоб вражою кров'ю
Залить борозди!
Хіба не чуть, які по селах
Усюди стони роздались
На наших рідних, невеселих,
Ворожі списи піднялись....

Володимир Григорович Мальований був одним із найтвердіших, найнепохитніших українофілів-народників. В семидесятих роках він провадив велику культурницьку роботу, спочатку в Катеринославі, потім в Одесі. Мальований—поет, пропагандист і організатор. Близько підходив своїми поглядами до землевольців, був прихильником спільного фронту з соціалістами „общеруської“ орієнтації, але твердо тримав українську лінію. Його заарештовано в другій половині червня 1879 року та призначено на заслання до Східного Сибіру. Коли справу Вол. Гр. Мальованого переглядала „Верховная Распорядительная Комиссія“, утворена за Лорис-Мелікова, то звичайно запитала відомостей про нього у жандармської влади, і от яку атестацію вона йому дала: Мальований Вол. Гр. служив діловодом в одеській міській думі. Належав до гуртка Гернета, Бемера та інших службовців думи, а також допомагав грошима особам, що ховались від переслідування. За деякими відомостями належав і до українофільської партії, а в останні часи разом із Борисовим, Ковалевським, Андрієвським та іншими став крайнім соціалістом. Його оселя завше була осередком революційної діяльності. Наприкінці 1876 року у нього були величезні збори українофілів і соціалістів, на яких члени партії хотіли порозумітися й прийти до згоди що до спільного програму діяльності. На цих зборах з боку соціалістів були—Дебогорій-Мокрієвич, Стефанович, Чубаров та інші, а з боку українофілів—Андрієвський, Борисів та інші. Мальований брав як-найживішу участь у збиранні грошей Драгоманову на видання журналу „Громада“ і в нього була в Одесі каса. В останній час він брав участь в урядженню української друкарні, мав знайомості з соціалістами і так їх прихилив до себе, що навіть ворожі партії вірили йому. В Одесі жив довго і мав звязки. На підставі цих відомостей його заслано до Східного Сибіру безтерміново 29 червня 1879 р.¹⁾

Коли Мальований опинився в мценській пересильній в'язниці й дізнався, що його засилають до Східного Сибіру, він не занепавав духом, не виправдувався. Свій бадьорий настрій виливає він у віршах, що їх написав у мценській в'язниці (правопис сучасний):

Не потурай на те, що шлях ще не пробитий,
Що нетрами пустими треба йти,
Де тільки вие звір несамовитий:
Дарма—прямуй до світлої мети!

Не потурай на те, що ніч глуха все вкриє:
Ударить грім із хмар у тьмі німій,
А вітер лютий з півночі повіє...
Вперед, вперед сміліше, друже мій!

¹⁾ З прохання дружини Мальованого, Юлії Вол. видко, що 1879 року він перебував на засланні в м. Балаганську, Іркутської губ. По процесі 16-ти (в Києві) та по втеді його засуджено на заслання до Якутської області.

Не потурай ні на що. Навіть смерті
Не бійсь—її ніхто не оббійжить.
Да краще-ж нам у боротьбі померти,
Ніж у багні гниючи мовчки жить.

Не потурай на те, як часом добрі люди
Влещатимуть, щоб не виходив сам,
А ждав, поки завятих більше буде.
Вперед рушай, бо честь і воля там.

Не потурай — тоді вас більше стане,
Як знайдеться той перший, що за край
Проти всього на світі сам повстане;
Вперед, вперед — борись, не потурай!

Ідеологія борця виложена в цих віршах досить яскраво; таким дійсно і був В. Г. Мальований, коли вийшов з сутінків звичайних членів „Громади“ в передні лави борців.

З Сибіру він два рази пробував тікати. Перший раз у вигляді заїжджого купця, але ця проба кінчиться невдачею. За два роки він знову тікає. Яко ямщик він переїздить Сибір і з'являється в Катеринославі, де він залишив родину—двох малих дітей, Тараса й Марину. Що до них з Сибіру прибув бадьорий духом борець, а не розбитий життям засланець, свідчить одей вірш „Не потурай“, що він його вписав у зшиток своїм дітям і зазначив його М. П. Т. (мценська політична „тюрма“).

Два роки (1881—1883) Мальований був діяльним членом Драгоманівського гуртка в Женеві. Потім знову повернувся до Росії; цей поворот був викликаний бажанням женеvської еміграції додати сили діяльності останків „Народної Воли“. Відгомін централізації революційного руху ми знаходимо і в статті М. П. Драгоманова в №№ 37 та 38 „Вольного слова“ („Народная воля о централизации революционной борьбы въ Россіи“). Але треба зазначити, що Мальований формально до „Народної Воли“ не належав і його приїзд пояснюється єдністю революційного фронту.

Мальований думав переїхати через Варшаву на Київ, але у самому Києві його пізнали й заарештували; на цей раз було заслано його до Східного Сибіру.

Про незламну енергію В. Г. Мальованого свідчать два листи його з 1889 р., що збереглися у його рідних. Перший лист написаний 5 квітня до його маленького сина Тараса, який почав як-раз учитися в гімназії (за допомогою Одеської „Громади“).

„Вчера я былъ въ городѣ и получилъ твое письмо, адресованное въ Киренскъ. Теперь ты вѣроятно уже знаешь, что я пересланъ изъ Киренска въ Якутскій Округъ, такъ какъ я объ этомъ писалъ тетѣ. Живу я не въ самомъ городѣ, а недалеко отъ него, верстахъ въ 10, въ ночлегѣ. Ты, впрочемъ, не знаешь, что такое ночлегъ и улусъ, а потому я тебѣ объясню. У Якутовъ нѣтъ волостей и селеній, а вмѣсто нихъ есть улусы и ночлеги. Каждый улусъ изъ нѣсколькихъ ночлеговъ. Живуть здѣшніе инородцы, т. е. Якуты не въ избахъ, а въ юртахъ, особаго рода землянкахъ, при чемъ юрты эти строятся безъ всякаго плана и порядка—по 2—5 въ одномъ мѣстѣ. Онѣ нѣсколько напоминають наши хутора. Я же собственно живу не въ юртѣ, а въ очень небольшой избушкѣ. Эта избушка была выстроена какимъ то поселенцемъ. Вся эта постройка состоитъ, кромѣ этой избушки, изъ маленькой пристроенной къ избушкѣ же кладовой, такой же маленькой бани и сарая. Все это почти разрушено, такъ что избушку пришлось исправлять, послѣ чего въ ней и чисто и свѣтло. Саженьяхъ въ 20—30 отъ меня стоитъ такая же избушка и въ

ней живеть татаринъ поселенець съ женой, а саженьхъ во 100 въ другую сторону живеть поселенець рускій.

„Итакъ живу я довольно уединенно. Разъ въ недѣлю бываю въ городѣ, но эти поѣздки мало даютъ хорошаго, такъ какъ изъ мѣстныхъ городскихъ жителей никого знакомыхъ у меня нѣтъ, а изъ товарищей въ городѣ живутъ 2—3 человѣка. Остальные мои товарищи по ссылкѣ живутъ въ такихъ же улусахъ какъ я отъ 30 до 400 верстъ отъ города.

„Въ сентябрѣ этого года оканчивается срокъ моей ссылки и если только я буду здоровъ и мнѣ не прибавятъ новаго срока, то немедленно же думаю ѣхать къ вамъ. Я собственно не думаю, чтобы мнѣ прибавили срокъ, но въ виду того, что теперь прибавляютъ очень многимъ сроки, могутъ, конечно, прибавить и мнѣ. Прибавленіе сроковъ присылается обыкновенно изъ Петербурга“.

В цім листі Вол. Гр. висловлює синові свій погляд на освіту.

„Я смотрю на образованіе, т. е. на приобрѣтеніе знаній, какъ на средство, при помощи котораго всякій человѣкъ можетъ болѣе правильно размышлять, видѣть недостатки, какіе существуютъ въ жизни людей, и изыскивать средства, какими можно исправить эти недостатки, а также при помощи которыхъ человѣкъ сѣмъетъ наибольше сдѣлать для себя и для другихъ добраго, хорошаго.

„Образованіе для всякаго человѣка то же, что оружіе для воина: какъ бы храбръ ни былъ воинъ, но если онъ безоруженъ, то много онъ не сдѣлаетъ, такъ точно какъ бы не хотѣлъ человѣкъ дѣлать добро и себѣ и другимъ, но если у него нѣтъ знаній, если умъ его не развитъ, или онъ не знаетъ причинъ, почему плохо живется людямъ и что нужно дѣлать, чтобъ жизнь лучше сдѣлать, то бьется, какъ рыба объ ледъ, и все таки или ничего не сдѣлаетъ или очень мало. Всякій долженъ не терять дорогого времени, приобрѣсти больше знаній, а затѣмъ эти знанія приложить въ жизнь, т. е. работать умственно и физически. Къ несчастію теперь далеко не всѣ люди имѣютъ эту возможность, но кто ее имѣетъ, тому грѣшно не воспользоваться ею. Отраслей знаній очень много и онѣ разнообразны, такъ что приобрѣсти всѣ ихъ конечно нельзя, да въ этомъ и нѣтъ надобности: пусть каждый дѣлаетъ то, къ чему онъ чувствуетъ охоту, способность, но пусть онъ свое дѣло изучитъ. Гораздо хуже разбрасываться въ разныя стороны. Поэтому особеннаго значенія не имѣетъ, будешь ли ты въ классической или реальной гимназіи, въ техническомъ училищѣ или въ сельско-хозяйственной школѣ. Избирай же, къ чему ты чувствуешь наибольшую склонность“.

Який заповіт ставить засланецъ своєму синові? „Не забывай, что очень много на землѣ бѣдныхъ, голодныхъ и холодныхъ людей и что обязанность всякаго честнаго человѣка, такъ или иначе, помочь этимъ людямъ“.

2 тижні пізніш Мальований пише сестрі про свої побоювання того, щоб засланця не було продовжено ще на якийсь час:

„22 марта въ городѣ произошли столкновенія 40 ссыльныхъ съ администраціей, причемъ произошла перестрѣлка (ссыльные всѣ были въ одной квартирѣ) и 6 человѣкъ изъ ссыльныхъ убиты, а 7 ранены. Событіе это произвело на всѣхъ насъ, живущихъ въ улусахъ, потрясающее впечатлѣніе и я недѣли 2 былъ въ туманѣ, почему и не отвѣчалъ вамъ до сихъ поръ“.

Цей розстріл беззбройних засланців не тільки болуче вразив В. Г. Мальованого, але й відбився на його власній долі: коли минув час, на який Мальованого було заслано, його ще на 4 роки було пере-

ведено до Західнього Сибіру до Томської губернії також на заслання. А коли й ці 4 роки минули, Володимир Григорович помер 9 березня 1893 р. в лікарні в Томську, де йому було зроблено операцію (у нього був пістрьяк шлунка). Трагічна смерть—на порозі давно очікуваної волі...

Подав О. Рябинин-Скляревський.

Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною.

Не зважаючи на це, що завдяки пієтизмові Михайла Павлика до Михайла Драгоманова маємо видане листування Драгоманова з Мелітоном Бучинським ¹⁾, листування Драгоманова з Теофілом Окуневським ²⁾, далі видані листи Драгоманова до представника групи галицьких польських демократів ³⁾, до Юліяна Яворського ⁴⁾, до редактора Зорі Олександра Борковського ⁵⁾, до Костя Паньківського ⁶⁾, до Остапа Макарушки ⁷⁾, до Юліяна Бачинського ⁸⁾ й Омеляна Огоновського ⁹⁾, листування Драгоманова з Наталією Кобринською ¹⁰⁾ й нарешті сьомитомове листування Драгоманова з Павликом ¹¹⁾, що Іван Франко видав у двох томах листи Драгоманова до себе й інших ¹²⁾, далеко не все листування Драгоманова з Галичанами видане досі друком. Самі публікації Павлика та Франка вказують, скільки листів Драгоманова запропастилося, хоча частина з таких запропадених листів побачить денне світло разом із матеріалами соціалістичних процесів. Павлик видав напр. сім напустих листів Данила Тянякевича до Драгоманова ¹³⁾, але не роздобув ні одного листа Драгоманова до Тянякевича. Це певне, що не один Галичанин спалив листи Драгоманова, але певне й те, що ще багато листів зберігається по приватних руках. Тому треба висловити тут бажання, щоб усі збережені листи Драгоманова як-найшвидше появились друком як цеголки до будучого малюнку ролі Драгоманова в житті Наддністрянщини. Зокрема треба пошукати, чи не збереглися де листи Драгоманова до Остапа Терлецького й чи не знайдеться більше листів Драгоманова до Володимира Навроцького ¹⁴⁾. Що сталося з листуванням Драгоманова з Станиславів-

¹⁾ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—1877. (Збірник фіолологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка, т. XIII. Львів, 1910).

²⁾ Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілом Окуневським (1883, 1885—1891, 1893—1895). Львів, 1905.

³⁾ З рр. 1888—1889.

⁴⁾ З рр. 1891—1894.

⁵⁾ З рр. 1888—1889.

⁶⁾ З рр. 1886, 1893—94.

⁷⁾ З р. 1894.

⁸⁾ З рр. 1894—95.

⁹⁾ З рр. 1871—77, 1893—94. Листи, зазначені під чч. 3—9, вийшли в „Науковій Бібліотеці“ Української Видавничої Спілки в 1901 р. п. н. Михайло П. Драгоманов. Переписка. Т. I. (Більше томів не вийшло). „Переписка Юліяна Бачинського з Михайлом Драгомановом“ вийшла також у 1900 р. як „Додаток до України ігредентів“.

¹⁰⁾ Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893—1895). Львів, 1905.

¹¹⁾ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Т. II (1876—1878). Т. III (1879—1881). Чернівці, 1910. Т. IV (1882—1885). Чернівці, 1911. Т. V (1886—1889). Чернівці, 1912. Т. VI (1890—1891). Чернівці, 1910. Т. VII (1892—1893). Т. VIII (1894—1895). Чернівці, 1911.

¹²⁾ М. Драгоманов. Листи до Івана Франка і інших (1881—1886). Львів, 1906. 1887—1895. Львів, 1908.

¹³⁾ Листи Данила Тянякевича до Михайла Драгоманова (1876—1877). Львів, 1906.

¹⁴⁾ Один лист Драгоманова до Навроцького надрукував Франко в II т. Листів (стор. 303—6). Два листи Драгоманова до Навроцького опублікував я п. н. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким (Літературно-Науковий Вістник, 1923, кн. III). Один лист

цями поза Мелитоном Бучинським (Желехівським, Заклинським і т. д.), з віденськими Січовиками, з радикалами? Чи збереглися листи Драгоманова до Володимира Коцовського, Василя Нагірного, Буковинця, Григорія Купчанка й т. д.?

До дотеперішніх публікацій листів Драгоманова до Галичан хочу додати низку недрукованих іще листів, що зберігаються в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка. Побіч листів, що стають доповненням дотеперішніх публікацій, з'являються тут листи Драгоманова до галицьких діячів і письменників, листування котрих із Драгомановим досі не друкувалося.

І. Лист Драгоманова до Ярослава Окуневського.

На жаль відомий усього один лист Драгоманова до Ярослава Окуневського. Він зберігається в архіві Франка під ч. 480. Що це лист до Окуневського, вказує така приписка: „Написаний по поводу висилки збірки пісень із Галичини та від панни Поплавської із Поділя російського. 25/8—96. Др. Окуневський“.

А свій перший лист до Драгоманова з 24 жовтня 1883 р. починав Теофіл Окуневський ось як: „Я брат того Окуневського, котрий уже кілька разів з Вами переписувався“¹⁾. В цих словах міститься не тільки ствердження, що лист Драгоманова до Окуневського з 24 грудня це лист до Теофілового брата Ярослава, але й вказівка, що треба шукати дальших листів Драгоманова до Ярослава Окуневського. Ось текст листа Драгоманова:

Chemin Dancet, 14.24 Dek., 1882.

Шановні земльаце.

Оце зараз дістав другу Вашу посилку пісень. Дуже дякую Вам і панні Поплавській. Тільки довершіть Вашу ласку: попросіть п-у Поплавську наперед записувати всьаку пісню на осібнім листочку і підписувати в кінці кожну: Записано в NN році, там-то, таким то, од такого то (ім'я не важно, а важний час, стан, літа). Це не прибавить багато праці, а дуже важно для діла; записка ж кожній пісні на осібнім листочку безпремінно потрібна для сортирування варіантів. Тепер ја мушу сам переписати так всі пісні, котрі мені пересилають инакше написані.

Спеціально прошу спитайте панночку, де ј од кого вона записала пісню Козак гр. Жевуского. Під неју підписано: та не Таланецька, а з Волиньа. Що це значить? Як з Волиньа? Пісньа, звісно, не народньа, то тим цікавіше знати, од кого вона?

За сим шче раз спасибі.

Ваш М. Драгоманов.

Де Терлецькиј? Коли можна, напишіть його адрес.

24 Јанв.

Чорт батька зна, шчо ја наробив! Лист цей одложив був, шчоб справитись на почті про Ваше рекомендоване письмо,—справивсь: сказали, шчо вернулось адресатові, а сам ја ј залишив оцеј лист в кешені, та тільки сьогодні ја його знајшов.

Простіть! Ја був в великій біганині, так шчо голови не мав. Простіть і не платіть мені по заслузі.

Драгоманова до Якова Головацького опублікував проф. К. Студинський в Старій Україні за 1924 р., стор. 15—6 п. н. „Оставить безъ отвѣта“. (Доля одного листа Мих. Драгоманова).

¹⁾ Переписка, стор. 3.

II. Недруковані листи Драгоманова до Павлика.

В тім-же архіві Франка переховуються в збірці листів під ч. 216 (чч. листів 2, 55 і 142) три недруковані листи Драгоманова до Павлика, що гнівний був на Франка в часі видавання свого листування з Драгомановим. Лист Драгоманова, друкований під 1, відноситься до 1876 р., коли Драгоманов проживав у Відні, а Павлик зайнявся у Львові окремим виданням переднього слова до київського видання Повістей Федьковича. Згадане переднє слово Драгоманова вийшло у Львові 1876 р. п. н. Галицько-руське письменство. Подане в адресі першого листа помешкання займав Драгоманов у квітні, при кінці травня був уже на іншому помешканні. Лист Драгоманова, друкований під 2, це його відповідь на лист Павлика з 16 травня 1884 р.¹⁾, а лист Драгоманова, друкований під 3, це відповідь на лист Павлика з 16 лютого 1885 р.²⁾. Відсилаючи зацікавлених до Павликового видання, щоб не переповідати тут довго справ, порушених у 2 і 3 листах, все таки даю в нотатках виписки про справи, які стають ясними тільки в зв'язку з тим, що писав про це Павлик. Не потрібно доказів на те, що всі три листи Драгоманова були адресовані до Павлика, до того при першому листі зазначено рукою Франка „до М. Павлика“, а при третьому тою-ж рукою „до П—ка“.

Wien, Josephstadt, Lederergasse, 23, XII Stiege, Th. 145.

1. Дорогий Добродію.

Робіть з переднім словом, що знайете. Пишіть. Незабаром і я напишу Вам.—Зверніть увагу на статтю Карпата про Ист. П. і Федьковича, особливо на фразу про панів і слуг.

Ваш М. Драгоманов.

20 Maju, 1884.

2. Шановний земляче.

Оде дістав Ваш лист раніше ніж успів вислати Вам приобіцйані книги* Споритись, бачу, і я мушу з Вами кинути, бо Ви не хочете, чи не можете об'єктивно брати слово про діла, в котрих Ви хоч трошки замішані. Я Вам написав, що не можу так поступитись в оправданьну поведінку львов'ян, старших і молодших і нагадав Вам, що я пишу Вам тільки те, що Ви писали колись Ф-ру, а що Ви мені одписуєте як раз таке, яке Вам колись писав Ф-ро. Це факт, котрий можна підтвердити текстами. А Ви мені не тільки пишете, що Ви, мовляв, принципів не перемінили, об чім і речі не було,—а ще прибавляєте, що не будете писати далі, бо „тепер вже в українців кожний галичанин, коли не мошенник і змінник, то в кожному разі дурак“.—Я Вам скажу напрямки, що цю аргументація безспорно дурна і хто її часто пускає в ход, той і будучи не тільки не дураком, а навіть дуже розумним чоловіком, стає на дуже небезпечну дорогу—таки до дурости. Людський мозок—організм, порча в одному пункті—розходитьсь по трохи на вкруги і може заволодіти і усім мозком. Дивіться же, як Ви починаєте аргументовати навіть в ділі трохи дальшим Вас:

Я Вам писав про те, яка ненормальність, що „Діло“ не помогло В. Спільці, як не помогло В. Сојузу, про котрі навіть дурницю написало. А Ви мені відповідаєте, що Ви в тому не винні, а ще я вихожу

¹⁾ Переписка, IV, стор. 269—71.

²⁾ Там-же, стор. 332—3.

винен, бо заборонив би то Вам писати про те, про що ја ліпше знају, ніж Ви. А ја Вас за Діло завше вважају невинним, бо Ви в Ділі ні при чому, а торік зовсім не мали зв'язку навіть з прилогоју до „Діла“. Так шчо ја навіть коли б був архипрокурор, то і то не міг би винити Вас. А писати Вам ја теж не забороняв про В. С. і т. и.—а поставив Вам тільки на вид те, шчо треба сповнити просьбу товаришча і не писати про звисне діло, коли він, знајучи те діло ліпше, просив Вас виразно звисних річей про його не писати, то б то в данному случају промовчати.—Хиба ж Ви не бачите, що це зовсім инша річ,—а также і того, шчо як почати так аргументовати, то зовсім розмовляти не можно.

А воно слід би поговорити про багато річей,—звисно, будучих, споминајучи бувше, шчоб не повторити прежніх помилок. Ви і сами пишете напр. „про галичан і укр.“, шчо „варто б було розібрати деталі“. І ја думају, шчо варто б—особливо коли ја сам не великий українецьфіл! Варто б було розібрати навіть Вашу теоріју особистих сімпатій і відносин напр. в прилозі до того, як звисні Вам „галичане“ обертались і обертајутьсѧ до звисних Вам напр. жєневських українців,—розібрати, хоч би дѧа того, шчоб спитати Вас: так значить і жєневці мајуть право виходити в одставку, коли їх осіб далеко не гладьѧ по головці?!... Куди ми з певною теорією заїдемо?!

Скажу тепер про книги. Ви виѧать обиженно пишете про „даровані мої книги, котрі стоѧть в моїї жє друкарні“.—А ја перш усього і не знав, шчо Вашого стоїть в нашії друкарні, і думав, шчо познаходивши по різних углах своєї квартири положені Вами в різні часи книги, вже одіслав Вам все. Писав же ја про Ваші книги Фр-у і Вам раз через те, шчо вказујучи істочники до рефератів, згадував книжки, шчо мусили бути не тільки в Вас, але і у Чернівцѧх,—а вдруге (Сумцов), бо мені одписали з Россії, шчо його нема в продажі, а ја памѧтав, шчо Ви збирали матеріал про сімју. Чого ж тут сердитьсѧ і писати про „Ваші книги і Вашу друкарню?“

Про „синедріон в „Gaz. Narod.“, про намістництво і т. и. нічого не розібрав в Вашому листі. Будьте ласкаві, напишіть подрібніше.

Chemin Dancet 14.

20 Февр. 1885.

3. Шановній земляче.

Щче перед посилкою грошеї почав був ја до Вас лист, та перервавши, десь і засунув між папери. Оце шукав,—та тільки час втратив. Ну, та там і не було нічого особенного

Питаєте Ви,—чи друкувати Вам брошуру про „М. і Укр.“¹⁾. Ја не судьѧа,—бо не тільки брошури не бачив, але і №№ Kungliga. Це таки дивнісінька річ, шчо ні Ви, ні Фр. не прислали мені тих №№, хоть ја прохав по кілька раз. Певно, мусьѧ бути резони (хоч ја і не розуміју, як таки в Европі не можна добути 3—4 листків газети) та все таки Ви встроїли мені свого рода Танталові муки—знати, шчо з Вами

¹⁾ Себ-то про москвофілів і Українців. У листі з 16 лютого 1885 р. радився Павлик у Драгоманова, „як Ви думаєте: друкувати свою брошуру про „моск. і укр. „Старі львівські нар. і укр. справа в Галичині“. Тут один з перших (чесніших) москальофілів хоче дати наклад, але Фр(анко) страх не радив друкувати, бо боїтьсѧ, що народовці ще нам, більше пошкодять. Не розумію людей, тай годі. Якби там було що небудь особистого, то я б его й послушав, а то все справа загальна“ (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. IV, стор. 332).

діється цікаве, і не мати в руках матеріалу для думок. А тут ще питаєте: що я думаю? Радуйся, царю Юдейській! і біжати його по латинам.

Так, значить, я могу сказати, тільки виходячи з самого абстракта,—що, мовляв, печатати, виводити на чисту воду, завше ліпше, ніж мовчати,—і коли нема ніякого иншого контр-резона, як Франківській про народівців,—то тим паче треба печатати. Про те ж, чи слід мати діло з „москвофілом“, не скажу нічого, бо не знаю хто то.

З Наумовичем же, по моєму, не слід мати нічого спільного ¹⁾. Хиба отдасть Вам безуслівно Науку, зовсім одступившись од неї,—тоді беріть. А в яку небудь спілку нічого і думати,—бо в його туман в голові, та і у моралі. Що він мав свою заслугу,—це і я казав, ще в В. Евр. 1871 р.—але роль його вже кінчена, а тим паче прогрессивна. Хиба б він справді пішов на православіє, та почав проповідати отверто вихід з унії фатально: громадську церкву,—то тоді б з його був прок, як з усякого протесту, та і ще росколу церковного, котрий розділяв церковну силу. Але він і до того не здібний і навіть думає до Леона XIII *orientem convertere*. Ну, і *requiescat in pace*. Нам не по дорозі.

Ради я „Ак. Бр.“,—більше ще, ніж за Вас, коли влагодитесь. Тільки моя рада: купте залізо, поки гаряче, і друкуйте, як скоріше же, коли Бр. бере, навіть не стійте за дуже совершенним викінченням ²⁾,—а то передумують і заполітикують. Цих мужів та многонадійних синів їх треба ловити на слові, та запечатувати зараз же слово документом,—а то вискочать.—Еге, горе тому граду, и дѣже і молодіж така вузько оппортунична! По моєму це виходить стільки ж з деморалізації, що віками прищеплялась у нас, скільки і з необразованности. Нічого толком не вчилися, ні про що світове не чувають,—то і легко їм крутитись навіть і без вітру, а вже при вітру і казати годі.

От через що я з усіх Ваших і Фр.—их проєктів найбільше вважаю корисним літературно-наукову газету для „інтелігенції“. Що не кажи, а поки нема педагогічної семінарії, то не буде і школи. Треба перше всього внести Європу в голови сердутників, то вони знатимуть, що нести і до свитників. Буду ждати з нетерпінням, що вивезе Фр. з Київів. Як що влагодиться, то я, звісно, труд свій обіцяю, а може на осінь і добуду яку матеріальну поміч.

То що Ви пишете про те, щобечатись мені в Галичині, та ще і гроші мені в перспективі показуєте, мене порадувало як знак прихильности,—але в практичність плану я не вірю. Вже як не як, а Пол. Пісні XVIII прийдеться в Женеві кінчати. Не практично тратитись на 2 видання I—II т., коли ще єсть непродане 1-ше (та і не багато треба його змінити навіть з часом) і коли не кінчене перше видання. На зиск же од Вашої публіки я не сподіваюсь: вже ж російське вид. I—II тт. і навіть женецьке видання П. П. XVIII в. не заборонені в Австрії,—я даю їх дурно,—а все охотників брати в Галичині не дуже то. Так де там ще, щоб за гроші росходилося. Та і по всьому моє видання ще не

¹⁾ Про цю справу Павлик писав у згаданім листі ось що: „Народовці тепер відкинь переконані, що Наумович хоче міні віддати „Науку“; власне була з „Ак. Братства“ у мене депутація і питала, чи то правда? Я сказав, що про це з Наум. у нас не було й бесіди, але правди в тім може бути не тільки, що Наумович вважає мене одного за спосібного повести далі „Науку“. Яко один з доказів народівців наводять те, що в своїй статі признав за Наум. заслуги коло народної освіти!! Цур їм“ (Там-же).

²⁾ Це мова про працю Павлика про народні читальні, яку Академічне Братство заявило готовість видати, як писав Павлик у згаданім листі до Драгоманова (Там-же, стор. 333).

по зубам галицькій публіці: воно зовсім не політиканське, хоть і політичне. Я оце пригадав рецензію Правди на 2 том, або і Навроцького на I: рецензенти нічого і ніяко не зрозуміли осн і в них принципів видання.

Що ж був би радий передати в Галичину для печатання, — так це роботи по порівнянню пісень бродячих і казок та новел, тим паче, що ж вже потерпів на цьому ф'яско в Росії. — Ось як було діло:

Бачучи, що наші етнографи і сама ред. К. Ст. зовсім в темноті блукають, я попрохав Людмилу переложити статтю. Е. Cosquin в *Congresspondanz*: „*Les contes européens et leur origine*“, котра пречудесно, коротко (на 2—3 лист.) викладає суть нової школи про ход казок з Сирії в Європу, звісно, на французьких примірах. До того ж поклав прибавити на всякий примір Коскена і навіть на всяку його ідею — приміри українські, — поповнив Коскена, котрі за Бенфеєм виводять все з Індії, — новооткритими примірами впливу і других культурних країв: Ассиро Вавилонії і Єгипта; розвив примірами думку про посередництво Візантії і Татар, а на решті добавив переднє слово про стан етногр. студій в Росії і вплив його на Україну, про школу Грімма, котра панувала і панує в Росії, котрі слідовав Афанасьєв (а за ним спинались ітти Чуб., Рудч. і Нечуй, — звісно, не догнавши, бо Аф. добре знав Гріммів та німецькі і слов'янські збірки, а наші не читали, як слід, навіть Афанасьєва) і про нові напрями в європейських студіях *folk-lore*. Все це робило працю невеличку на вид, — листів 4—5, — але таку, що всякий, розкривши цитати, міг з неї том зробити історію наших казок. — Послав я цю штуку ще в 1884 р., в Апрілі в К. Ст. А в Києві вже звернули увагу на те, що в К. Ст. були праці М. Т-ова, котрого редакція ще назвала „уважаемый исследователь нашей старины“. Потягли редактора... Тепер ж насилу випрохав назад свою працю. Получив її при листі, в котрому пишеться: „Дорогая и ничѣмъ незамѣнимая для нашей этнографіи статья Ваша, которую вмѣстѣ съ симъ возвращаю, не могла и не можетъ быть напечатана отнюдь не въ силу литературныхъ или цензурныхъ условий. Все дѣло въ Вашей подписи и соединенныхъ съ нею представленийъ иного рода. Статья случайно доходила до самой высшей инстанціи и результатъ все тотъ-же“.

Так ось як в Росії „елімінують“. А тут ще Белей виелімінує, а Акад. Бр. поможе в ¹⁾ елімінації!

Тепер же, коли Ви сподіваєтесь, що в Галичині (то б то спершу всього з Акад. Бр., бо вже коли молодіж не піде до певного пункту, то про других і казати нічого) можливо мені проскочити з виелімінуючого кругу, — та ж б раднішчий був почати своє „возрожденіє въ наукахъ галицко-руськихъ“ з брошури „Європейські казки і їх початки. Переклад з фр. з додатками про українські казки М. Драгоманова“. Книжка буде з цензурного боку безукоризнена, — бо до імені астр. ценз. не смітиме причепитись. Ім'я ж я підпишу правдиве, окрім усяких резонів, для того, що тоді на книжку звернуть увагу фольклористи і про неї будуть рецензії по всяких фольклорних журналах, — що зробить рекламу і видавцям. Найнатуральніше діло було-б, як би перша книжка явилась рефератом в Етногр. Кружку. Тільки ж на це згожуюсь не инакше, як мені буде написано од кружка визов до цього, або инакше буде запевнено, що не поновиться історія торішнього. — Впрочім, ж думаю, що це діло почнеться не скоро.

Оце знайшов початок листу мого. Він попав вмісті з Вашими виписками в пачку казок. Посилаю книги слідом.

Ваш М. Драгоманов.

¹⁾ В рукоп. ви.

Портретів тепер у нас не ма. По весні, як розживемось на гроші, зробимо. Жонота моїа Вам кланяється. Хлопець гарний і кріпкий, хоч тепер кашля, бо в нас тепер саме видування з світа југозападним вітром перед класичними бісами.

III. Листи Драгоманова до Івана Белея й редакції Діла.

Листи Драгоманова до Івана Белея й редакції Діла подаються оце всуміш не тому, що разом вони перейшли до Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка в архіві Івана Белея, але тому, що сам зміст листів мішає одні листи з другими, напр. лист, заадресований до Белея, говорить про справи Діла. Лист, друкований під 1, не має дати, але вже на основі нарікань Драгоманова на безграмотність статті Михайла Подолінського з вказівкою на чч. 37 і 38 Діла можна означити рік, а саме 1884, коли в Ділі в 37 і 38 чч. появилася „Відчит в XXIII роковини смерті Т. Шевченка“ Михайла Подолінського. Листи 2 і 3 торкаються пересилки рукописів—Драгоманова до редакції „Кіевск-ої Старини“, листи 4—7 напрямку Діла, його недомагань і помилок і питання співробітництва Драгоманова в Ділі, лист 9 присилки копії із циркуляру Ігнатієва в справі майового указу з 1876 р. З листом 8 переслав Драгоманів свою замітку до статті І (лі). (Кокорудза) п. н. „По виході нового тому Історії літератури проф. Дра. Ом. Огоновського“ в 178 ч. Діла за 1893 р. з зворотами до Драгоманова. Діло не схотіло надрукувати замітку Драгоманова, що писав про це 29 вересня 1893 р. до Франка: „Коли Діло не хоче напечатати моєї замітки про Огоновського, то візьміть собі і держіть до мого показу, що з нею робити“¹). Ця стаття Драгоманова появилася друком щойно по його смерті, а саме в Народі за 1895 р. п. н. „Наукова вартість „Історії літератури руской проф. Ом. Огоновського (Лист у ред. „Дѣла“ М. Драгоманова)“²). Під статтею стоїть дата: Париж, 30 серпня 1893. Треба тут зазначити, що автографи Драгоманова статті з циркуляром Ігнатієва³), друкованої в Ділі, й замітки⁴) його про наукову вартість Історії української літератури Омеляна Огоновського збереглися в архіві Белея.

(П. прошу звістити в відповідях, чи дістали лист.)

1.

Шановна редакціє.

Сподіваюсь, шчо Ви не розгніваєтесь на мене за цей лист.— Як по-стіяній читач Вашої часописі, ја постављаю собі обовязком звернути Вашу увагу на великі помилки і невірні звістки, котрі, де далі, все частіше здибуються в Вашій газеті, а надто в тому, шчо торкається Россії, не виключаючи і України. Так напр. в № 32 пісню „Скажи мені правду, мій добрий козаче“ приписано Чубинському (з якого резону?), коли вона В. Забіли, і сказано, шчо „вони жадним способом до пісень народних не належать“;—пісньа ця давня і увішла в народ, так шчо Гулак міг її записати „з народних уст“.—В №№ 37—38, в статті д. М. Подолінського таке понаписувано, шчо страх. Не кажучи вже, шчо автор, говорючи про славян, навіть Пипина не переглянув, шчо пов-

¹) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1887—1895, стор. 243.

²) Народ 1895, стор. 272—4.

³) Її наголовок „Юридичний стан українського письменства в Россії“.

⁴) Тут вона має наголовок: Вимушений суд про „Історію літератури руской“ д. Ом. Огоновського. (Лист у редакцію „Дѣла“). Під рукописом стоїть дата: Париж, 2 Септ. 1893.

нішче було про словінців, лужичан і т. п. Про флананців навіть не глян- нув в Deutsche Rundschau,—там росказується, мов би то по фінському єсть тільки простонародна література,—тоді як в Гельсінфорсі вже давно лекції в універс. по фінському читають, печат. Зап. академії, десѣтки з 2 газет і т. п. (Вже років з 11 про це була статѣя в Unsere Zeitung, а років з 2 вишла по нїмецькому книжка про Ф. літературу. Далі автор перемішав литвинів (Litaugr) з латишами (Letten) і через то в його јавились литовські журнали в Россії, патронат литовському руху од росс. уряду (якого патроната власне не ма ј дѣя латишів; остѣєйські нїмці звать патронатом те, шчо уряд не заборонѣа всїх тих лат. газет, котрі не поддајуться нїмцѣам!).

На рещті в 39 № (остатнім, шчо ја зараз получив) читају, шчо будім то в Петербурзі восталоє тільки 3 політичних газети на росс. мові! Та ја Вам, не зходѣучи з міста, перелїчу десѣток одних шчоденних (Н. Вр., Минута, Эхо, Новости, С. Пет. Вѣдомости, Свѣтъ, Бирж. Газета і т. д.). Игнатієв і Толстој, звїсно, сукини сини,—та винні вони тільки в смерті Порѣадка і Голоса,—а казати, шчо тільки тепер 3 пол. росс. газети в Петербурзі,—це давати над собою легку побїду толстовцѣам.

За одно вже скажу ј про Просвіту. Оце передо мноју Календарѣ ії,—і в ньому ја читају:

— „Вѣдъ знесеня гетьманства и заведеня крепацтва на Украи(н)ѣ— 106 років“.

Гетьманство ж знесено в 1764 р., а крепацтво заведено в 1783 р. Хто ж цѣого не зна?

— Далі: „Вѣдъ¹⁾ знищення самоуправи (автономіѣ) Украины Россією 1842) 42 р.“

Јака це автономіја,—коли вже вище сказано, шчо з Сїчеју знесена до „останку самостійностѣ Русі“?

Ја шчось пригадују, шчо Духинський дуже плакавсь мені на те, шчо в 1842 р. введено в Черн. і Полт. губ. Росс. свод законів замісѣь граждaнської части Лит. Статуту. Не вже шчось таке думала ј Просвіта, коли писала своје? Тільки ми, полтавці, в 1849 р. нїякої автономії не бачили, а жили під генералгубернатором, губернатором і т. и. јак і всї вірні піддани нашого царѣа од часів Катерини II.—Спитав би ја також Просвіту, шчо то за „коренна Русь“, котру сполучив Данило? Новгород і навіть Чернигів—не корінна? Јаке таке сполученнѣ Русі Литовської з Польщеју було в 1386 р.? Давно вже б пора не тільки русинам, а навіть полякам не звати уніеју ні сполученнѣам не тільки шлѣубу Јадвиги з Јагеллом, але навіть і зїзду католицької шлѣахти в Городлі!

З пошаноју Ваш М. Драгоманов.

При случају прошу змінити мою адресу ј посилати „Дѣло“ дальше Chemin Dancet 14, а то губѣається №№.

2.

Шановній товаришу.

Одїбравши лист од нашого пријателѣа, у котрим він просить мене пересилати свої праці і листи у Київ через Вас, осміљујуєь потурбувати Вас першим-же проханнѣ(ѣ)ам переслати усе приложене до цѣого до Редакції „Київської Старини“. Сподівајуєь, шчо не одкажете у своїї помічі ј на далі. Јак шчо будете ласкави, то дајте звїстку про одібраннѣ цѣого листу і відсилку Correspondenz-Kartoiу.

З великою до Вас, Добродіју, дякоюу А. Кузьмичевский.

¹⁾ В рукоп. водѣ.

26 Септ. 1885 Chemin Dancet, 14.

3. Високоповажній Добродію.

Д. Антонович звелів мені переслати Вам манускрипт дльа редакції „Кіевскої Старини“. Виповняючи тепер волю д. А-ча, ја од себе прошу Вас простити мені безпокојство, котре ја роблю Вам і на котре ја б не смів зважитись без волі д. А-ча.—Посилају при цьому 2 р. 50 к. на заплапу за пересилку мого манускрипта і одповіді редакції на лист мій. Прошу приїняти завірення в моїому почтенію.

П. Кузьмичевскій.

Р. S. Ја думају, шчо манускрипт мій ліпше буде вислати в Россіју в закритій коверті.

Chemin Dancet, 14. Genève, 21 фебр. 1886.

4. Високоповажній Добродію.

Усякі клопоти і домові хороби перешкождали мені доси одповісти на Ваш лист.

Дуже вдячний Вам за комісіју по пересилці статті К-ого, грошей за неї і відбитків, а також за посилку „Дѣла“. Ја б був ради одслужити Вам і „Дѣлу“, як би міг..

Од себе ја послав Вам свої новішчі видання: Політ. Пісні Укр. народу XVIII ст., розділ II, — Шевченка — Марія і Костомарова Письмо кь издателю Колокола. Чи Ви не получили їх, шчо доси нема об них згадки в бібліографіі „Дѣла“, котра так пильно слідить за всьакими книгами, шчо тичатьсьа до русинського „народного діла“? Ја б не здивувавсь, коли б то були мої власні твори, і подумав би, шчо навіть имена їх проскрібовані львівськоју народовськоју прокураторіју,—але проскрібувати твори народні, а також Шевченка і Костомарова було б дуже сміло навіть дльа тиєї прокураторіі;—ја думају, шчо Ви просто не получили моєї посланки.

Звістка Ваша про Нечуја добре запечалила його: ја знају, як він ждав своєї пенсії, шчо б жити на волі і цілком віддатись літературній праці. Нагірше, шчо, як по всьому видно, поліція росієська на тому не перестане і шчо „українофілам“ в Росс(і)ї грозить не одна шче скубка. А шче больнішче, шчо ці скубки налітають на їх навіть не за їх вину, а хйба за їх пасівність до останнього поступовання їх галицьких приїателів.

Безспорно, доноси з Галичини на росієських українофілів будуть рости де далі все більше. Але коли галицькі народовці так незручно і противуліберально поставили свою програму,—як једину австроіојальну, то не диво, шчо противники їх мстьатьсьа на українофілах росієських, коли не можуть до случају помститись на галицьких. Шче більше пошкодило і пошкодить українофілам в Росс(і)ї ідентіфікація народовства в Галичині з ультрамонтантством Пелеша і т. п. Православно-воїнствујучий уряд натурально побачить в боротьбі против українофілства продовж своєї „задачі“ в Холмщині. На більшу біду, ця ідентіфікація понизить пошану до українофілства і у самій громаді в Россіі, котра не лубить клерикалізма і котра не дуже то радо дивилась і на попередні консерватівні забіги народовців галицьких не тільки перед „міродајними сферами“ в державі і церкві в Австріі, але і в Росс(і)ї, де народовці напр. брались спасати православје од штунди... Так українофіли попадаютьсьа не тільки в трудний стан, але і у смішний. Не знају, як рос. українофіли вијдуть з нього,—але можу Вас впевнити, шчо коли галицькі народовці будуть іти по тій дорозі, по якій ідуть останні

роки (од походу В. Барв. і К. до Сембратовича), то вони доріжуть в Росії українофільство дужче вської москоської поліції.

Простіть за ці уваги, коли Ви їх знайдете лишніми, і вірте по крайній мірі їх цілком об'єктивній щирості.

Ваш покірний слуга М. Драгоманов.

5.

Chemin Dancet, 14. 19 апр. 1886.

Вп. Д. Простіть мене, але то чистий сором так за-мало і темно сказати про такого гостя, як Морфилль.—Ось важніші праці його, в котрих він говорить про нашу національність.

1) The Russian language and its dialects,—огляд філологічних ознак укр. мови, порівнянь з другими—„руськими“ (велико-біло-) і огляд нової укр. літератури.—(брошура).

2) Книга Slavonic (Early) Literature в колекції The Dawn of European literature—де голова Early мало-russian and white-russian literature; найбільше про нар. пісні в зв'язку з історією,—найбільше по виданням Драгоманова.

3) Біографія Шевченка—A cossak poet, в Macmillan's Magazine, 1886. April.

Спасибі за „Дѣло“,—раді би відслужити, та не знају, як.

М. Драгоманов.

6.

Chemin Dancet 14, Іуньа 1, 1888.

Вп. Д. Зараз прочитав 109—110 № „Дѣла“ і з поводу передової статті пришло мені на думку спитати Вас,—чи помістите Ви мій короткий лист про способи агітації проти цензурної заборони укр. слова в Росії?

А глянувши в прилогу—„Обломова“, ја просто охолонув, побачивши, на стор. 118, шчо викинуто—Сонъ Обломова,—цей перл літератури не тільки рос., але європейської!!! Ажеж цей сон виясняє увесь характер Обломова! Вже було б викинути і початок II-часті,—дитинні роки Штольда,—бо це ж паралель сну Обломова!!! Бога ради, як небудь поправте цей пропуск, дайте сон Обломова хоч в кінці роману, а то засміють Вас льуде та вкупі і усіх нас українців!—При случаї замічу помилку в однім з недавніх №№-ів „Дѣла“, в дописі з України про прилуцьку гімназію: Ф. Як. Вороніж ніколи не писав під псевдонімом Макс. Чорного і у загалі нічого не писав у Основі. М. Чорний був псевдонім Тад. Рильського. Вмістіть цю поправку,—бо ще який бібліограф перенесе цю помилку в книгу.

З пошаною Ваш М. Драгоманов.

І чудова картина, як Захар будить Обломова,—зкалічена. Хто це і дѣла чого робить? Не вже це зо знаменитої галицької естетики?! Сміх і горе!

Дуже прошу Вас прислати мені статтю Post про К. Кор. або хоч написати, в якому вона №-рі?

Chemin Dancet, 14. Февр. 6, 1889.

7.

Високоповажний Добродію.

Простіть, шчо так опізнився відповісти Вам на Ваш ласкавий лист. На те було багато резонів, починаючи від клопоту та хороб, котрі насакували на мене одна за другою, і кінчаючи ваганням, як відповісти Вам на запитання писати до „Дѣла“, і пробами знайти Вам чоловіка, котрий би міг замінити мене.

Тепер же мушу сказати Вам остаточно, шчо ја не можу взятись за постійне репортерство в „Дѣлѣ“ про рос.-укр. справи, бо не мају часу, а також бојусь, шчо, не живучи в Россіі, не здолају вести це діло совісно. Все, шчо ја міг би,—це писати часами статті про важніші справи, дотикаючи російську Україну. Та і тут перешкода та, шчо ја не міг би прилагодитись до програмових ідей „Дѣла“, котрі дуже ріжняться від моїх. Вкажу один примір:

Ја вважају всьакиї клерикалізм не відповідаючим політичним інтересам України вже з одного національного всеукраїнського погляду. „Дѣло“ ж ще недавно, в програмовій статті на 1889 рік поставило церков між національними основами, і звісно церков уніјатську, то б то навіть малої меншости¹⁾ нашої лѹдности, маже неістнујучу власне в тій частині нашої України, про котру ја мусив би писати. Мов на роком в тій стороні,—в Росс. Україні, поставилась тепер на порядку дневнім одна церковна справа: про мову в римсько-катол. церквах, про котрі тепер трактујуть Ватікан з Петерб. кабінетом,—справа, котра близько торка і національні питаньня, котрі інтересујуть „Дѣло“.

Ја був думав написати про цю справу першу свою допись в „Дѣло“, або ліпше сказати, серію їх, шчо б вијаснити справу фактично і принципіально. Отже ја не тільки не міг вложити свої факти і думки в яку небудь церковну рямку, а противно: не тільки мої думки, як чоловіка звісної наукової школи, а навіть факти цієї справи в історії України виводили мене зовсім по за стіни якої б то небудь церковщини. Факти ці показујуть, шчо справа ця рішалась најсправедливіше, а вмісті і највигідніше для нашого народу і національности тоді власне, як у нас сума обставин маже зовсім скасувала державно-національну церковність і коли почасти у нас ширилось протестантство і фактично істнувала широка парохіальна децентралізація. Повагавшись не мало, ја послав свою працю про цю справу—не в „Дѣло“, а в римську *Revue Internationale*, котра стоїть на тім же світсько-науковім интернаціональнім ґрунті, шчо і ја. *Revue Internationale* зараз же і надрукувала мою працю (25 Janvier).

Тепер, коли хочете, зробімо таку пробу: ја пришлю Вам N R. Int. і Ви поручіть кому небудь,—наліпше Павликові,—зробити з моєї статті переклад, або витяг, і коли Ви в чому небудь принципіально не годитесь, то зробіть свої примітки,—а ні, то стаття проїде і так, і з меншою відвічальністю редакції, коли вже вона мусить брати на увагу клерикалізм своєї публіки і вести працю педагогічно, коли не „політично“. Те ж саме, коли хочете, зробімо і зо статтею про земства, котра тепер друкується по російському. Таким робом Вашій публіці дана буде звісна квста фактів з тими выводами, котрі ја роблю з них. Коли публіка та не буде мати нічого проти тих выводів, або хоч проти того, шчо б вони викладались у Вашій газеті,—тоді ја матиму відвагу писати просто до тиєї газети.

Тим же робом розв'яжеться одна справка, котра тичиться мого сотрудиництва в Вашій газеті, а власне мого підпису, без котрого Ви хочете обійтись. Ја не можу виступати в „Дѣлѣ“, в політ. газеті, з політичними статтями ні анонімно, ні під псевдонімом. Лишаючи на боці інші резони, ја нагадају тільки, шчо ја кілька разів мусив оголошувати в різних газетах, шчо ја всі свої політичні статті підписују своїм іменем. Раз би ја тільки відступивсь від цього, то не обібрався б клопоту. Ја не буду входити в критіку того, чи потрібно і для чого,—шчо б

¹⁾ В рукоп. меншости.

я не виступав явно, як дописуватель „Дѣла“. Може так і треба, коли Ви бажаєте. Але ж нехай Ваша публіка перше не від мене познакомиється з моїми думками про факти з рос. українського життя. Може вона і побачить, що я не така вже Медуза, щоб мене маскувати. А коли ні, то що ж робити?—ми хоч розпрошчаємось чесно.

Простіть, Добродію, коли мій лист не вдовольнить Вас. Я як награвачіше бажав би послужити Вашій публіці і віддячити їй „Дѣлові“, хоч би і за те, що воно ласкаво висилається мені,—але при всіх теперішніх обставинах, не можу придумати іншого виходу в цій справі, як той, котрий я написав. Прошу в усякім разі вірити мої(ї) до Вас особисто пошані і удачи.

Готовий служити Вам М. Драгоманов.

2 Септ. 1893. Paris. Av. de Wagram, 29.

8.

В редакцію „Дѣла“.

Високоповажні Добродіі.

Стаття д. И. К. з поводу Ист. Лит. Р. д. Огоновского, з своїми зворотами до мене, примушує мене одіслати Вам для печаті мою замітку про сю працю д. Огон—ого.

Простіть, коли я, після ранішніх проб, нагадаю Вам, що Ви обов'язані напечатати мою замітку, щоб потім не було говорено, що я не прийняв визова і обмежився на яких-то сь побічних атгаках з ким-то сь скомбінованих і т. д.

На случай, (як) би Ви не схотіли напечатати моєї замітки, прошу Вас передати єї д. Франкові, котрого я попрошу зайти до Вас з сією коміссією.

Маю честь бути Вашим покірним слугою М. Драгоманов.

9.

6. Окт. 94. Paris.

Високоповажній Добродію.

З України прислана брошура, котра муситьечататись по французькому,—про утиски цензурні дѣла печаті української в Росії. В тій брошурі не достає циркуляру Ігнат'єва в поясніньна указу 16 Маю 1876 р. Сеј циркуляр я колись (пам'ятається в 1885—6 рр.) переслав Вам, і він був напечатаний в „Дѣлѣ“.—Будьте ласкаві, розшукайте відповідний № „Дѣла“ і пошліть копію з циркуляру того в Париж, 85 Boulevard Port Royal, Monsieur Théodor Volkov.

З пошаною застаюсь Ваш покірний слуга М. Драгоманов.

IV. Недруковані листи Драгоманова до Івана Франка.

Свою передмову до другого тому листування Драгоманова почав Франко оцим твердженням: „Випускаючи в світ отсю другу частину кореспонденції Драгоманова зо мною і іншими, я вичерпав усе з рукописної спадщини незабутнього покійника, що збереглося у мене“¹⁾. Що Франко написав ці слова запоспішно, доказують оце друковані та в його архіві збережені листи Драгоманова до нього й інших. А в тім деяку поспішність видно й в обох томах листів Драгоманова, які видав Франко. Напр. тут і там невірна дата або й нема дати й т. інш. Словом, будуче видання листів Драгоманова до Франка треба робити ще раз на підставі автографів. Крім того в будучім виданні листів Драгоманова до Франка треба їх друкувати всуміш із Франковими листами; те, що не скрізь

¹⁾ Листи, 1887—1895, стор. III.

щасливо випало в Павликовім виданні листування Драгоманова з іншими Галичанами, стає необхідним при листуванні Драгоманова з Франком із огляду на велику вагу листів не тільки Драгоманова, але й Франка.

Друковані оце тексти десятих листів і кореспонденційних карток Драгоманова до Франка всі зберігаються в архіві останнього, а саме: 1, 2 і 3 під ч. 240 (числа листів 119, 146, 178), 4 і 5 під ч. 244 (стор. 227 і 559), 6 під ч. 201 (ч. листа 45), 8 під ч. 256, 7, 9 і 10 під ч. 480. Текст під 2 не має дати, але з цїріхської stampili цієї кореспонденційної картки вичитуємо дату: 21. IV. 86. Не має дати й записка під 5, але згадка про сальмандорфське „Литературное наслѣдіе“ дозволяє віднести цей листочок до осені 1891 р., коли Драгоманов проживав у Сальмандорфі коло Відня. Згадана тут праця Драгоманова про Швайцарію „Шістьсот років Швейцарської Спілки (1291—1891)“ не увійшла до Хлібороба, а вийшла окремо у Львові в 1892 р. накладом редакції Народа.

1. Chemin, Dancet 14. XII, 14, 1885.

Дуже прошу, коли не можна здобути хоч в автора (котриї, кажуть, в Львові) Bajki, Fraszki etc. на Rusi (Tarnopol, 1866, S. Barącz) книжки, то списати мені, як најскорше, варіант Królewna, — Strach-Bij Гоголя на стор. 37, — та при случаї списати і увесь показчик виданьня. Ваш. М. Драг.

Єще молимся: перепишіть із Maly—Narodni báchorky a pověsti (1865) № 1 (теж вар. Bija).

Wolf—Deutsche Hausmärchen, S. 252—262. Die Leichenfresserin.

Valiara. Narodne pripovedke, — 59 і 245—246.

Kulda—Moravske nar. pohodni etc. (стає вид. № 83—84, а нове 1874 не знају).

В обох цих — про те, як відьма поверта чоловіка в коня чи скотину.

V. Nemcova—Nar. Bachorku. V. 27—40 (благодарниї мертвѣак).

2. Добродію.

Поспішіть звістити мене, чи волієте Ви мати оправлені екземпляр Reuss'a (за 225 фр.) чи збрешуровані (за 170 фр.). В тім і другім разі треба буде додати ще 13½ фр., — і Ви получите книги у Львові franco.

Ваш покірний слуга М. Драгоманов.

Звістіть мене, чи дістали лист д-ла К.—„Зоря“ получив і в ній прочитав брехню про волю автора. Після цього вже поставлю собі правилом піл admirati!

12 Септ. 1886. Chemin Dancet, 14.

3. Добродію.

Лист Ваш я получив уже з тиждень тому, — та за клопотами не спромігся зараз одповісти. — Сьогодні получив лист од д. Вол. Бугелья, уч. V. кл., котриї просить мене прислати йому всі наші виданьня на Ваші руки. На лихо, я абсолютно не можу сповнити цю просьбу тепер, бо на посилку треба франків з 10—12, посилаючи під бандеролью, — а в мене тепер зовсім не ма грошей. Через те будьте ласкаві: передайте Б—у, щоб або пождав, поки я розживусь, або прислав хоч 5 гульд.

Що таке з Коц? Де власне Павл.? Цілі вакації я не мав од них звісток, — а слова Ваші про Коц. навіть мене налякали.

З свого боку я не можу написати Вам нічого нового. Бачив я кількох проїзжих росіян, котрі між инчим мали перевезти в Росію книгу Тихомирова La Russie Politique et Sociale. Не знаю, чи Ви бачили ту книгу, —

доволі поверховну, але зручно написану. Між инчим він говорить і про укр. рух,—хвалить мене особисто, але каже, що я ніякого одзвучу не маю в Україні і що укр. рух не має в собі нічого політичного. Останнє дуже нам не до ладу,—але як раз таке приказали Кијане писати Пилину. Ad maiorem gloriam народовольського бога, Тих. пропустив зовсім з укр. руху слов. федералізм і Костомарова. Треба б було написати рецензію на книгу Т-ва, котра буде мати вплив в Россії,—але... Поряд з цим робить свій вплив перепечатка Н. Пр—омомъ статті Костом. „Полякамъ миротворцямъ“. Треба б було написати докладну статтю про Кост., як політика, в 1846—7 р. і потім,—та впіять...

Зостанемось, значить, при співомовках та мережанках...

Ваш М. Драгоманов.

4.

Chemin Dancet 14. 15 Maju, 1889.

Оце получив К. Lw. з своїм Post-scriptum.—Дуже, дуже дякую Вам за великий клопіт, котрий Ви витримували. Коли б можна було поправити в фінальному уступі З. Либ.—„towarzystwo“—на „społeczenstwo“ (фраза: искать сторонниковъ въ т. наз. обществѣ и народѣ і т. д.), а також в Р. S. 127 № стор. 3, кол. 1 про німців і польків, написати замість *bardziej ludzkimi—liczniejszemi* (я так думав), то було б усе добре. А коли не можна, то нехай уже і так!—Збирайте мені рецензії, які будуть в газетах.—Богдановича, коли можна, отдайте за другу яку книжку. Тут знайшовсь.—Павлику дуже кланяюсь. Він з усіх нас найбільше терпить: сидить на самому дні смітника нашого „національного“. Ну, а як же російські українофіли,—те ж серця мають в Римі? Не чуть про це нічого? А коли ні, то як же народовці повертаються в самих рутенців?—Пишу тільки карту,—бо сьогодні маю конференцію (З-бу і остатню) про „Права людини“.—Жінці Вашій кланяємось.

Ваш М. Др.

5.

Приїхав Гриневецький,—і я йому передав усе моє Сальмансдорфське „Литературное Наслѣдіє“, шчоб зараз же переслав Вам.—Робіть, як ліпше,—та најскорше. Я б хотів побачити друкованою Швеїдарію. Може вихаєте початок у цей № Хлібороба.—В газеті мого імені не підписуйте,—а тільки на книзді,—або в газеті на самім кінці.—

6.

Paris, 29 Avenue de Wagram; 29/IX 92—або коли хочете, 6 Vendemiaire, 101.

Дорогий земляче.

Оце дістав Ваш лист з 22 с. м.—Почну з того, шчо не знаю, коли виїду з Парижа, бо єсть чималі комплікації і між инчим і така, шчо в Цареброді завели 5дневний карантин—в свинячих хлівах, де без холери можно коли не пропасти, то нажити всьаких хороб. Мені ж особисто мій софієський лікар переказує, шчо я не можу пробути там і одного дня.—Під рьад уже одповім і на запити про моє здоров'я.—Аневризма моја не мітологична; жеї і парижські лікарі признали,—тільки вони признають жеї почасті преоборимою і предполагають, шчо вона вже вменшуєсья. Але шче мені треба дуже старанного лічен'я з рік-два. Најголовнішче поліпшеньє в мене—в нервах, шчо, звісно, оддаєсья і на серці і на аорті. Я думаю, шчо це діло цілком Парижа: цивілізації і приязної компанії (між котрою перше місце займає сем'я Гольштейна, доктора, в котрій ми і живемо; нішчо не може зрівнятись з теплодою, з якою до нас всі вони відносятьсья). В Болгарії сего не буде,—*ergo... speriamo bene!*..

В Женеві ја наврѣд буду, то книги приїдєсьа Вам вислати поштою. В свіј час напишу Кузьмі.—Французскі книги, як буду їхати, то привезу, а як ні, то пришльу. Впрочім Maury—Légendes pieuses не можна купити і на вагу золота. Про Lalite-Vistera шче подумайте. Коштує вона щось по 12—15 фр. том (2 томи). Ви можете прочитати її в Відні,—а постійно держати її в себе великої потреби не ма. Cosquin коштує 15 фр. 2 томи,—та його треба мати за дльа великої сили порівняних приміток і бібліографій(i). Тож напишіть скоро Ваю думку. Морфіля адрес: Oxford, Clarendon Villas, Parktown W. R. Morfill, professor. Як би забули деталі, то досить і просто Prof. Morfill, Oxford.

Ну, тепер до наших видавничьких справ!—Хоч ја нічого точного сказати про них не могу.—„Хлібороб“ по моєму најважніша справа,—бо не вільно најважнішій об'єкт нашої праці мусить бути простиј народ, а це єсть єдиний в Гал. елемент сур'юзний, а надто дльа радикалізму. „Інтеллігенція“ галицька в загалі—пуста, а радикалів з неї багато бути не може. Та скільки вчителі дльа пр. народу поки шчо тільки і можуть бути, шчо з інтелл.,—то треба і дльа неї видавати орган. А окрім того треба впливати на Росс. Україну. Хлібороб сего не може робити. Коли б навіть 5 екз. Народу їшло в Россію, то і то має велику вагу,—бо в центрах молодіжі нашої будуть знати думки радик. партії, буде критика українофільської Побьедоносівщини, котра инакше виїсть з укр. руху все живе. Ја мају звістки з Дорпату, шчо там Нар. поважають і укр.,—і навіть польаки і москалі. І тут же ја бачив 3-х москалів, з Петербурга, котрі знають про Народ і через него і про укр. радикалізм. Через те треба Народ вдержати хоч в мінімальних формах. Скажу, шчо теперішні рубрики треба в усьакім разі скасувати,—а печатати тільки такі статті, котрі дійсно дають щось нове, або подають критіку на біжучі важні справи.—Наукове виданьє також потрібне и в народі и порьад. Од себе ја обішчају працьу, а поки останусь в Болгарії, то і поміч грошеву (100—200 фр. у рік). Та про те, чи „наша партія“ в силах піддержати таке виданьє своїми працьами,—не могу нічого сказати. По праці в Народі, скорше виходить, шчо ні!

Ја певний, шчо як би було кому толком переговорити з нашими українцями, то вони б згодились содержати П-ка при Хліборобі,—а тоді б можно було б хоч дльа проби одступити Народ Окуневському, Сельському і Терлецкому. Може б вони шчо і зробили нового, а коли ні, то (то) по кр. мірі скінчилась би одна квестіјка і всі б ми переїшли до порьядку дневного. Кајусь, шчо ја скорше вже жду остатнього,—бо Ок. наврѣд сам јасно зна, чого він власне хоче, а Терл. в усьаку справу нанесе стілько нервів, пессімізму та перфекціонізму,—шчо за цім туманом справи не побачиш,—і праці не буде. Ну, та спробувати не велика страта,—та може і треба. Аби при тому Хлібороб своје робив, то які небудь 6—12 мисьаців перетерпіти пробу можна!

Ви пишете, шчо ја винен за Вікліфа 20 гульд., П-к писав, шчо 20 франків. Останньє віројатнішче, бо платити треба за саміј набор. Однече, справтєсь.

Кланьаємось Вашій жінці. Бувајте здорові.

Ваш М. Драгоманов.

А шчо робитьсьа з Чуд. Д.?

Пришліть мені №№ Дѣла, де говориться про еміграцію Ваших селян в Россію. Це важна справа. Ја б замітив у Народ,—шчо це шче один доказ пустоти поверховно-національного українофільства. Перед народом може тепер мати силу лишень економічний радикалізм, або московський (мрії), або європејський (надія на самих себе).

7. Wien, Schottenring, Hotel de France 22 Іуля, 93.

Д. 3.

Винен ја перед Вами в справі книг, і Ви додали вини перед собою. Ја не міг Вам вислати зараз книг, бо сподівавсьа знајти дешчо, а Каліки потрібні були самому. А далі вже не знав, куди тислати,—і ждав, шчо Ви звістите мене перед виїздом із Відня. А ви не звістили! Тепер ја книги привіз і написав карту до Шчурата на Вашу квартиру, шчоб зајшов до мене. Јак шчо не зајде,—то книги зостављу портієрові готельу,—а Ви јему напишете, куди Вам јіх вислати.—

Нікого з січовиків, певно, не побачу. Не знају, кого шукати і де,—бо Січ замкнута. Гірко мені, шчо з за такої причини, а те, шчо Ви поправляли москалефілам прокламаціју, горечі шче додаје.

Ваш. М. Драгоманов.

8. 6 Окт. 94. Paris, 29 Av. de Wagram.

Будьте ласкаві, передајте мій лист Белејеві. Ја не мају адресу „Дѣла“. Волков плаче, шчо не получив ні 4, ні 5 кн. Ж. і Сл.—Не получили також і Rolland (Mélusine) ні R. des Traditions. Ја Вам радив посилати шче Luis Leger, professeur, 43 Rue Boullainvilliers, Paris.

Сьогодні у вечері виїзджају звідсі.—

Ваш М. Др.

9.

18/I 95.

Добре, шчо не пропала на пошті моја перша посилка,—та сумују, шчо в II кн. не влізе нічого з моїх кобзарів, і прошу, коли јесть јака змога, вперти туди хоч Ломиковського. Коли вже з нар. уст набрано, то заважає, шчо кобзарі не зовсім „народ“. Коли в II кн. не було Лом-ого, то на далі зостанетьсьа так багато, шчо в 1895 р. важко буде вмістити. В мене готово в 3 рази стілько, скілько послано, і варјанти важнішчі.—Од клітинок ліпше не одтіляти, а прибавивши шче стілько місцьа, скілько вони зајмають, можна вмістити Лом-ого.—Зважте все, а також і те, шчо инакше в 2 кн. не буде „Драгомановщини“, а в III буде занадто, ја хочу зберегти репутаціју Вашого вірного і рівного сотруди́ка. Лесі казав про Торквемаду,—та перше вже треба здобути оригінал. А до того хай би Лесьа јакийсь час просиділа над прозоју. Тепер вона переклада Les Hébreux Верна.—Ваш М. Др.

10.

23/II 95. Софіја.

Дорогіј Друже.

Получив ја частину јубилейного Народу і мушу дяковати гарьаче Вас і Павлика за Ваші промови, в котрих окрім јубилейного елементу,—дља мене, вірте байдужого,—ја бачу таку щирю особисту прихильність до мене, котру ја б хотів заслужити дальшим моїм житьтьам. Ја думају, шчо вирази сеї прихильности будуть најдорошчі дља моїх дітеј з усього јубилейного, коли вони тільки будуть способні розбирати речі.—

А тепер перејду до Ж. і Сл. і скажу, таке, шчо може Вам не подобєсьа. Дља чого Ви писали Соі кнъазъа Свѣтослава?—Ні поезіі, ні тенденціі, јака була в Захарі Беркуті, речі все таки рутенські! В загалі дља чого Ви завидујете лаврам Дідицького? Ви часто вскакујети в романтику.—Дља чого шче скакати і в псевдокласику? По мојому Ве не шанујете Вашого таланту такими скоками од реальности. Ну, шчо Ви зробили з Панськи(ми) жартами, заставивши дља реалистики німцьа говорити бог зна јак, і видумавши пана, котрого ніколи не було, јак се признали мені колись і Ок. і Кобр.

Далі на вішчо Ви написали в кінці Евангеліа переклала Л. У. У Вас же була напись перекладчика: переклад Л. У. Ви на $\frac{1}{2}$ відкрили псевдонім і дали можливість, шчо жіночу постать Л. У. в Росії будуть питать, чи вона то писала,—признаватись значить іти просто під кару, та шче в монастир, де манашки будуть, поки схочуть, намовляти до кажатства, або чого? Дяка якої кому користи? і навіть не по своїй(і) волі, а по тому, шчо редакторська рука розмахалась. Ваша рука не раз ліберальничала над працями сотрудників—та хоч доси під монастир нікого не підводила! А тепер і на те пішло!

Посилаю Вам спів Кроковського, а також галицькі збірки, в котрих на першому листку знайдете шче гал. луну Гусарської жони,—а далі Кошута чимало.—

Шчо робитьсья зо збірками Груш? Чи буде з того прок? Я б не дуже радив ні Вам, ні П-ку плутатись з ним. Маючи Ж. і Сл., Ви можете far da se.
Ваш М. Драгоманов.

V. Лист Драгоманова до Софії Окуневської.

Поданий оце лист Драгоманова не має ні дати, ні зазначення, до кого він заадресований. Дату листа можна приблизно означити на підставі того, що в листі згадані Читальні Павлика, які вийшли 1887 р., і лист написаний із Женеви, де Драгоманов жив до осені 1889 р. З титулування „Ласкаво Панно“ можна здогадуватися, що лист написаний до Софії Окуневської. В передмові Павлика до листування Драгоманова з Наталією Кобринською читаємо: „Особисто позналася д. Кобринська з Драгомановим у Женеві 1887 р. вкупі з Софією Окуневською (пізніше д-ром Морачевською), що ходила тоді на медицину в Цюриху¹⁾. На особисту знайомість адресатки з сімєю Драгоманова вказує його дописка на кінці листу: „Жінка моја і дочка Вам кланяються“. Цей лист переховується в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка, куди в депозиті з частиною архіву Наталі Кобринської зложила спадкоємниця останньої—родина Величків²⁾.

Chemin Dancet, 14 Genève.

Ласкава Панно.

Вибачте моїй дочці, а шче більше мені, шчо так неаккуратно сповняємо Вашу коміссію.

Коміссія ця власне належить до мене, бо моја дочка через своје женеvське виховання не дуже то обзнакомлена з галицькою бібліографією. Тим часом мені довелось в останні тижні стільки біготні, навіть з виїздами, шчо ја не мав часу передивитись усью мою галицьку колекцію, шчоb відшукати Вам Франкові брошури. На решті нічого не розшукав того, шчо Вам треба,—бо розібрали земляки. Посилаю тільки Федьковича, а з власних писань тільки Літ. рос.—Литер. движ. в Гал.—Русские въ Галиціі—і Просвіта.—Про листи до Молодіжі можете знайти в Павлик. Читальнях. Де-що Франкове знайдете в Гром. Друзі.—Простіть, шчо так мало посилаю. Прошу Вас берегти і те, шчо посилаю, бо маже все те и писа. Федьковича вдержіть дяка себе.

Втішаю себе надією, шчо на слідујушчій семестр наші стосунки поновлятьсья і шчо ја зможу стати в більшій пригоді Вам.

З пошаною застаюсь Ваш М. Драгоманов.

Жінка моја і дочка Вам кланяються.

¹⁾ Переписка, стор. 7.

²⁾ З другого листа Драгоманова в згаданім депозиті лишився сам кінчик: „З-у Ви мажете. Жінка моја Вам кланяється. Дочка тепер в Лондоні. Остаюсь з глибоким поважаньням М. Драгоманов“.

VI. Лист Драгоманова до Львівської „Просвіти“.

Цей лист зберігається в архіві Франка під ч. 272. Це той самий лист, про котрий писав Драгоманов у листі з 13 липня 1890 р. до Павлика: „Будьте ласкаві, передайте в Просвіту лист, котрий прикладаю. Страшно ніколи й не можу шукати адресу Просвіти“¹⁾.

1/13 Жульа, 1890. Софія.

Високоповажному Виділові Товариства Просвіта у Львові.

Високоповажні Добродії.

Торік получив ја од Вашого імені запити про те, чи не згодивсьа б ја впорядкувати виданьне ентографічної і географічної карти Русі-України,—і в свій час передав свої уваги і запити дльа Вас, а також зразки карт, зроблених звісним мені картографом при Рекльу і Хашетах, д. Перроном, з показом цін, котрі будуть коштувати карти ріжних форматів. Доси ја не дістав од Вас одповіді в цій справі. Позајак ја тепер незабаром виїжджају в Женеву, де буду бачити і д. Перрона, а також думају бути і у Парижі, де матиму стосунки із Хашетами, то јак в інтересі справи, так і з обов'язку сказати щось јасного д. Перрону, котриј навіть поклав працьу на виробку проектів карт Вам досланих, покірно прошу Вас одповісти мені, на чому стала тепер справа виробу карти, мені запропонованного, і в усьакім разі звернути мені вислані мноју проекти карт. Адресовати одповідь мені прошу: Chemin Dancet, 14 Genève, Suisse.

М. Драгоманов.

VII. Недрукований лист Драгоманова до Н. Кобринської.

В 1905 р. видав Михайло Павлик у Львові брошуруо шість листів Михайла Драгоманова до Наталі Кобринської п. н. „Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською“. У вступі до текстів листів дав Павлик перегляд змісту листування Драгоманова й Кобринської, цитуючи довші уступи з листів останньої. Найбільше спинився тут видавець на відношенні Драгоманова до жіночої емансипації. Відсилаючи читачів до видання Павлика та його вступу, подаю тут іще один досі недрукований лист Драгоманова до Кобринської. В додатку до брошури Павлика можна зазначити відгомін цього листа в листах Драгоманова до Павлика з 12/24 травня (Переписка, VII, стор. 221) і до Франка з 7 червня 1893 р. (Листи, 1887—1895, стор. 238). Лист цей переховався в архіві Кобринської й потрапив до Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові разом із дальшою частиною переданого туди депозиту.

22/24 Мају, 93. Улица Денкоглу, Софія.

Високоповажна Добродіјко.

Ваш остатній лист получив ја, коли здобув собі і № 4 Зорі. Прочитавши там увесь спорній уступ, все таки не зрозумів суті діла,—бо ніјак не бачу, чим радикали, јак гурт, подали повід Вам думати, що вони так іменно розуміють жіночу еманципацію. Далі думају, що не можна ставити на одну дошку кокеток по темпераменту і од бездільа панського і бідних дівчат, котрих примушено продаватись. Що остатніх треба жаліти і помагати јім стати на ліпшу дорогу, се признано не тільки еманципаторами, а і філантропами скрізь на світі.

¹⁾ Переписка, VI, стор. 67.

На решті все таки жалко, що в спор умішано Огоновського. Він не тільки дурень, а ще і чоловік досить мало совісний. Новий доказ зажав його в тім же № 4 про мою сестру. Що їй застається? Зајавляти, що. Огон. бреше, і тим підводить себе під росс. поліцію?? Од таких льудеј треба держати себе наїдальше. Тепер наїгірше в усій справі те, що в ній потерпіли найбільше Ви за компанію з таким сміхотворцем, як Огон.

В справі Вашої бібліотеки будьте ласкаві напишіть мені,—коли Ви думаєте видати її і в якій величині. Треба мені порахувати час і працьу, а надто тепер, коли до вакації у мене набралось багато роботи, ранішче передположеної.

Оде сьогодні насилу справивсья і одсилају на конгрес фолклористів у Чикаго реферат про тему Шекспирової кумедіјки „Taming of the shrew (die gezähmte Keiferin) в укр. фолклорі“. Як бачите, тема жіноча,— і ја б міг її переробити і дльа Вас, та бојусь, що буде за довга.

З рецензією на нашого жіночого Сократа вагајусь, що робити. Перечитав Ксенофонта і Платона (апологіју Сократа) і бачу, що стілько ж праці буде написати рецензіју на брошури,

И всё за тѣмъ, чтобы доказать,
Что ихъ не слѣдуетъ читать,—

јак і написати самому нову.

Щоб дати мені камертон, напишіть, б. л., які шче праці будуть в Вашій збірці?

Жінка і дочка мої Вам дуже кланяјутьсья. Ваш М. Драгоманов.

Подавши ось тут низку листів і иншої спадщини Драгоманова, я не міг-би повторити слів Франка з передмови до другого тому Листів на тему вичерпання всього матеріалу, що зберігся в Бібліотекі Наукового Товариства ім. Шевченка, зокрема в архіві Франка¹⁾. Таке твердження вимагало-б докладного перегляду багатого архіву й довгого часу, на що не дозволяють обставини. Крім архіву Франка треба передовсім як-найшвидше, з огляду на бурхливі часи, перестудіювати багатий архів Драгоманова в Софії й бодай, тимчасово, що найважніше опублікувати.

Розроблення архіву Драгоманова побіч всеукраїнського значіння матиме окремий інтерес для Галичини, кидаючи без сумніву багато світла на ролю „Михайла Галицького“, як прозвали Драгоманова за його глибоке зацікавлення Галичиною, в народженні Молодої України й вихованні її головних діячів, зокрема Франка²⁾. Без докладного простудіювання життя й діяльності Драгоманова не можна ні писати історії Молодої України, ні українського політичного життя в 70—90 рр. в Галичині, ні докладнішого життєпису Франка. Для таких і подібних тем, що торкаються Наддністрянської України, не вистарчать очевидно самі листи й писання Драгоманова, але треба вивести на денне світло й листування Галичан до Драгоманова та про Драгоманова, зокрема негайно треба видати листи Франка до Драгоманова.

Подав М. Возняк.

¹⁾ В архіві Франка зберігаються також два листи Драгоманова до Володимира Науменка, що не могли увійти в цю тему.

²⁾ Як тісно сплелася Наддністрянщина з життям і діяльністю Драгоманова, бачимо це з цінної книги Українського Соціологічного Інституту, виданої у Відні 1922 р. п. н. „З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток“, зокрема з вступної студії її впорядчика акад. М. Грушевського.

Критика, звідомлення, обговорення.

Принципи морали в освітленні французької соціологічної школи.

Emile Durkheim, *L'éducation morale. Avertissement de Paul Faconnet, maître de conférences à la Sorbonne*, Travaux de L' Année Sociologique. Bibliothèque de philosophie contemporaine. Paris, Alcan, 1925, с. VIII і 323.

Се помертне— видання тільки частина університетського курсу педагогіки, читаного в перших роках сього віку, спочатку в університеті в Бордо, потім в Сорбоні—і формою й темою воно стоїть ніби оддалік від того духового образу свого автора, що зложився на підставі його інших більш відомих праць, як великого соціолога і наукового організатора. Дійсно, курс педагогіки, та ще й досить старий, читаний хоч-би й великим соціологом, не обіцяє глибоких і вичерпуючих дослідів над такою великою галуззю соціологічної науки як мораль, хоч-би навіть над тою її частиною, що входить у виховавчу систему. Як праця з практичним завданням: підготовляти виховання французької шкільної молоді, вона може мати реальний інтерес головню для фахівців педагогів, і тільки вони можуть дати повну оцінку її педагогічної вартости. Але й у читача соціологічних праць Дюркгема його курс морального виховання викликає живе зацікавлення,—хоч і не обіцяє повного задоволення. Бо коли лекційна форма (книжка складається з 18-и лекцій, захованих в тій формі, як вони читались в університетській аудиторії) не дозволяє авторові концентрувати своєї праці і спинятись над ґрунтовним в'ясненням проблеми, то тема сього курсу в рамках інших дослідів Дюркгема являється дуже бажаним доповненням його соціологічної системи.

Розуміється, проблема морали се не одинока прогалина, що лишилась незаповненою в роботі Дюркгема. Занявшись питаннями теоретичної соціології та справою розвою і диференціяції суспільства, він не старався, так-би мовити, висловитись на тему кожного окремого соціологічного питання. Багато з тих питань знайшло відповідь в роботах його товаришів і учнів, що доповнюють його діло. Але погляди Дюркгема на питання морали, хоч-би тільки між іншим висловлені, цікаві для нас тим, що в одній з своїх найцінніших праць про первісні форми релігійного життя знаходився він вже на території дуже близькій до ділянки морали і не поставив виразних границь між обома групами явищ на їх сумежних пунктах.

Інтерес викликає ся праця основателя французької соціологічної школи ще й тому, що мораллю як соціальним феноменом займався инший член Дюркгемового гурту, якого можна вважати найбільш скрайнім представником соціологічного методу, що в різних питаннях розходиться з більшістю школи—Л. Леві-Брюль. Його книга про „Мораль і науку обичаю“ (*La morale et la science des moeurs*. 1903) вийшла в часі досить близьким до того, коли був читаний курс Дюркгема, хоча формально не належала до серії „Праць“ школи своїм змістом¹⁾. „Мораль“ Леві-Брюля і „Моральне виховання“ Дюркгема теж не залежать одна від другого і прово-

¹⁾ Про організацію і діяльність групи L' Année Sociologique див. статтю М. Грушевського „Відродження французької соціологічної школи“, Первісне Громадянство, вип. 1 і 2, 1926 р.

дять свої тези самостійно. Але для читача, що ставиться до обидвох праць не з становища внутрішньої еволюції обох авторів, але як до двох продуктів певного наукового методу, питання про їх відношення до того самого предмету, про подібності і різниці в їх оцінках насовується само собою. Розуміється, при таких порівняннях треба як-найвиразніше відзначити, що обидва автори знаходяться в дуже не однаковій положенню: Л.-Брюль, пишучи свою „Мораль“, писав суцільну працю, в якій міг віддати велике місце критиці відмінних поглядів і широко обґрунтувати свої власні гадки аналогіями і порівняннями з інших галузей знання, з яких він робить великий ужиток. Дюркгемовий виклад знов, позбавлений всякого важкого наукового апарату, мусів хитатись між загальними тезами і цілком практичними вказівками, яких вимагало його завдання. Тому вже з першого погляду обидві праці не можуть не різнитись що до виразності думки, що до строгости аргументації і ідеологічної суцільности. Але з сими застереженнями порівняння обидвох праць зовсім доцільне, бо де в чім вони безумовно доповнюють себе навзаєм, а де в чім виразно коректують одна одну.

Леві-Брюль більшу частину своєї книжки віддає критиці старих „теорій“ морали і взагалі того принципового становища, з якого розглядалась проблема морали в попередніх стадіях розвою соціальних наук, і витрачає свою енергію головню на те, щоб довести, що мораль як витвір громадського побуту тісно залежить від всіх інших соціальних серій, з яких складається дане громадянство і які відбиваються в сій моралі. Доводить, що вона залежить і міняється разом з повір'ями, звичаями і способами думати громади, і повинна досліджуватись так само як вони — се-бо-то як соціальна дійсність об'єктивно дана, а не як трансцендентальна незмінна система, яку треба втілювати в реальнім побуті. Роблячи логічний висновок з сеї тези, Леві-Брюль твердить, що мораль кожного громадянства забезпечується всією його структурою і не може і не потребує бути штучно нормована¹⁾, бо раціонально реформувати чи уліпшувати мораль можна буде тоді лише, як будуть відомі всі соціологічні закони, яким підлягають моралі громадянств. Одним словом, праця Леві-Брюля мала цілком принциповий характер і вдовольнялась тим, що розчищала тільки місце під нову науку громадської поведінки.

Для Дюркгема-ж проблема в силу його педагогічного завдання в тім, щоб згорі означити напрями, в яких слід плекати існуючі в сучаснім суспільстві моральні погляди. В силу сих обставин Дюркгем мусів іти далі ніж ішов Леві-Брюль: мусів подавати відповіді на деякі з тих питань, які сей повідкладав до кращого часу. Се, до речі, доводить нас до ще одного міркування про особливий інтерес „Морального виховання“, а саме до погляду Дюркгема на школу і виховання взагалі. Для Дюркгема його педагогічна діяльність і наука педагогії не була заробкованням. Педагогія була для нього надзвичайно цінним засобом до консолідації того громадського почуття солідарности, що являється найціннішим елементом громадськості і разом її гарантією. Мораль взагалі для нього — се соціальна громадська мораль, а разом з тим громадськість взагалі — се той постійний елемент морали, що домінує над всіма історичними змінами, той позитивний зміст, що не залежить від змін, які переживають окремі моральні системи разом з іншими громадськими серіями. Отже, навпаки від Леві-Брюля, що при теперішнім стані моральних дослідів вважає потрібним заперечувати незмінність будь-якого елементу морали, Дюркгем знаходить щось постійне і незмінне у формі моральних норм: громадськість,

¹⁾ Порівн. La Morale с. 258.

що являється їх глибошою кінцевою метою. Приймаючи-ж певну постійність в моральних нормах, Дюркгем допускає, розуміється, і думку про раціональний розвиток моралі. Найкращим засобом до цього розвитку він вважає школу, і так викладаючи про те, чим повинна бути мораль в шкільній вихованні, він розгортає соціологічну функцію моралі взагалі.

Щоб з'ясувати зразу-ж погляд Дюркгема на школу, треба сказати, що він дивиться на неї з становища тої конструктивної функції об'єднань молодих поколінь, що, як се довів Еспінас, являються основними соціальними чинниками в громадах всіх тварин, і з яких вийшла людська позародинна громада, людськість у властивім розумінню. Об'єднання молоді одного віку і різного походження, незалежне від симпатій або родинних звичок, а подиктоване тільки потребами громадського життя, дає школі власне такий громадський характер і робить її найбільш відповідним місцем для розвитку чи вірніше консолідації тих правил громадської солідарності, що являються необхідними громаді для її існування і, на гадку Дюркгема, являються властивою підвалиною всіх моралей, чи як він каже: моралі взагалі. Дюркгем нагадує дуже влучно (ст. 265), що історично об'єднання молоді являються тим огнищем, в котрім вивковуються і досконаляться моральні норми, за якими громада живе. В початковій стадії громадського життя, яка ще не знає ніякої шкільної науки (бо найважливіше матеріальне знання передається молодому поколінню в родиннім осередку через просте наслідування), моральне виховання дитини являється громадським ділом, що не може бути виконане окремо в кожній родині, але ведеться гуртом, всіма старшими, як річ загальної ваги. Старші передають молоді традиції і правила, що заховуються в громаді, оточуючи сю науку як-найбільш імпозантною обставиною, і не довіряють в тім педагогічним засобам окремих батьків. Об'єднання молоді переймають на себе активне переведення в життя сих традицій, скріплюючи таким чином існування самої громади. В сучаснім побуті школа стає очевидно наслідницею тої громадської функції примітивного гурту молодих, що з рук ватажків і знахарів переймав легендами і обрядами завітчані тайни громадського співжиття. Вона привчає дітей окремих родин до їх будучого громадського обов'язку, до громадських форм життя, в яких згодом буде укладатися їх існування.

Більш того, маючи на увазі саме французьку школу, Дюркгем накладає на шкільне виховання обов'язок оживити колективістичні стремління громадянства і розвинути в ньому охоту до громадських способів праці, побороти його недовірливий індивідуалізм, що виховувався віками абсолютною і заздрісною державою. „Ми знаходимось що до шкільного виховання в зовсім особливих умовах,—каже він з цього приводу.—Річ в тім, що окрім школи у нас нема посереднього громадського об'єднання (*société intermédiaire*) поміж родиною і державою, се-то об'єднання, що жило-б дійсно не штучним і не конвенціональним життям. Всі групи цього роду, що колись нашаровувались поміж домашнім об'єднанням і державним, і в житті яких кожний мав обов'язкову участь—як провінції, громади, корпорації, або зовсім зникли, або існують в цілком затертій формі... Вже монархія, щоб добитись політичної і моральної єдності країни, поборювала всякі форми місцевого партикуляризму, вона уперто старалась зменшити автономію громад і провінцій, ослабити їх індивідуальність, щоб легше і повніше злити їх в одній великій колективній індивідуальності—Франції. Революція в сім напрямі продовжила і довершила діло монархії. Всі об'єднання, що стояли на перешкоді цьому великому рухові національної концентрації, яким був революційний рух, все, що перешкоджало єдності і неподільності Республіки, було зламане... Але

таке положення витворює кризу надзвичайної ваги. Дійсно, для того щоб моральність була забезпечена в самому своєму джерелі, треба щоб громадянин мав смак до колективного життя, бо тільки на цій умові зможе він прив'язатись так, як цього потрібно, до колективних завдань цього життя, що являються моральними завданнями *par excellence*. Але цей смак можна надбати, і головне—він сам може здобути такої сили, щоб кермувати поведінкою людини, тільки тоді, коли його розвивати як можна постійніше. Щоб любити гуртове життя так, щоб не могли без нього жити, треба звикнути працювати і думати в гурті. Громадські зв'язки для не громадської людини являються тяжкими путами,—треба навчитись їх любити. Треба навчитись на досвіді, які, в порівнянні, бліді і холодні радості самотнього життя. Це цілий темперамент, цілий духовий склад, що може зложитись тільки через часту вправу і що повинен все зіставлятись в напруженню. Коли-ж, навпаки, нас запрошують бути громадськими істотами тільки від часу до часу, ми не можемо знаходити смаку до способу життя, до якого в цих умовах ми мало пристосовані“ (с. 266—267). Але це спеціальне міркування не має для нас найбільшого інтересу; воно показує тільки, що погляд автора на його педагогічне завдання як-найкраще підходить для викладу певних основних правил морали, коли такі правила він вважає даними науковим аналізом.

В своїх викладах Дюркгем мав на увазі моральне виховання в нижчій, початковій школі, і то в тім моменті історії французької школи, коли після відділення церкви від держави школа була позбавлена науки релігійної догматики і освяченої релігією морали і для неї повстало питання про науку чи переведення в життя світської морали, позбавленої трансцендентального авторитету.

На думку Дюркгема, проблема стоїть так, що нова школа, даючи молодому поколінню певну мораль, мусить очистити її від всяких релігійних домішок, але так, щоб раціоналізуючи не позбавити її основних моральних ідей і почувань,—щоб тим не ослабити її авторитету. Це основне становище, як видно, розходиться з вище зазначеним поглядом Леві-Брюля, що поставивши питання про те, чи соціологічний дослід морали не вб'є її авторитету, себ-то чи існуюча мораль вимагає особливих гарантій свого існування,—відкинув се побоювання, бо мораль як вислід даних громадських умов забезпечується ними самими. Говорячи про певні моральні ідеї і почуття, Дюркгем отже ніби допускає певний надгромадський елемент морали. В своїй думці, що на перший погляд ніби являється кроком в сторону філософічних теорій морали, лежить і головний позитивний здобуток Дюркгемового аналізу морали в порівнянні з критичним скептицизмом Леві-Брюля.

Бо Дюркгем не ставить свого постулату про постійний елемент морали априорно, як про якийсь внутрішній моральний принцип в людині, але доходить до нього через дослід моральної дійсності. Він нагадує, подібно як се робить Леві-Брюль, що ми не можемо нині говорити про суть феноменів економічних, юридичних, релігійних, або лінгвістичних, не дослідивши, не проаналізувавши, не порівнявши їх проявів на різних ступенях культури, і нема радії, щоб феномени моральні знаходились в іншому положенні, ніж інші громадські явища. Він відкидає існування якоїсь прирощеної морали, якогось єдиного почуття обов'язку, що може кермувати цілим життям людини в окремих випадках. Він вказує, навпаки, що всяка існуюча мораль складається з окремих детальних норм, які торкаються різних галузів життя, різних ситуацій, в яких можуть знаходитись люди. „Деякі з них оголошені в кодексах і мають означені санкції; інші записані в свідомості громади, виявляють себе в афориз-

мах народньої морали, і санкціонуються тільки доганою, що прив'язується до порушення сих правил, а не означеними карами" (с. 28). Навпаки, загальні принципи, як категоричний імператив Канта, або закон корисності Бетмана, не сформульовані в ніякій кодексі, ані в ніякій громадській свідомості, і являються тільки приблизним поясненням конкретних норм морали, толкуванням морального характеру, або настрою даного громадянства. Пояснюючи свій метод що до керування моральним вихованням в школі, він каже, що хоче переложити в ясні поняття той моральний настрій громадянства, що виявляє себе такими окремими формулами і нормами (ст. 108).

В цьому аналізі Дюркгем кермується більше формою ніж змістом — саме імперативною формою моральних норм. Бо моральні норми своєю формою сходяться всі на тім, що наказують, або забороняють певні вчинки в людській поведінці, нормують її. Він признає, що зміст нормальних норм має теж свою моральну вартість. „Але,—каже він,—коли всі вони стремлять до того, щоб регулювати вчинки людей, то се вказує, що для морали важно, аби ті вчинки були не тільки такі або інакші (що до змісту), але щоб вони загалом були змушені до певної правильності. Се значить, інакше кажучи — що основна функція морали се регулювання людської поведінки. Ось чому люди неустатковані, що не можуть придержуватись певних постійних занять, завжди викликають недовір'я в громадянстві. Бо, дійсно, коли вони уникають правильних занять, то се тому, що їм противні всякі означені звички, тому що їх поведіння не піддається ніяким означеним формам, тому що воно хоче заховати всю свою свободу... Правда, може трапитись, що щасливий імпульс поверне їх волю в бажаний напрям, але се буде наслідок впливів, на які не можна рахувати постійно. Але мораль по своїй суті річ постійна, все однакова в собі, принаймні поки ми не беремо на увагу дуже великих періодів часу. Моральний вчинок повинен бути завтра таким самим, як і нині, хоч-би які були особисті настрої виконавця. Моральність, отже, має на увазі певну здатність у людини повторяти ті самі вчинки в тих самих обставинах і тим самим певну здатність до набування звичок, певну потребу правильності. Близькість звичок і моральних практик навіть така велика, що всяка колективна звичка майже неминуче має дещо моральний характер. Коли якийсь спосіб поведінки став звичкою серед якоїсь групи людей, то все, що з ним розходиться, викликає догану дуже близьку до тої, яку викликають моральні переступи у властивім значінню слова“. Отже коли не всі звички мають моральний характер, то всі моральні норми являються колективними звичками і тому людина, що не піддається ніякими звичкам взагалі, стає підозрілою з морального погляду.

Але мораль не тільки звичка, вона має нормативний характер: моральні практики се правила. Тимчасом як звичка повстає з внутрішніх імпульсів людини, правила забезпечуються зовнішніми обставинами побуту, певними авторитетами. Чи то правила професійного уміння, чи правила гігієни, всі вони спираються на авторитет науки, чи досвіду попередніх поколінь, що перевищує знання чи досвід окремої одиниці і тим перевищує її і впливає на неї. Мораль не ріжниться в тім від інших правил. Вона ріжниться тільки тим, що коли послух до інших норм окрім самого їх авторитету підтримується і думкою про доцільність, корисність того послуху для суб'єкта,—бо непослух в таких випадках може викликати якусь матеріальну чи моральну шкоду, або навіть кару,—то моральні правила вимагають послуху безкорисного. Коли в тім чи іншій випадку дотримання чи недотримання норм для людини може бути корисне чи не корисне, то моральність вимагає як-раз, щоб людина не спинялась над тими міркуваннями і виконувала обов'язок за-для обов'язку.

Таким чином найважливіша функція морали незалежно від змісту її норм—се дисциплінування суспільності: послух для послуху. Дюркгем старається раціонально пояснити сю функцію в громадському житті. Він вказує, що не тільки громадське життя в своїм буденнім бігу потребує постійності, правильних форм для свого вияву і не може вибирати навмання все нових форм (так як організм потребує постійного функціонування своїх органів),—але й одиниця в своїх інтересах потребує границь. Правда, здоровий організм сам обороняє себе від фізичних зловживань; але психічне життя людини переростає її організм і в значній мірі автономне від нього, так що тут людина не має природніх границь, які стримували-б її. Тимчасом всяке перебільшення, всяка гіпертрофія якоїсь одної психічної функції виводить з рівноваги життєву енергію, потрібну людині для нормального життя. Таким чином дисципліна як така стає необхідною в людському житті, а коли природа не може вдовольнити сама сеї потреби, то зовсім зрозуміло, що сей обов'язок падає на громадянство.

Се міркування зовсім логічне. Але нас менше цікавить раціональне обґрунтування доцільності самої дисципліни, ніж історична оправданість твердження Дюркгема про суть морали—і тут ми власне й мусимо підчеркнути вірність його міркувань. Його доводи про дисципліну суть морали кладуть тверду базу для всебічного соціологічного досліджу, що в праці Леві-Брюля лишився ще не початим. Бо для того щоб об'єктивно досліджувати існуючі моралі, необхідно вияснити ті постійні критерії, що дозволяють нам назвати дану систему явищ мораллю даного суспільства. Мало було, як се робив Леві-Брюль, ствердити соціальність морали, її залежність від інших громадських явищ. Така його фраза, що мораль суспільства буває такою, якою мусить бути при існуючих віруваннях і звичаях громади, властиво не розкриває ані змісту, ані характеру поняття морали, не вказує дослідникові, до яких саме явищ йому звернутись, щоб шукати в них впливу отих вірувань і звичаїв—які саме явища назвати моральними. Тут мовчки все таки приймається думка, що дослідник для досліду морали звернеться до знайомих категорій явищ: родинного життя, громадських обов'язків і т. и. Але на ділі такий вибір може бути зовсім випадковим. Тимчасом, хоч виложено більш побіжно, означення морали Дюркгема в отсій основній характеристиці відкриває ключ до всіх існуючих і минулих моралей—дійсно незалежно від конкретних вірувань і звичаїв, так само як і від яких-небудь філософічних систем морали. Суспільність в значній частині своєї діяльності все має на увазі приладжування одиниць до своїх прийнятих правил, до якихось своїх ідеалів. Чи то буде соціалістичне виховання з ідеалами класової справедливості, чи старо-християнська мораль з ідеалами чистоти і покорі, чи нарешті моральні правила даякських ловців за черепами з незрозумілими нам вимогами,—імперативність морального правила незалежно від його більшої чи меншої раціональності як найважливіша його характеристика виступає зовсім ясно у всіх сих нормах—творить їх суть. І так само ціл сих норм перевищує безпосередню особисту користь одиниці, бо має передусім дисциплінарне завдання, що оправдується потребами громадського життя, так як дана суспільність його розуміє. Можна додати, що ся дисципліна тільки й обумовлює придатність людини до сього життя з його різними вимогами: з його політичною і правовою діяльністю.

Таке дисциплінарне толкування морали в дійсності дозволяє розуміти і часом дуже несподіваний зміст моральних норм. Коли мораль тільки має завдання дисциплінувати, то не дивно, коли деякі моральні системи охоплюють навіть різні фізіологічні функції людини, витворюючи норми,

які трудно пояснити трансцендентальними, або філософічними ідеалами; бувають правила дійсно курйозні, які можуть бути пояснені тільки тим, що їх завдання—випробувати громадський послух.

Та Дюркгем не обмежується сим першим елементом моральності—не спиняється на сім формальнім значінню. Бажаючи ясніше відрізнити моральні норми від інших громадських норм, він спиняється над питанням їх змісту. „Ми не будемо,—каже він,—розшукувати, якими повинні бути моральні вчинки, щоб заслуговувати на сю назву, виходячи з ідеї про мораль, зложеної перед всякою обсервацією і не знати як. Навпаки, ми обсервуємо ті вчинки, які моральна свідомість в дійсності загалом вважає моральними. Які вчинки вона похваляє і який характер мають вони? Перш за все, як виявляє дослід, се вчинки, що не мають на увазі самої особи суб'єкта. Правда, деякі теоретики обороняли моральність егоїзму, але позитивний дослід морали не займається теоріями, тільки дійсними моральними системами, такими, як вони функціонують в життю морали, як її розуміють і дотримують всі цивілізовані народи. Так поставлене питання легко розрішити. Не тільки немає нині, але і не було ніколи народу, у якого-б хоч єдиний егоїстичний вчинок, себ-то вчинок, що має на увазі особисту користь того, що його виконує, вважався моральним“ (с. 66). Але коли індивідуальний інтерес своєю природою (себ-то в розумінню громадянств) являється аморальним, то все одно, чи се буде користь суб'єкта чи иншого індивіда—вчинок, що має на увазі індивідуальний інтерес, лишається морально індиферентним—„область морального починається там, де починається соціальне“ (ст. 68).

„Людина поступає морально тільки тоді, коли має на увазі цілі, вищі від неї самої і від інших індивідів: коли вона стає слугою єства вищого за неї саму. Отже коли заборониш собі звертатись за поясненнями до теологічних понять, понад індивідом існує тільки одно моральне єство, яке можна емпірично обсервувати: се єство, яке творять індивіди гуртуючись—се громада. Треба вибирати: коли система моральних ідей не продукт колективної галюцинації, то єство, до якого мораль прив'язує наші волі і яке робить вищим об'єктом нашого поведіння, може бути тільки або божество або соціальне єство. Ми відкидаємо першу тезу як не належну до компетенції науки. Лишається тільки друга, що, як побачимо, відповідає всім сим потребам і всім нашим стремлінням, і яка, до того, має, мінус символ, всю реальність першої“ (божества) (ст. 69—70).

Сі цитати передають суть того, що Дюркгем вважає другим елементом морали—її громадськість (*l'attachement aux groupes*). „В основі він (сей елемент) полягає на прив'язанню людини до якоїсь соціальної групи. Щоб людина була моральною, треба, щоб вона була захоплена чимсь иншим як собою, треба щоб вона почувала себе солідарною з якоюсь громадою, хоч-би й малою і незначною“ (ст. 89).

Доводи Дюркгема в сій частині не розгортаються так певно і переконуюче, як в першій. Як бачимо, з морали взагалі автор тут раптом переходить до морали „всіх цивілізованих народів“. Се само робить його міркування менш значучими. Сі слова навіть захитують вартість його доказів на сім полі взагалі, бо розпочавши дослід елементів морального поняття у всіх його історичних виявах, він ніби по дорозі зрікається свого занадто трудного завдання і обмежується тільки одною фазою моральної еволюції. Але властива помилка лежить не в обмеженню його задачі самими цивілізованими народами, а в толкуванні сього другого елементу морали. Мораль може мати на увазі або громаду, або божество, каже він, в дійсності-ж в багатьох моральних, цивілізованих чині, мораль нав'язується до обох сих джерел. Для Дюркгема, що пояснює

релігію як символічне представлення соціального почуття, як чогось об'єктивно даного, обидві альтернативи очевидно не виключають себе в принципі. Обов'язки супроти громади і обов'язки до богів мають однаково громадське походження. Але чи можна довести, що вони однаково соціальні змістом? Очевидно, потакуючу відповідь Дюркгем вважав можливою тільки що до цивілізованих народів. Але й тут норми релігійної морали, хоч їх можна пояснити як соціальну дисципліну, не завжди мають на увазі прив'язання до громади. Буддистський індивідуалізм, індивідуальне спасіння в християнстві, особливо в деяких своїх аскетичних формах, мають на увазі егоїстичний ідеал. Тимчасом не можна сказати, що вони не концентрують в собі моральних почувань своєї суспільності.

Маючи на увазі педагогічне завдання і аналізуючи матеріал, що міг мати найближче практичне значіння, Дюркгем звернувся властиво до сучасного європейського морального ідеалу, упрощуючи так проблему морали взагалі. Як один з доводів про соціальне походження морали, Дюркгем вказує обставину, що мораль міняється із зміною громадянства (ст. 98). Але він навіть здалека не означає глибоких змін, що відбуваються в основних питаннях морали. Не відзначає теж питання моральних пережитків, яке вповні унагляднює Леві-Брюль, — і дійсно з них повстають найбільш типові і найбільш болючі моральні конфлікти. Дюркгем спиняється над сими моральними проблемами лиш як над суперечностями між емоціональним індивідуальним я людини і раціональним громадським, і знаходить примирення в повнім зрозумінні соціальної дійсності. Не відзначає він відповідно кардинального питання у взаємовідносинах моралей — а саме питання про окремі групові, корпоративні, класові моралі, що існують обік себе серед одного і того самого суспільного організму і залежать від власних ідеологій сих груп, класів і т. и. Не унагляднює Дюркгем і того процесу, що дуже блискуче зазначений і ілюстрований в „Моралі“ Леві-Брюля (порів. с. 213—218), — процесу зміни моральних практик і ідеологій, що відбувається глухо під прикриттям ніби незмінних, „вічних“ моральних формул — як поняття „законної власності“, свободи, справедливості, що так змінилися що до свого змісту на протязі історії. Означивши загально лиш ті формальні прикмети, що характеризують моральні явища в найбільш загальному розумінні, Дюркгем старається зовсім не торкатись спеціальніших питань про розвій і зміст моральних норм і так стає в своїм викладі одностороннім і неточним. Він не торкається теж питання, яке властиво висуває його аналіз моральних понять: про комбінацію тих двох основних „елементів морали“ в різних історичних періодах і культурах: дисциплінованості і соціальності. А можна думати, що перевага першого або другого елемента в даній громадській свідомості власне характеризує різні системи морали і різні періоди в моральній еволюції.

Леві-Брюль, поставивши питання про розвій морали, поділив його на три періоди: 1) Період спонтанної морали, коли життя людей приймає усталені правила майже інстинктивно; люди дотримують свої моралі, так як говорять рідною мовою. Се також час морального партикуляризму, окремих моралей для жінок і для чоловіків, окремих для різних племен. 2) Період раціоналізації існуючих моральних норм, опріділення абстрактних ідей добра і зла; час діалектичної морали. Се період, що захоплює і нашу сучасність. 3) Період, що тільки намічається серед сучасних обставин — в яким мораль буде предметом соціологічних дослідів, що, в свою чергу, вплинуть на існуючі моральні практики відповідно до позитивних висновків науки — отже період наукової морали.

Дюркгем не дає навіть такої загальної схеми і се дуже шкода, бо погляд на еволюцію морали, хоч-би й побіжний, дав-би курсові Дюркгема

більш суцільності, що вдовольняла-б і нинішнього читача так само, як колишнього слухача сих лекцій. Без того вони часом роблять вражіння непрозорості і невитриманості. Але як ми вже згадали, ся невитриманість пояснюється практичним завданням роботи. „Моральне виховання“ Дюркгема має, чи мало, суто навчальну мету: перш за все являється продукцією і гарячою проповіддю соціальності, громадської солідарності, людської єдності. Коли, переходячи до практичних питань виховання, Дюркгем каже, що моральне виховання дитини повинно починатись від розвитку його прив'язання до найближчої йому приступної громади—сем'ї, то повний моральний розвиток людини для нього закінчується тільки в прив'язаності до завдань вселюдських, понаднаціональних і понаддержавних. В сій праці ми ніби бачимо теоретичні здобутки французької соціологічної школи, перетворені в акцію,—перенесені з науки в життя. З того боку сей посмертний курс являється цікавим доповненням для характеристики Дюркгема як наукового діяча і соціального мислителя.

Педагогічної частини роботи не будемо торкатись. Видавець, П. Фоконе поділив лекції на дві частини: 1) елементи моральності; 2) як витворити у дитини елементи моральності. Друга частина має більш практичний характер, але займається теж деякими питаннями, цікавими з теоретичного погляду. Дещо ми навели з неї і тут. Але рамці справоздання не дозволяють вичерпати всього інтересу сеї роботи.

Катерина Грушевська.

М. Сперанскій, Кз исторіи взаимоотношеній русской и югославянскихъ литературъ. (*Русскіе памятники письменности на югъ славянства*). (Извѣстія отд. рус. языка Россійской Академіи Наукъ, 1921, т. XXVI, 1923, ст. 143—206).

Се інтересна стаття, яка принагідно порушує багато невияснених питань старої літератури і притягає новий матеріал для їх висвітлення. Ближче завдання, поставлене автором,—прослідити перехід руських пам'яток між полуднево-слов'янську книжність в часах перед відродженням болгарської книжності XIV в. і підчас сього другого болгарського руху. Сей процес досі не звертав на себе уваги—вона зверталася головню на факти пізніші, XVI—XVIII вв., автор-же на підставі зібраного матеріалу доводить, що в XII—XIII вв. продукти київської книжності, оригінальні й перекладні, доволі швидко підхоплювались книжниками болгарськими, в болгарських копіях переходили до сербських: заховались переважно в сербських копіях, але мають сліди болгарського походження, тимчасом як болгарські копії переважно вигинули, наслідком тяжких умов пізнішого болгарського життя. Інтересні самі собою, сі спостереження над східньо-полудневою слов'янською дифузією, так як їх представляє автор, дають цінні аналогії також для відносин української і великоруської книжності—для зрозуміння крайньої фрагментарності української спадщини в сучаснім письмєннєм запасі. Ті руські пам'ятки, що перейшли до Полудневих Слов'ян, завважає він, мають характер християнсько-візантійський, сліднують за візантійськими взірцями, виявляючи круг середньовічних понять, що вважався взагалі найважливішим. Тому такі твори руської літератури, що з сього погляду мали значіння менше, вужче, місцеве—як літопис, Поучення Мономаха, Слово о Полку Ігоревім, Полудневими Слов'янами не переймались, як менш для них потрібні з християнсько-учительного погляду. Те-ж треба сказати і про полуднево-слов'янські твори такого-ж локального характеру: розмірно небогато їх перейшло між руську літературу—хоч не можна не завважити, що таких творів і в Полудневих Слов'ян за сей час знаємо дуже мало.

Те-ж треба сказати загально і про твори, перекладені на Русі: при богатстві перекладеної літератури на Полудні, Полудневі Слов'яни порівнюючи небогато перейняли з руської літератури, і при тім явно вибрано твори змісту загально-християнського (с. 205).

Тими місцями, де руські твори переймалися болгарськими книжниками, автор вважає (с. 152) крім Болгарії ще Атос і Царгород, де стрічалися книжники „всіх трьох слов'янських народностей“ (Руси, Болгарії та Сербії).
М. Грушевський.

Р. Лашенко, проф. укр. університету в Празі. *Лекції по історії українського права. Частина друга: литовсько-польська доба. Випуск перший: пам'ятники права*. Прага, 1924.

В першій частині своїх „Лекцій“ проф. Лашенко¹⁾ вважав необхідним в інтересах систематизації курсу історії українського права поділити її на чотири доби і насамперед викладає історію пам'яток та історію державного права за першу добу.

Отож можна було сподіватись, що друга частина буде вміщати в собі історію інших галузів права (карного, цивільного, судового) теж за першу добу. Але-ж друга частина носить назву „Литовсько-польська доба“. Невідомо, чи проф. Лашенко має намір обмежитись викладанням історії пам'яток та історії державного права? чи залишити історію інших галузів на кінець?

Перший випуск другої частини вміщує в собі пам'ятки права литовсько-польської доби: привілеї, Судебник Казимира, устави і ухвали, Литовський статут, пам'ятки права німецького та права польського. Всі тут пам'ятки лит.-пол. доби, чи не всі? Відома річ,—не всі. Коли-б ми обмежились виучуванням тільки цих пам'яток, то знали-б дуже мало про історію українського права за часи лит.-пол. доби. Такі наукові праці, як наприклад, про копні суди Іванішева, про селянство Антоновича і Новицького, про землеволодіння Володимирського-Буданова, про родинне право Левіцького, про сойми Любавського і Максимейка, про раду моя праця і инш., написані головне на підставі різноманітних актів. Проф. Лашенко ці акти ігнорує. Він зупиняється тільки на пам'ятках законодавства, що вміщують в собі закони та деякі норми звичаєвого права, що їх зформував і затвердив законодавець, і навіть не згадує про історичні пам'ятки, що виявляють звичаєве право (акти, зах.-рус. літописи, польські хроніки, записки сучасників і т. д.) і мають велике значіння для виучування історії права лит.-пол. доби.

Це головна помилка автора. Помилки зустрічаються і тоді, коли автор починає характеризувати окремі пам'ятки. Наприклад, привілеї він поділяє на земські і обласні (ст. 25) і до земських відносить на стор. 25—26 шляхетські данини і вільготні,—а на стор. 27—36 зупиняється на окремих земських привілеях, при чому нагадує тільки про шляхетське, забуває данини і вільготні, а мені приписує еретичну думку, що ніби-то в моїх „Лекціях“ земські привілеї, що він перелічив, себ-то шляхетські, діляться на жаловані і вільготні. Нарешті можна з певністю гадати, що читач „Лекцій“ проф. Лашенко не має можливості зрозуміти, яка думка автора про привілеї і на які види, з його погляду, треба їх поділити.

Автор нагадує, в яких виданнях надруковані окремі земські (себ-то шляхетські) і обласні привілеї, та забуває, що найпізніший і найповніший збірник привілеїв земських і обласних надруковано як додаток до праці проф. Любавського „Очерк истории вел. княж. Литовского“.

До пам'яток укр. права проф. Лашенко відносить „устави і ухвали

¹⁾ Див. „Україну“ 1925, кн. 5.

вел. князів Литовських". Це визначає, що устави та ухвали, на його думку, були князівськими законами. Але вони видавались вел. князем „по нараді з панами-радами“, або „по намові“ чи „по нараді з панами-радами й усіма станами“. Це означає, що устави і ухвали були законами ради або сойма, а не вел. кн. Про це свідчать і окремі акти і Лит. Статут.

Про Лит. Статут, цю найважливішу пам'ятку законодавства, проф. Лашенко тільки нагадує та надсилає читачів „Лекцій“ до його статті, що надрукована в „Науковому Збірнику“. Це не припустимо, коли мати на увазі студентів-правників (див. передмову): їм треба дати підручника, що вміщає повний курс, а не окремі випуски, частини, та ще й до того статті дослідного характеру.

Закінчуючи огляд пам'яток литовсько-польської доби, проф. Лашенко нагадує про Литовську Метрику. Нема сумніву в тому, що Лит. Метрика має дуже велику вартість для дослідників історії зах.-рус. права і треба нагадати про цей кол. державний архів в кн. Лит. читачам „Лекцій“. Але треба у такому разі нагадати і про інші важливіші архіви, що теж мають не аби-яку вартість, саме про кол. Моск. Арх. Міністер. Закордонних справ, центральні архіви в Києві і Вильні, рукописний відділ кол. Петербурзької Публічної бібліотеки, Виленської бібліотеки та інші.

Проф. Лашенко в зв'язку з Лит. Метр. робить вказівки на надруковані видання архівних матеріалів Лит. Метрики. Не можна сказати, що то усі або важливіші видання. Проф. Лашенко нагадує наприклад про „Акти Лит. Метр.“ проф. Леонтовича; але ці „Акти“ проф. Леонтович надрукував не з оригіналу Лит. Метр., що в Москві, а з копії, що в Варшаві, і видання це таке недбале, що не слід було-б про нього й згадувати в „Лекціях“. Проте, споминаючи про нього, проф. Лашенко не згадує про збірники цікавих архівних матеріалів Лит. Метр., що надруковані як додатки до праці проф. Любавського (про сойм та про обласний поділ), проф. Максимейка (теж про сойм), проф. Довнар-Запольського (про селянську общину), про мій 2-томний „Збірник арх. матеріалів що до ради в кн. Лит.“. Окрім того, чому обмежуватись тільки виданням матеріалів Лит. Метр.? А видання інших матеріалів хіба не цікаві і не важливі? Отож, треба було-б згадати про російські видання кол. Петерб. Археограф. Комісії, Російського Історичного Товариства, Московського Т-ва історії давнини, Київської комісії давніх актів, Виленської Археогр. Комісії та інші, і про видання закордонні — *Archiwum Sanguiszków*, *Zbiór praw Litewskich Działynskiego*, *Volumina Legum* та інші.

В першій частині „Лекцій“ проф. Лашенко попереджував, що йому прийшлося викладати курс іст. укр. права в тяжких умовах еміграційного життя. Перший випуск другої частини, та й перша частина, свідчать, що справді ці умови дуже несприятливі, щоб викласти новий курс історії українського права.

О. Малиновський.

Іван Крип'якевич, *Студії над державою Богдана Хмельницького (I Рада. II. Генеральна старшина)*. (Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Львів. 1925, т. СXXXVIII—CXL, ст. 67—81).

Стаття І. Крип'якевича відноситься, як це зазначає і сам автор, до серії вже опублікованих ім студій: „Сербі в українському війську 1650—1660 рр.“ (Зап. Наук. Тов. імени Шевченка т. СXXIX), „Український державний скарб за Богдана Хмельницького“ (ibid., т. СXXX) й „До історії українського Державного Архіва в XVII в.“ (ibid., т. СXXXIV—СХХV). (Рецензія на дві останні студії М. Ткаченка — „Україна“ 1924 р. кн. 4).

В частині студії, присвяченій раді (с. 67—73), автор з'ясовує значіння ради, порядок скликання ради, право скликання ради, право участі в раді, місто зборів ради, голосування на раді. Далі автор вказує, що з загальної ради, в якій брали участь всі козаки, стали виділятися менші ради для обміркування справ, які треба було вирішити, через те що розгляд всіх справ на загальній раді був з технічного боку тяжкий. Пізніш відомі ради на репрезентативній основі—з старшини й делегатів від козаків; відомі також і ради гетьмана з старшиною. Після цього автор з'ясовує компетенції ради (законодавчі, адміністративні, судові, виборчі, ролі ради в зовнішніх зносинах) і переходить до ролі, функцій і значіння ради за часи Б. Хмельницького. Тут автор перераховує відомі з джерел ради за Б. Хмельницького, вказує занепад значіння загальної ради, яка залишається до легалізування важких справ, „але не як тіло, що рішає“, і перехід ролі і значіння загальної ради до іншого виду ради—ради старшини й оповідає про низку старшинських рад за Б. Хмельницького. Після цього автор каже, що під кінець гетьманування Б. Хмельницького й значіння ради старшини стало занепадати, бо гетьман вже мав таку силу, що „міг легковажити й старшину і не подавав їй ради всіх справ“. В кінцевій частині, присвяченій раді, автор робить висновок, що „за гетьманства Богдана Хмельницького законодавча влада в молодій козацькій державі перейшла три ступні розвитку. Зразу органом законодавства була загальна рада, до якої теоретично мали доступ всі козаки—се була повна демократія. Але в недовгому часі, коли повна рада виказала малу здатність до життя, законодавчі функції переходять до ради старшини, зложеної з полковників та інших старшин,—на місце демократії являється аристократія чи олігархія. Але й ся форма не була довговічна: законодавчу владу обіймає сам гетьман Богдан Хмельницький, як повний монарх“.

В частині, присвяченій генеральній старшині (ст. 73—81), автор спочатку зупиняється на часі, з якого ген. старшина стає відома (з кінця XVI ст.), коротко оповідає про функції ген. старшини (писаря, осавулів, суддів, обозного), поскільки це відомо, зупиняється на значінні цих урядів, платні їм і далі переходить до ген. старшини за Б. Хмельницького. На підставі згадок, які маються про поодиноких членів ген. старшини за часи Б. Хмельницького, Крип'якевич перераховує генеральну старшину за Б. Хмельницького, а саме ген. обозних—І. Черняту, про якого він припускає, що той був з шляхти (пор. Липинський „Z dziejów Ukrainy“ с. 268), Х. Коробку, Т. Носача, генеральних осавулів—М. Лучченка, Д. Лисовця й І. Ковалевського, ген. суддів—Маттяша й С. Зарудного (а також припускає, що ще були ген. суддями й Г. Гапонович, або Х. Лобода) й ген. писаря—І. Виговського. При цьому автор дає й відомі з джерел факти їх діяльності. Про функції цих урядів за Б. Хмельницького автор цілком вірно зазначає, що „джерела говорять нам дуже мало“, але-ж автор наскільки це можливо все-ж таки встановлює галузі їх діяльності. Зокрема він досить докладно з'ясовує функції ген. писаря й дає багато відомостей про його канцелярію.

Такий зміст студії І. Крип'якевича.

Студія ця безперечно цінна для кожного, хто цікавиться українським державним устроєм взагалі й за Б. Хмельницького зокрема. Ця студія дає досить ясну картину українських рад і діяльності й осіб української ген. старшини за Б. Хмельницького. Автор студії використав великий матеріал з джерел і вніс багато нового і цінного в мало ще розроблену галузь українського державного устрою; особливо-ж автор дав багато цікавого в частині, присвяченій раді.

Але-ж з деякими висновками і твердженнями автора погодитись не можливо, де в чому у автора є недоговореність і неповнота.

Так, в частині що до ради автор каже, що „звичайно раду скликавав гетьман; коли-ж рада збиралася самочинно, з ініціативи самих козаків, черни, називано її чернецькою радою“ (с. 67). Тут, звичайно, може виникти питання, що хто-ж мав легальне право скликати раду, як це право мав тільки гетьман, для обрання нового гетьмана, коли старий гетьман або помер, або загинув в бою—відповіді на це в Крип'якевича немає.

Що-ж торкається авторового твердження, що чернецькою звано раду, яка скликалася за ініціативою самих козаків, черни—то з цим поглядом не можна погодитись. Ми маємо низку даних в джерелах про чернецькі ради, скликані представниками уряду (напр. А. Ю. и З. Р. VII № 121 с. 349, т. V, № с. 173—174, т. VIII, № 14 с. 50, № 26 с. 120, Пам. К. К. IV в. I № 9, Кн. Разрядный II, с. 982, с. 1019). Опріч того, і сам Крип'якевич в частині своєї студії що до ради дає декілька прикладів, що чернецьку раду скликав сам гетьман. „Чернецької ради не відбуває і не знаємо куди він іде“, згадують козацькі бранці про Хмельницького (ст. 69, на підставі Grabowski—Ojczyście spominki, с. 58, пор. М. Грушевський—Історія України-Руси, VIII, ч. 3, в. 2, с. 179); в поході 1651 р. Хмельницький „ударив у бубни на чернецьку раду“ (с. 69 на підставі теж Grabowski, ор. с., II, с. 71—72) і далі автор цілком вірно не відрізняє чернецької ради від ради загальної. Треба рахувати, на мій погляд, напевно, що чернечу раду могли скликати як представники уряду, так і чернь. Для того-ж щоб скликати чернечу раду без згоди старшини, треба було, як видно, захопити в свої руки головні гетьманські клейноди—корогву і булаву, або принаймні корогву. Так, 1636 р. на раді на Росаві, „неприпущені до ради козаки вхопили корогву й булаву і пішли бунтівничо робити чернецьку раду“ (М. Грушевський, ор. cit. VIII, ч. 1, I вид. с. 230, цитата з рукопису Публ. бібл. Пол. 94). Повстання реєстрових козаків, які були 1648 р. послані проти Хмельницького й піднесли бунт біля Кам'яного-Затону, Гродзицький зі слів наочного свідка малює так: „вхопив один корогву і почав кликати до чернецької ради“ (Пам. К. К. I, в. 2 № 6 с. 102). Як видно, проти подібних випадків, які мали місце, і була направлена постанова польського сойму 1635 р., що каже: „a ktorzyby z tych rejestrowych kozakow pokazal się bydź buntownikiem, y lub Hetmanom naszym, lub ich Namiestnikom, bądź też swej starszyźnie nieposłusznym, або autorem Czernieckiej Rady; ten nie tylko ma bydź z rejestru służby wymazany, ale y na gardle karany“ (Volumina Legum III, 404).

Не можна погодитись і з твердженням І. Крип'якевича, що на відомій Переяславській раді в січні 1654 р. учасників було „небагато більше як 200“ (с. 71), тоді як сам автор раніш (с. 70) вказує цілком вірно на підставі справоздання Бутурлина, що на цю раду зібралася „велика сила людей всякого стану“ (А. Ю. и З. Р. X, с. 217). Кількість учасників цієї ради „небагато більше як 200“ Крип'якевич бере з реляції того-ж Бутурлина, що в Переяславі царські бояри „до віри привели гетьмана Богдана Хмельницького і писаря Івана Виговського і з ним військових суддів і обозних і полковників і шляхти і козаків і міщан, всього 284 чоловіка“ (с. 70 на підст. А. Ю. и З. Р. X, с. 293), але-ж в цьому місці ми маємо вказівку на кількість приведених до присяги, а не кількість учасників ради.

Не звертає в своїй студії Крип'якевич уваги на подібність ради до київського віча, а рада де в чому сильно пригадує це останнє (акад. М. Грушевський, ор. cit., VII, с. 287); так напр. і віче, як і чернецька рада, могло скликатись як князем (напр. Ипат. лѣт., 1097 р. с. 250), так

і людом (Лавр. лѣт. 1097 р. с. 258, пор. Сергѣевичъ, Рус. юрид. древн. II, с. 56). Не зупиняється зовсім автор на впливах на раду конфедераційних практик жовнірських (М. Грушевський, *ibid.*), які впливи, особливо на радах, скликаних проти волі старшини, безумовно відбилися. Оповідючи-ж про ради на репрезентативній основі (с. 68), автор зовсім не розбирає питання, чи був який вплив на цю форму рад від практики представництва сусідніх Україн країн, а це питання цікаве.

В частині-ж, присвяченій ген. урядам, автор, оповідаючи детально про діяльність ген. осавула Дем'яна Михайловича Лисовця¹⁾, не згадує про посольство Демка на початку 1654 р. до Туреччини (Арх. Ю.-З. Рос. ч. 3, т. IV № 290). Вказуючи цілком вірно (с. 78) непевну звістку Самовидця, буцім то Лесницький був ген. суддею в часи Б. Хмельницького, Крип'якевич не вказує, на підставі яких джерел він встановив, що Лесницький був миргородським полковником від 1651 р., бо М. Гладкий, миргородський полковник, був покараний на смерть 1652 р., так що треба вважати Лесницького миргородським полковником з 1652 р.²⁾ Перераховуючи відомих з джерел канцеляристів з військової канцелярії (с. 81) і називаючи в складі їх писаря Івана Ковалевського — Крип'якевич, на жаль, зовсім не розбирає питання — чи маємо ми тут особу ідентичну пізнішому ген. осавулові Б. Хмельницького Ів. Ковалевському, чи ні.

Опріч того, треба сказати, що оповідаючи про окремих ген. урядовців за гетьманування Б. Хмельницького, автор не оповідає про дальшу їх діяльність і долю після Б. Хмельницького, а вказує їх діяльність тільки почати при Виговському. Краще-б було або закінчувати діяльність цих ген. урядовців гетьманством Б. Хмельницького (поскільки стаття присвячена державі Б. Хмельницького), або оповідати хоч коротко про всю їх діяльність, скільки вона відома по джерелам. Це було-б тим доцільніше, що коли ми про інших ген. урядовців Б. Хмельницького маємо зібрані дані в Липинського (напр. про Виговського, Зарудного, „Z dz. Ukr.“, с. 295, 300—307), про долю одного з видатніших Хмельничан — Т. Носача ми не маємо зібраного систематично матеріалу. Носач-же відігравав значну роль в життю України й після Б. Хмельницького аж до 1665 р., коли був захоплений в полон і засланий до Москви (А. Ю. и З. Р. V. № 122 с. 267, 271—272), звідкіля „до милое повернул отчизну“ тільки 1668 р. (Унив. Дорошенка „Тр. Черн. Пред. Ком. по устр. XIV Арх. Съѣзда“, с. 28—29).

Але-ж не дивлячись на все це, студія І. Крип'якевича являється цінним вкладом в українську історичну науку й будемо чекати дальших студій автора над мало ще дослідженим і майже нерозробленим в науці питанням про державний устрій України за часи Б. Хмельницького.

М. Петровський.

¹⁾ Ці дані про Д. М. Лисовця, які з джерел дає про нього І. Крип'якевич, переконуюче стверджують висновок ак. М. Грушевського, що в цьому відомому з джерел генеральному осавулі Дем'яні ми маємо не пізнішого гетьмана Д. Многогрішного, як це за Грабянкою (с. 92) признавав М. Максимович (Соч. I, 676, 743), а Д. Лисовця (М. Грушевський, *op. cit.*, VIII, 3, с. 274, на підставі справоздання Унковського, пор. Востоковъ, „Перв. сношенія Б. Хмельн. съ Москвой“, Київ. Ст., 1887, VIII, с. 740). В ген. осавулі Хмельницького Дем'яні — бачили Многогрішного й В. Модзалевський (Мал. Род. III, с. 555) і В. Липинський (Україна на переломі, с. 170).

²⁾ Правда, в Самовидця-Ракушки (с. 29—30) про скарання Гладкого оповідається під 1651 р., але тут ми маємо непевну звістку автора літопису, яка видка і при студіюванні літопису; так, літописець оповідає 1651 р. про повстання Гладкого „на самое Воскресеніє“ як наслідок Білоцерківської угоди, яка була в вересні 1651 р. (Кубала датує смерть М. Гладкого 13 березня 1652 р. на підставі *Archiw Zamojskich t. XXVIII pl. 323 lit. V W № 42*, — лист Дульського до Конєцпольського від 9/VI—1652 р. — *Wojna moskiewska* с. 37, 351).

Александр Духнович і Галичина. Студія доктора Кирила Студинського, проф. університету у Львові. Відбитка із „Наукового Збірника“ Товариства „Просвіта“ в Ужгороді за рік 1924 р. Ужгород.

Видавна в Закарпаттю, отже головним чином для закарпатських Українців, студія проф. К. Студинського має й загальний інтерес. Найбільшу-ж цікавість повинна вона викликати у читача-Українця, що сам перейшов через усі ці митарства, від яких так довго терпіли його закарпатські брати. „Угро-руси“, закарпатська галузь українського народу, завше перебувала в особливо тяжких політичних умовах. Відірвана географічно й адміністративно від своїх братів, змушена жити в тяжких економічних умовах, досить таки нечисленна, вона на протязі XIX ст. була під владою Мадяр, що дуже гнітили її. Який тяжкий був цей гніт, можна судити з того, що Українці, підданці Австро-Угорської імперії, листуючися між собою, не раз ставили питання: хто гірше—Венгри чи Поляки (сс. 61—62)... Як ретельно Венгри провадили мадяризацію Українців, видко з одного листа Духновича до Якова Головацького (1860 р.): „Мы уже совсѣмъ пропали!—мадяризмъ восторжествовалъ, и послѣдняя искра народнаго духа погасла, и такъ мы уже ничто... Насъ мало, мы помѣшаны съ словаками и мадьярами, къ тому насъ 300.000 записано за русскихъ, а 306.000 за мадьяровъ греческаго обряда, ибо есть много такихъ, что уже ни одного русскаго слова не розумѣють“ (13).

Олександр Духнович, угро-руський поет, історик і педагог (умер в 1865 р.), був апостолом свого племені, що будив у ньому національну самосвідомість. „Своею піснею „Я Русин бив есьм і буду“ підняв він могучий протест против мадяризації та відступництва від нації, а за збереженням своєї народности, своїми підручниками для шкіл будив він національну свідомість, своїми історичними творами відсвіжував давню традицію, своїми студіями над богослуженням звеличував його красу, своїми виданнями, призначеними для народу, хотів двигнути його із занепаду та темноти. Своїми творами поклав він ширші основи під розвиток руського письменства, в яке запровадив народну мову та запезпечив їй право громадянства“ (с. 66). Як завзято працював Духнович для освіти рідного народу, видко з того, що він десятками відкривав школи, хоч, як він сам пише,—і „насильственнымъ способомъ“ (61), і при школах засновував інтернати, бурси, товариства, братства, стипендії для поліпшення побуту учнів, безплатно роздавав ті книжки, що сам видавав. Яко дуовна особа, збирав народні пісні й брав велику участь у виданні їх, робив заходи також, щоб було засновано театр, як „душу цивілізації“ й могутній фактор для зміцнення народности. В своїм Пряшеві заснував він „Пряшевское заведение“, себ-то науково-літературне товариство для видавання книжок і при ньому музей. Допомогав також призначенню Русинів на судові та адміністративні посади...

Отже не дивно, що Підкарпатська Русь відсвяткувала 1923 року 120-ліття уродин Духновича з надзвичайною урочистістю та пієтизмом до нього, „проповідателя, апостола руської народности і самопознання“, як пророка народньої правди.

Проте розвідку свою проф. К. Студинський присвятив не так життєписові Духновича та в'ясненню його ролі в історії національного пробудження його закарпатських братів, як освітленню його діяльності в справі племенного та культурного зближення Закарпатських Українців із Українцями Галицькими. Це значіння Духновича автор коротко формулює так: „своїм могутнім кличем єднання Галицької Руси із Закарпатською обезпечив Духнович собі серед нас глибоку пам'ятку, а може й безсмертність“ (с. 66). Духнович перший проголосив ідею літературної, а потім і політичної

єдності Закарпатської Русі з Галичиною ще в 1838 році, більш за всіх Закарпатських письменників працював для її здійснення і свідомо та послідовно боронив її до самої своєї смерті (1865 р.).

Із замилюванням—зібравши всі факти, навіть іноді й дрібні, що характеризують цю сторону діяльності Духновича, автор не затаює й того, що один з поглядів Духновича був хибний і привів до розходження його з частиною галицької інтелігенції. Він мав російські чи то москвофільські тенденції; коли зайшла мова про утворення загально-руської мови, яко органу й знаряддя єднання братських племен, то спочатку деякий час Духнович вагався: йому здавалося, що найкраще може послужити для цього мова церковно-слов'янська. Але потім він рішуче став на бік російської літературної мови. Та не так він вихваляв і боронив її, як повставав і гудив „просту мову“, „грязь фразеології мужиковъ“. На таку позицію стали майже всі закарпатські письменники й частина галицьких, і ці чвари із-за спільної літературної мови не тільки пошкодили домаганням повної культурної єдності двох галузей австро-угорських Українців, але й зменшили віру тамошніх Українців у власні сили й привели до зміцнення та збільшення мадяризації на Угорщині.

Все, що оповів проф. К. Студинський, має інтерес не тільки історичний, але, на жаль, і політичний: не зважаючи на всі жертви, що приніс Український нарід за право самовизначення, за свою вільну майбутність,—деякі частини його все ще стогнуть у чужому ярмі й силоміць чи полонізуються, чи румунізуються, чи чехизуються. Коли обставини не зміняться на краще, доведеться знову починати з самого початку: ратувати зацілілі останки Українців від асиміляції з чужими й мовою й кров'ю народами та будити в них національну самосвідомість. Цікава й змістовна студія проф. К. Студинського дає в історії недалекого минулого уроки для майбутности.

К. Харлампович.

Л. М. Клейнборт, *Николай Иванович Зибер*. Петроград, 1923, р. стор. 96.

Друга половина 19 ст. на Україні характеризується оживленням суспільного життя. Зміни в економічному житті, що сталися з ширшим розвитком капіталізму на Україні та в Росії, зацікавили представників різних кругів суспільства, починається докладніше знайомство з економічними науками. Серед постатей, які цікаві в цьому відношенні, притягає увагу в останній час постать М. І. Зібера (1844—1888); його визнають за одного з перших марксистів на Україні та в Росії. В своїй „Автобіографії“ М. П. Драгоманов згадує про читання Зібером, коли ще він тільки закінчив вищу школу, переказу „Капіталу“ Маркса на засіданні одного гуртка. Діяльність Зібера до останнього часу вважалась мало висвітленою. Лише по революції ближче почали на ньому фіксувати увагу. Акад. М. Грушевський в кн. „З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток“ (1922) та в „Початках Громадянства“ звернув увагу на ролі Зібера. Видаючи в 1923 р. новим виданням в Одесі „Очерки первобытной экономической культуры“, проф. М. Є. Слабченко дав вступну статтю про автора „Очерков“ М. І. Зібера. Нарешті в тому-ж році вийшла кн. Л. М. Клейнборта в Ленінграді. Така одночасна увага до Зібера в різних місцях цікава і очевидно допоможе швидше висвітлити діяльність Зібера, несправедливо до цього часу забутого.

Ми маємо на увазі ближче спинитися на кн. Л. М. Клейнборта. Ця книжка вийшла в серії т. зв. „Биографической библиотеки“, серед якої між іншим з'явилися книжки Райнова про Потебню, Виноградова про

Шахматова та інші. Автор дає в книжці вступ та XI розділів. У вступі Л. Клейнборт звертає увагу на те, що походження марксизму широкі кола читачів звязують з 90 рр., коли почалися суперечки між марксистами та народниками. Проте історична перспектива потребує відсунути назад початки марксизму, навіть раніш од „Наших разногласий“ Плеханова (1883 р.). „Соблюдая историческую перспективу, нельзя не поставить на это место, принадлежащее ему по праву, Николая Ивановича Зибера, ученого, который первый приобщил русскую экономическую науку к общеевропейским марксистским традициям, знакомство с которыми обязательно,—несмотря на всю народившуюся марксистскую литературу...“ (Передмова, ст. 6). Далі автор поділяє свою книжку на дві частини: в одній дає короткий життєпис Зібера та характеристику особи його (I—III р.), в другій (IV—XI р.) автор характеризує Зібера, як марксиста, відношення його до лібералізму та взагалі іншу діяльність.

Накреслюючи життя та діяльність Зібера, Клейнборт користується споминами проф. Романович-Славатинського, Овсянко-Куликовського, Н. Михайловського та іншим матеріалом.

Увесь цей матеріал очевидно неповний, бо ми зустрічаємо в книжці Л. Клейнборта прогалини. Так, в книжці нема відомостей про час народження Зібера (1844 р.) та є неповні відомості взагалі про дитячі та студентські роки М. Зібера. Автор мало знає про звязок М. І. Зібера з українськими колами, про участь його у Громаді. Відсутність цих відомостей не дає можливості авторові дати характеристику соціального оточення, серед якого жив Зібер в студентські роки в Києві та в перші роки наукової діяльності. Відсутність відомостей починається у автора, коли він характеризує життя М. І. Зібера у Женеві. Знаючи ці умови життя, Л. Клейнборт назвав-би Зібера скорше першим українським марксистом, а не „первым русским марксистом“, коли дозволяється називати марксиста російським, німецьким і т. д. Отже біографічні відомості в книжці Л. Клейнборта можна визнати неповними. Повніший матеріал подав автор в другій частині книжки (30—95 ст.). Тут можна визначити потребу користуватися обережніше характеристиками Михайловського, особливо в галузі марксизму. Михайловський в ранішу та пізнішу добу своєї діяльності в поглядах на марксизм різниться. Освітлюючи діяльність Зібера, як марксиста, автор звертає справедливо увагу на полеміку М. І. Зібера з Жуковським та Чичериним, які нападали на Маркса. В полемічних статтях Зібер вияснив неправдивий підход у цих представників російського лібералізму 70-х рр. В історії марксизму ця полеміка цікава, як початок боротьби за марксизм, продовження дальше цієї боротьби звязане з іменами Плеханова, Леніна. Окрім полеміки, діяльність Зібера визначилась також науковою та популяризаторською роботою. Тут можна назвати його працю „Давидъ Рикардо и Карлъ Марксъ въ ихъ общественно-экономическихъ изслѣдованіяхъ“ (1885), „Экономическая теорія Карла Маркса“ та низку інших. В своїй науковій діяльності М. І. Зібер відомий також як історик первісних економічних відносин. В 1883 р. вийшли його „Очерки первобытной экономической культуры“, які звернули на себе увагу одразу по виході і зараз ще не визнаються застарілими при значному новому матеріалі. Для згаданих нарисів Зібер, між іншим, користувався збірками Британського музею в Лондоні. Окрім „Очерків“ Зібер написав ще кілька статей по первісній культурі. Л. Клейнборт звернув увагу ще на один бік діяльності Зібера—це так зв. „вопросы дня“, серед них відокремлює автор статті по аграрному питанню. Ця характеристика діяльності Зібера приводить автора до висновку, що це був „ученый, исходивший не из практических потребно-

стей движения“, він сильний як теоретик („Зибер—это основная теоретическая задача марксизма“, ст. 95). З зауважень що до характеристики Зібера можна вказати, що автор надзвичайно мало спинився на виясненню відношення Зібера до народників, під впливом яких міг бути Зибер.

М. Ткаченко.

П. Мирний—І. Білик, „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“. Літературна бібліотека Книгоспілки, 1925 р., т. I, 195 стор. і т. II, 304 стор. in 16°. Редакція та вступна стаття Б. Я. Якубського (з бібліографією творів і літератури про П. Мирного V—XXX в I томі) і Уваги до історії роману Євгенії Рудинської ст.—305—313 в II томі. Ціна I т. 70 коп. і II т.—80 коп.

Потреба в цьому знаменитому романі П. Мирного та І. Білика давно вже почувається на нашому книжному ринку, і цій потребі з огляду на широкого читача задовольняє зазначене видання Книгоспілки. Зроблено його за виданням „Київської Старини“ 1903 р., бо в надрукованому тексті є такі вирази, яких нема в виданні Віку 1905 (напр. „Стали її (Мотрю) сусіди обходити, а зустрівшись сторонитись“ (Драгоманів 20 і К. С. 17, нема В. 24), і знов-же нема таких виразів, що їх ми читаємо у Драгоманова (напр.: Несвідомий захожий Др. 11, К. С. і В.—невідомий захожий—і інші), з додатком деяких варіантів за рукописом (остаточною редакцією) роману 1875 р., що його того-ж таки року дозволено було друкувати, але за винятком деяких, на думку цензора, гострих уступів. З цих уступів перш за все звертає на себе велику увагу значніший розміром епізод „про бенкет урядовця з дворянами“ (т. II, ст. 255—261), де яскраво з'ясовано настрої тодішнього командуючого класу (епізод цей див. і в моїй книзі „Як утворився роман „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ додаток № 136, стор. 158—161 і його первісніший начерк у Мирного—додаток № 13а, стор. 154—157), і потім другий—уже невеличкий, де описуються почуття молодої матери, що бажає мати дитину (т. II, стор. 222, див. у мене стор. 183, IV розділ). З інших добавок можна зазначити маленький уступ про те, що цареві нема ніякого діла до того, чи страшно виконувати людям те, що він звелів (I т. 80). Даремно тільки редакція зазначила про бунт декабристів (I, 155), як новий епізод—його надруковано в усіх виданнях (Др. 133, К. С. 120, В.), у Драгоманова навіть повністю, тільки в виданню К. С. і В. нема одної фрази: „Тоді саме царська гвардія з масонами забунтувала“. Дещо цікаве і не внесено з рукопису 1875 р., напр.—про подробиці бою, що в ньому брав участь Максим („То не вихор понісся“—див. у мене 181, VI розділ), які показують, що тоді ще І. Білик милувався з батальних картин, що залишилось і в друкованому виданні. Або про те, як посередник Кривинський звернувся до справника, щоб той чинив розправу з селянами (див. у мене 182, VII розділ, 3—„Мовчить громада, ані телень!“—пор. т. II, стор. 114). До видання додано коротеньку статтю Б. Я. Якубського, в якій автор в популярному начерку знайомить читача з біографією П. Мирного і значінням його знаменитого роману. А в кінці II тому уміщено „Уваги до історії роману“ Євгенії Рудинської, де теж коротенько в головних рисах обмальовано історію повстання та складання цього роману.

До видання додано дві фотографії: 1) братів письменників і 2) П. Мирного. Видання зроблено гарно, помилок майже не трапляється.

М. Марковський.

Михайло Марковський. *Як утворився роман „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ Панаса Мирного та Ів. Білика*. Розвідка та додатки. (За архівними матеріалами Полтавського Пролетарського Музею). Укр. Ак. Н. 36. іст-філолог. відділу, вип. 22. У Києві. 1925, 184 стор.

Найпоширеніший спосіб вивчення літературної спадщини в студіях історично-літературних є той, коли дослідник або критик, подібно до „найногого реаліста“ в філософічному розумінні цього слова, бере перший, що о попався до його рук, текст творів письменника та на підставі його робить свої висновки. При таких підході до студіювання не узгляденно зовсім основної бази досліду, яка становить перший властиво етап його й повинна випереджати все інше. Це є власне встановлення тексту. Не можна сказати, що, напр., в російській науці що до цього так таки нічого не зроблено, але слід зазначити, що те, що зроблено, є ще далеко від дійсних вимог науки. Коли М. А. Гофман р. 1922-го в своїй книжечці: „Пушкин. Первая глава науки о Пушкине“ (Атеней. 1922) висловив думку, що „вопросы текста должны предшествовать всем другим вопросам изучения творчества, потому что нельзя изучать писателя, нельзя рассуждать о его творчестве, не зная текста его произведений, не имея его канона“, то подібні думки викликали в свій час презирливе стискання плечей з боку видатних вчених, яко давно відома істина. Однак для нашого масового критика й ученого ці думки та їх розвиток були до певної міри відкриттям. Може дехто й знав, що дослідники старої літератури пильно вивчають „редакції“ та „ізводи“, „Олександрії“, „Откровения Методія Паторського“, але щоби подібних методів варто було вживати й до літературних утворів, що ними живе наша близька й біжуча сучасність,—це ще не кожному було досить ясно.

Так ось ото, коли Німці давненько таки перевели вивчення текстів своїх класиків, Росіяни, як це твердить М. А. Гофман не мають „ни канонического текста, ни полного собрания сочинений Пушкина“. До аналогічних висновків прийшов і Єремія Айзеншток („Шляхи мистецтва“, 5) про Шевченка, розглянувши загально відомий „Розсід“ Доманицького й видання Шевченкових творів. Значить на часі в сучасних наукових вивченнях питання про ґрунтовний розсід тексту творів, принаймні найбільших письменників українських.

З цього боку значний інтерес має названа праця відомого українського вченого проф. М. Марковського, який, приступаючи до текстологічного вивчення утвору П. Мирного та Івана Білика, зужиткував при цьому з того багатого досвіду, що його він придбав, яко дослідник також старого українського письменства.

Студія М. Марковського над утвором „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ є тим більше вчасною, що цей, довго занедбаний, мало відзначений в нашій критиці роман як-раз у ці роки немов знову, наново відродився в межах нашого суспільства: про це свідчать і уривки з нього в наших хрестоматіях, і статті про Мирного взагалі та про цей його роман у сучасних журналах, і той живий інтерес, який виявляють до нього нові лави інтелігенції, що лише тепер „приходять“ до української літератури та після хвилювого відштовхування від „сюжетности“ знову шукають її в літературі. Адже не випадково є одночасність популярности авантурних сюжетів у сучасній російській літературі (Еренбург, Неверов) і популярність старого „розбійницького“ роману Мирного та аналогічного новішого Г. Хоткевича („Кам'яна душа“). Популярність „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ утворюється тим самим соціальним попитом, що утворив популярність „Встречи“ Сейфуліної, „Жизни Николая Курбова“ Еренбурга, „Ташкент, город хлебный“ Неверова, „Города и годы“ і т. п.

утворів, що становлять один із найдужчих потоків, які несе на собі наша літературна сучасність.

Книжка Марковського поділяється на дві частини: перша (стор. 1—77) містить у собі дослід автора, друга (81—184) великий збір виправдуючих, сказати-б, документів з Полтавського архіву, які дають дослідникові можливість і до певної міри перевірити автора студії і робити власні спостереження.

На початку свого досліді, після огляду невеличкої літератури предмету, М. Марковський з'ясовує ролі в утворенні роману вражін з подорожі Панаса Мирного від Гадяча до Полтави („Правда“ 1874), а потім переходить до центрального пункту студії—виявлення кількості редакцій роману, їхніх особливостей та ролі участі в їх утворенні кожного з братів-авторів. Всього визначає М. Марковський чотири редакції. Перша редакція повстала р. 1872-го. Зложив роман у першій редакції Панас. Була вона вдвоє коротшою від друкованого видання. В ній, наприклад, немає майже нічого про Грицька та бракує майже всього того матеріалу, який знаходиться в другій частині друкованого видання, немає епізоду про Пороха й Чирика, що його ми знаходимо в III частині друкованого видання, немає деяких епізодів, які є в друкованім тексті, й навпаки є такі, яких у друкованім тексті бракує.

Друга редакція значно різниться від першої. Зложена вона р. 1874 під впливом критичних уваг Білика, який межи иншим порадив більше місця дати психологічній і соціологічній мотивації. В звязку з цим ми бачимо в другій редакції внесення (поки скороченого) матеріалу про с. Піски й панів польських та багато иншого.

Надзвичайно цікавою є відзначена проф. М. Марковським порада Білика сцену Чіпчиної зустрічі поставити на початку роману: „Этимъ хоть съ виду и нарушенъ былъ бы естественный порядокъ событій, но зато выигранъ былъ бы въ самомъ интересѣ при чтеніи“ (Марковськ. 21). Звертаємо увагу на це важке місце в критиці І. Білика. Тут дає себе знати усвідомлення композиційного прийому новішої, порівнюючи до історично-послідовного способу оповідання повістярської традиції. І. Білик, можливо тому, що був він більше освічений ніж брат, тому, що глибше перейнявся літературою російською тодішньої сучасности,—скорше відштовхнувся від манери побудування композиції, що панувала в повістярів романтичної школи та в Нечуя-Левицького, наприклад, до якого Білик відносився так звисока.

Панас Мирний скористувався з поради брата. Але характерно (про це свідчить поданий в проф. Марковського матеріал, але самим ученим не відзначено), що в результаті переробки 1-ої редакції композиційна схема взагалі була децентралізована, утворена на суперечних традиціях історично-послідовної схеми побудування композиції. Вже саме те, що введено було довгу історію про панів Польських (Vorgeschichte соціального тла) та Vorgeschichte родини й предків героїні роману, Чіпчиної нареченої, Галі свідчить про остаточне порушення первісної композиційної схеми, бо про все це розповідається не на початку другої редакції, а в її середині. Vorgeschichte Чіпчиної родини подано в инший спосіб—deskriptивно (відомості про дитинство батька Чіпчиного та відомості про Мотрю). Таким чином вже в другій редакції можна визначити різницю в композиційному побудуванні двох основних компонентів роману: всього, що стосується героя з одного боку, й героїні—з другого. Третій компонент—те, що стосується Грицька й Христі—з'являється розрахованим для підкреслення через рівноставлення основного стрижня роману (Чіпка), і тому композиція його наближається до композиційної схеми оцього осередкового компоненту.

В наступному викладі проф. М. Марковський розгортає перед нами процес утворення третьої редакції. В цій редакції роман вже зовсім наближається до друкованого тексту. Тут Іван Білик поклав чимало власноручної праці: поробив багато виправок, додатків, навіть написав деякі нові розділи.

Цілком новим в праці проф. М. Марковського з'являється виявлення існування 4-ої редакції, про яку він судить на підставі головним чином рукопису 1875 року, невідомого попередникові М. Марковського І. Ткаченкові, що також розсліджував редакції роману.

Значний інтерес мають замітки що до роману якогось „марателя“, ймовірно, І. Нечуя-Левицького, тоді відомого вже письменника, якому Панас надіслав свій роман в його третій редакції. Певне Левицькому належить сцена про те, як сікли Чіпку та як він потім себе почував. Іван поставився дуже гостро до цієї сцени й до заміток „марателя“.

Проф. Марковський спиняється також на дрібних поправках, зроблених в рукопису 1875 року ріжним атраментом, а далі доводить, що драгоманівське видання роману (1880 р.) друковано з рукопису 1875-го р., але з ним видавець поводився досить вільно (приклади виправок).

Два других видання (1903 р. „К. С.“ та 1905 р. „Віку“) теж різняться поміж собою. З'ясувавши в такий спосіб склад редакцій та відношення їх до друкованого тексту, проф. Марковський докладно подає зроблені на підставі ґрунтовного ознайомлення з матеріалом фактичні дані про те, що в друкованому тексті належить одному, що другому з обидвох авторів.

Наприкінці, для виявлення того, як Іван перероблював текст Панаса, дослідник наводить кілька рівнобіжних текстів. З подібних рівноставлень читач може бачити, що Іван працював над фразеологією, взагалі над стилем, мовою роману.

Навіть із тих небагатьох моментів, що їх ми підкреслили в студії М. Марковського, видно, який багатий матеріал для з'ясування текстологічної історії роману міститься в ній. Автор ужив у своїй праці простого методу реєстрації фактичних даних,—ідучи послідовно сторінка за сторінкою. Як ми бачимо, такий метод виявив себе цілком придатним для з'ясування процесу фактичної роботи письменників над романом.

Однак ми гадаємо, що, вживаючи добре випробуваного, особливо над матеріалом з старого українського письменства, філологічного методу¹⁾, дослідник мусить—по-перше, узгляднювати особливості більшої складності матеріалу нового письменства, порівнюючи з старим, по-друге, прийняти на увагу нові завдання сучасного літературознавства, що значно поширюють обрій спостерігача й дають йому змогу повніше й у виточеніших та потончених формах сприйняти й науково трактувати матеріал.

Філологічний метод нашого часу безперечно простує до зміни, хоч ще не вповні з'ясовано його форми, так що кожний дослідник мусить при сучасному стані науки ставити собі нові й нові проблеми до розв'язання.

На одному тільки заторкнутому в нас прикладі композиції роману ми бачили вже, що методом простої фіксації ріжниць, додатків і т. п. не виявити особливості його розвитку. Адже розвиток роману йшов і в бік поширення кількості дієвих осіб, і в бік зміни в мотивації, і в бік зміни в композиції постатей роману, які спочатку уявлялися авторові в одному вигляді, а потім ґрунтовно були змінені.

Все це показує, що праця проф. М. Марковського становить лише перший етап студії над текстом. Результати її доцільніше було-б подати читачеві не сторінка за сторінкою роману, а попереду проробивши працю

¹⁾ Докладне обґрунтування філологічного методу див. в відомій праці ак. В. Н. Петца „Из лекций по методологии ист. рус. литер.“.

над особливостями впливу композиційного побудовання роману, напр., в двох перших редакціях. Очевидно, довелося-б виявити, так-би сказати, „вершки“ розвитку сюжету від його зародкового стану почавши (враження подорожі), а потім перевести поодинокі класифікації завдань в залежності від матеріалу. Як треба собі уявляти подібну класифікацію, це ще є властиво нерозв'язане питання, але наприклад цілком можливе абстраговане з методологічною метою розглядання кожної постати і кожної романтичної історії роману (Чіпка—Галя, Грицько, Христя) й кожної основної частини роману (не обов'язково за формально встановленими чотирма частинами, а за іншими, встановленими за істотнішими ознаками). Таке розмежування завдань необхідне, хоч воно й розбило-б, може, цілість роману. В підсумках можна було-б виправити цю хибу.

Всю роботу бажано було-б бачити проробленою в стилістичнім розщепі з таким розрахунком, щоби в кожній редакції виступила вся повнота змін—з боку найосновніших моментів. Якби проф. Марковський для прикладу змін у фразеології в різних редакціях, для прикладу змін Іванових в Панасовому тексті навів не кілька, а навіть усі приклади, що маються в рукописних текстах, то й при таких становищі справа не була-б розв'язаною. Ми стояли-б ближче до її розв'язання тільки тоді, коли-б переведено було класифікацію стилістичних ознак теоретично обґрунтовану.

Це тим більше важливо й цікаво, що ми маємо до діла з працею двох, навіть подекуди трьох (Іван Нечуй-Левицький), письменників. Ніщо, як таке порівняння, не виявило-б основної лінії стилю кожного з них, різниці поміж ними.

Український матеріал, на рідкість, треба сказати, вдячний своїм багатством у данім разі, дає критиці право сподіватися подібного продовження й поширення роботи власне від проф. М. Марковського, найкращого в нас знавця спадщини літературної Панаса Мирного.

Гадаємо, що розміри студії не повинні лякати дослідників: витрата часу й праці безумовно з лихвою окупиться цікавістю самої проблеми поновленого філологічного методу. Цінуючи соціальний роман Мирного й Білика, ми тим самим зобов'язані дослідити його так, щоби подати його нашій сучасності з'ясованим найглибше.

Важливо тут також підкреслити, що студії подібного роду далі повинні упиратися в питання зв'язку Мирного з літературною традицією, зокрема з традицією розбишацького роману, який займав і Шіллера й Пушкіна й Наріжного й Вовчка і інших численних письменників.

Цілком приєднуємося до думки проф. М. Марковського про потрібність нового наукового критичного видання роману, в яким було-б подано всі різниці поміж текстами.

К. Копержинський.

Inż. Janusz Królikowski, *Ziemia Hrubieszowska w latach wojny światowej* (z 10 tablicami w tekście) str. 24, Lublin, Zygmunt Pomarański i Spółka. 1918.

Великі втрати економічні Західніх Українських земель від світової війни ще мало з'ясовані, тому ми одмічуємо цю малу, але цінну, книжечку не фактивця, а скорше аматора, присвячену підрахуванню великих втрат від імперіалістичної війни. Присвячена книжечка території Грубешівського повіту.

Перед війною й після війни. Людність і господарство потерпіли на 50—90%. Особливо великі втрати понесла селянська православна людність. У 1913 році було католиків 46.864, православних (переважно селян)—79.488, євреїв—24.394, протестантів—872, а після війни—католиків—36.875, євреїв—14.270, православних—5.886, протестантів—33. На жаль, автор не критикує статистичних даних і не відомо, чи вони вірні.

Економічно селянська людність потерпіла теж найбільше: вона втратила: худоби 86—93%, птиці 90—98%, транспортних засобів 75—93%, реманенту 49—58%, будівель 50%. В 1914—15 р. підчас військових операцій знищено було засівів від 37 (озимини) до 70 (ярини) відсотків. Окрім того знищено цілком 3 цукроварні, кілька винокурень, що при-слуговувалися до інтенсифікування селянського господарства. Знищено багато лісів. Втрати тільки в 1914—15 році через реквізиції досягають 15 мільйонів карбованців. В наслідок цієї руйнації найбагатший в Холмщині повіт зубожів остільки, що без допомоги зараз не може розпочати економічного розвитку і досі стоїть на однім місці.

Можна сказати, що картина, намальована цифрами, жаллива. Автор не вказує виходу зі становища, не визначає тенденцій майбутньої еволюції. Боїмось, що вона піде не на користь українському селянству, що заселює цей повіт. Нищення в процесі вільної економічної конкуренції середньо-заможного селянства до війни в цім повіті очевидячки буде продовжуватись і далі. Воно найбільше потерпіло та не знайде й державної польської підтримки. Ослаблення українського селянства на території Грубешівського повіту в наслідок імперіялістичної війни безсумнівне. Варто-б було такі підрахунки зробити відносно й інших земель Західньо-Українських і то не польськими, а українськими силами.

П. Клименко.

Сборникъ въ честь на профессоръ Ив. Д. Шишмановъ по случай на тридесетгодишната му научна дѣйность (1889—1919), издаденъ отъ ученицитъ и почитателитъ му. София, 1920.

Хоч з дня виходу у світ цього збірника й минуло 6 років, але все-ж таки варто відзначити його на сторінках „України“: і ймення юбіяра, одруженого з донькою одного з корифеїв українського національного руху,—М. П. Драгоманова, і його праця над популяризацією української літератури в Болгарії¹⁾, і нарешті, самий зміст „Сборника“ не можуть не звернути на себе пильної уваги всіх, хто цікавиться українознавством. Певна річ, більшість статей написана на болгарські теми, але і серед них є дві статті, що мають безпосереднє відношення до українських справ. Це, по-перше, стаття відомого болгарського поета С. Чилінгірова—„Тарасъ Шевченко на болгарскомъ языкѣ“ (сс. 62—73) та по-друге, нарис Д. Шелудька „Любенъ Каравеловъ и Украина“ (сс. 158—170).

В першій розвідці автор підсумовує вплив Т. Шевченка на болгарську поезію. На перший погляд цей вплив може здатися незначним: за 57 років на болгарську мову було переложено всього лише 38 віршів великого Кобзаря. З них більш як третину переклав Р. Жинзифов (16 віршів), 7 віршів Люб. Каравелов, також 7—С. Дринов і 3—Петко Славейков. Вже з цих даних ясно, що вплив Шевченка виявився незрівняно більш на поезії старшого покоління болгарських поетів, аніж на поезії новітніх, які майже зовсім поезію його ігнорують. Та це й зрозуміло: в демократичних до краю мотивах поезії Шевченка, в її пристрасних пориваннях до волі—перші болгарські поети, що збудили болгарський нарід,—знаходили відгук власних настроїв. От чому ні один з інших поетів (за винятком хіба—Пушкіна) не давав їм так

¹⁾ Я маю тут на думці, головню, такі статті І. Д. Шишманова: „Тарасъ Шевченко, неговото творчество и неговото влияние въ рху българскитѣ писатели прѣди освобождение“. София, 1914; „Роля України в болгарській літературі відродження“. Вид. Союзу Визволення Вкраїни. Відень, 1916 та „Юбилеятъ на Тарасъ Шевченко“. Свободно мнѣние П (1914), № 10, сс. 153—155.

багато сугестій, як Тарас Шевченко. Навіть форма віршів Жинзифова, Л. Каравелова й почасти П. Славеїкова—це форма віршів Шевченка. Всі троє люблять уживати хорейний семи- або восьми-складовий стих із жіночою римою. Але найпевнішим учнем Шевченка, на думку автора, був Жинзифов; він користується не тільки формою та мотивами Шевченківської поезії, але навіть наслідує його і в відношенні мови. Як Шевченко не побоявся писати на рідній йому народній мові, що уважалася непридатною для літератури, так і автор „Кровавої кошулі“—вільно писав своєю рідною говіркою—македонсько-прилепсько-вельською.

Коли Чилінгіров у розвідці, що ми її оце розглянули, вияснив значіння Каравелова як щирого прихильника української музи, то Шелудько в другій статті окреслює відношення великого болгарського патріота до України. Хоч він ніколи не мав нагоди безпосередньо висловитися з приводу українського питання, але ціла низка посередніх даних свідчать за нього. Велике зацікавлення українською народньою літературою, захоплення поезією Т. Шевченка, приязні зв'язки з російськими українофілами (особливо з Н. Г. Прижовим), явний вплив на його політичний світогляд російських радикалів—Чернишевського та Добролюбова, нарешті, його палке переконання в праві кожної нації на самовизначення—все це змушує думати, що Каравелов „не тільки перекладав Шевченка, але й поділяв його політичні та національні ідеали“.

Г. Іллінський.

Хроніка.

Інститут Української Наукової Мови Української Академії Наук.

А. Історія Інституту. Формально Інститут Української Наукової Мови існує лише з 1921 р., коли після об'єднання Українського Наукового Товариства з Всеукраїнською Академією Наук, в наслідок злиття термінологічних Комісій Т-ва з відповідними установами Академії, створились окремі відділи Інституту, а невдовзі зформувався цілий Інститут.

Створенням Інституту завершилася ціла низка поєднань окремих аналогічних інституцій, що впродовж довгих років існували там чи там і провадили майже одну й ту саму роботу. Так, ще від 1910 року була у Київському Політехнічному Інституті Термінологічна Комісія, де силами колишніх студентів було виконано чималу роботу що до збирання української наукової термінології (особливо агрономічної); так само віддавна (ще перед війною) утворилися термінологічні комісії Київського та Львівського Українського Наукового Товариства, коло яких поєдналися над тією-ж роботою тутешні та закордонні українські наукові сили; з початком революції з'являються термінологічні комісії Товариства Шкільної Освіти, Товариства ім. Квітки-Основ'яненка (у Харкові), Петровсько-Разумовської Академії (у Москві) та багато інших.

З утворенням Інституту до нього перейшла виконана усіма цими Комісіями робота для утворення наукової фахової термінології. Така концентрація, а разом і удержавлення цих приватних (або напівприватних) організацій, давала підставу сподіватись, що велика всеукраїнського значіння державна Наукова Інституція, забезпечена подостатком допомогою Радянського Уряду, виконає доручену їй державною роботою збирання і удосконалення наукових термінів.

Від своїх попередників Інститут Української Наукової Мови одержав у спадщину чималі термінологічні скарби в формі виданих ними словників та особливо невиданого, мало упорядкованого, але значного термінологічного матеріалу; поза тим Інститут перебрав від них багато відозв та інструкцій що до збирання і запису слів, кореспондентські зв'язки з провінцією та досвідчених керівників справи.

Б. Мета Інституту. Інститут має собі за мету всіма засобами сприяти нормальному і організованому розвитку та поширенню наукової мови (термінології і номенклатури) української та інтернаціональної, у всіх галузях знання, кладучи в її основу мову народню, вимоги науки та виробництва. Щоб досягти своєї мети, Інститут збирає народні терміни і назви (старі й нові—сучасні), збирає літературні матеріали з наукової термінології і номенклатури та відповідну фразеологію; студіює їх, систематизує та критично опрацьовує, доповнюючи потрібними матеріалами; видає ці матеріали, а також усталену термінологію, для загального вжитку; приймає на себе редагування термінів і назв у виданнях різних установ та окремих авторів; організує широку консультацію що до наукової мови для всіх установ, організацій та осіб, що її потребують, і взагалі всіма способами як-найширше популяризує наслідки своєї наукової праці.

Інститут є загальна установа Академії Наук і відповідно до основних галузів знання поділяється на відділи: природничий, сільсько-господарський, технічний, соціально-економічний, мистецький (колишній правничий відділ має утворити тепер секцію в соціально-економічному відділі). Кожний відділ Інституту відповідно до вужчих галузів знання поділяється на секції з постанов самого відділу, що їх ухвалить Інститут. Членами-співробітниками Інституту (по Відділах його та їх Секціях) є особи, що знанням своїм у певній галузі науки (термінології чи мови) допомагають праці Інституту, — їх обирають Секції, ухвалюють Відділи, а затверджує Інститут, на їх прохання, чи на пропозицію когось з дійсних членів чи співробітників Інституту. Органами Інституту, що керують його справами в цілому, є: Рада Інституту та Президія Інституту. Кошти Інститут отримує в загальному порядку по окремому бюджетові, що проводиться через Н. К. О. (по Укр. Наук. Уст.), так само як і штати Інституту; крім того Інститут одержує кошти і власними заходами: від продажу своїх видань, за редагування, консультацію і т. инш., а так само і від спеціальних асигнувань та внесків різних установ, організацій та підприємств. Інститут має права юридичної особи, свою печатку та штамп. Тимчасове приміщення його: бульвар Шевченка 14, будинок Всенародньої Бібліотеки України, III поверх.

В. Робота Інституту. Впродовж трьох перших років свого існування (1921—24) Інститут всю свою увагу звернув головним чином на українську наукову термінологію як шляхом виписування наукових термінів з виданих уже книжок, так і записуванням термінів безпосередньо з уст народу. Літературні джерела використано вичерпуючо повнотою не лише друковані, але й рукописні. Використання народньої мови провадилось не перериваючись: що-дня Інститут одержував по скільки пакетів наповнених карток з усіх кінців України. Різними шляхами чутка про Інститут і навіть друковані картки для запису слів доходили в найдальші та найглухіші закутки України і, повертаючись назад до Києва з новими словами, приєднувались до багатої скарбниці народньої мовної творчості.

Інститут веде роботу над усталенням Української Наукової Мови за такими принципами: за основний матеріал до наукової мови всіх галузів науки вважається матеріал народній; той матеріал збирається з народніх

уст, записуючись за особливими інструкціями кореспондентами Інституту на спеціальні картки. Експедиційним способом робітники Інституту записують народні термінологічні матеріали. Таким чином збираються безпосередньо з народніх уст ті початки наукової мови, що є в мові народній. Далі іде велика спеціальна література, не тільки українська, але почасти російська й польська, в якій теж чимало подається даних що до української народньої наукової термінології й номенклатури; ця література так само є тим джерелом, яке в найбільшій мірі використовується в праці Інституту; так само, розуміється, використовується всякі матеріали філологічні, словникового характеру і т. инш. Вся ця робота ведеться за картковою системою, за певними інструкціями. По цьому процесі збирання матеріалів іде праця над систематизуванням їх і класифікацією та над критичним опрацюванням їх, в наслідок чого вибираються найліпші терміни і назви, що й подаються до вжитку, як назви чи терміни рекомендовані. Коли в матеріалах народніх чи літературних бракує того чи иншого терміну, потрібного для наукового вжитку, Інституту доводиться шукати инших методів роботи; цими методами є почасти використання термінологічних матеріалів з инших мов, переважно міжнародного характеру; і в крайньому тільки випадкові використовується метод новотворення наукових слів. Такими методами ідучи, Інститут Наукової Мови проробив вже чималу роботу. У розпорядженні Інституту є вже сотні тисяч карткового матеріалу, записаного з народніх уст і зібраного з літературних джерел. Ці матеріали систематизовано по різних галузях науки й перебувають в різних стадіях опрацювання; врешті вся ця робота приводить до складання так званих проєктів словників з різних галузів знання. Інститут видає свої матеріали в формі проєктів термінологічних словників, через те що вважає, що ці матеріали ще надто малі і не дають права твердо і остаточно встановити термінологію; але все таки по цих словниках академічного типу зазначається особливо ті терміни, які вже вважається за найліпші. Вони взагалі є словниками не тільки суто-науковими, але й пристосовані до практичного вжитку. Видається ці словники почасти як російсько-українські, почасти українсько-російські та латинсько-українські, — в різних галузях різні, в залежності від характеру самого матеріалу. Видається їх переважно засобами не самого Інституту, а Державного Видавництва й инших видавництв. Розмір їх переважно 10—15 друк. аркушів.

Переглядаючи роботу Інституту Укр. Наук. Мови в 1924 р., треба відзначити велике поширення цієї роботи, що відбилась також на збільшенні персонального складу співробітників Інституту і на його впливі на організований розвиток укр. наук. мови. Окремим Комісіям пошастило зібраний та упорядкований матеріал видати словниками. Хемічна Комісія остаточно наготовила й надрукувала, за допомогою Держвидаву, „Словник хемічної термінології“ (9 друк. арк., що склала О. Курило). Геологічна Комісія колегіально опрацювала і надрукувала, за допомогою Держвидаву, „Словник геологічної термінології“ (12 друк. арк.), що склав акад. П. Тутковський; математична комісія остаточно наготовила і здала до друку словник математичної термінології, що склав Ф. Калинович (чотирма мовами); Зоологічна Комісія закінчила друком „Словник номенклатури хребовців“, що склав член Комісії М. Шарлемань (10 друк. арк.); Медична Комісія переклала на українську мову „Словник Міжнародньої базельської анатомічної номенклатури“ під редакцією проф. О. Цешківського і проф. О. Черняхівського. Правничий Відділ зібрав десятки тисяч фахових термінів і закінчив укладання правничого словника. Сільсько-Господарський — складав фахового

словника на підставі відомого рукописного словника Яблонівського. Технічний зібрав чимало матеріалу разом з малюнками, фотографіями та планами різного технічного приладдя народного вжитку (млинів, вар-статів, то-що). Одночасно усі Відділи проредагували чимало книжок та рукописів для видавництва і окремих осіб.

У січні 1924 р. термінологічну комісію Мистецької Секції УАН приєднано до Інституту як Мистецький його Відділ. В той-же час вжито заходів до організації Соціально-Економічного Відділу, що має на меті розробляти термінологію гуманітарних наук.

Слід пригадати також, що в цей час за постановою Ради Інституту було переведено облік перекладачів, перереєстровано їх і утворено колектив кваліфікованих перекладачів з чужих мов, що існує в Інституті й до цього часу.

В Харкові за ініціативою Ради Інституту було засновано постійне представництво Інституту, а також „Всеукраїнське Товариство допомоги розвитку та поширенню Української Наукової Мови“, на чолі якого погодився стати Голова Ради Народніх Комісарів УСРР т. В. Чубар. Статут цього товариства затверджено на початку 1925 р.

В останніх днях 1924 р. Інститут мав нагоду поінформувати про свою роботу й обміркувати методи праці на „Всеукраїнському з'їзді в справі вивчення продукційних сил та народного господарства“. Від Інституту взяли участь в роботі з'їзду М. Любинський, А. Синявський, К. Туркало, І. Черкаський, О. Яната. З'їзд цей визнав роботу Інституту за надзвичайно цінну і ухвалив в своїй постанові просити органи державної влади сприяти морально і матеріально роботі Інституту.

Вже раніш зазначалось, що процес планового організованого розвитку нашої наукової мови в значній мірі відрізняється від розвитку наукових мов інших народів. Історія західних наукових мов ішла іншим шляхом: вона розвивалася повільно, поруч із розвитком самої науки, і майже тільки працею окремих учених; як наслідок цього маємо на ній різні індивідуальні їх впливи. Так само було і з російською науковою мовою і ми тут особливо наочно бачимо, що від цього дуже страждає її одноманітність, усталеність. Наприклад, коли ми візьмемо російську номенклатуру, то ми добре знаємо, який хаос у ній досі існує. Аналогічні приклади ми маємо і в наукових галузях інших народів.

Процес розвитку наукової мови ще скрізь тільки іде; цілий ряд міжнародних конгресів, що вже відбувалися для розглядання цієї проблеми, працював над справою утворення міжнародної наукової мови. Отже в цьому процесі, процесі загально-людському, утворення наукової мови українська наукова мова виступає з новими методами, з методами широкої колективної планово-організованої праці. Цими методами українська наукова мова зусиллями тих робітників, що над нею працюють, при підтримці державній швидко надолужить рівняючи недовгий час, загублений через умови, для її нормального розвитку.

Г. *Праця окремих відділів в 1925 р. (за звітом секретаріату Інституту)*. Природничий відділ. Наукову працю Відділу провадили 57 його наукових співробітників в 9 Секціях: Ботанічній, Геологічній, Географічній, Зоологічній, Математичній, Медичній, Метеорологічній, Фізичній та Хемічній. За рік відбулися одні Загальні Збори Відділу, 8 Зборів Президії Відділу та 138 засідань секцій. По Секціях зібралось до 400.000 карток, переважно літературного матеріалу.

З окремих Секцій Відділу Геологічна вела підготовку до другого видання Геологічного словника, Ботанічна працювала над складанням

ботанічної термінології та ботанічної номенклатури. Закінчено впорядкування укр.-латинської частини номенклатурного словника (11 аркушів), розпочато виготовлення латинсько-української частини. Географічна секція працювала над словником фізичної географії, антропогеографії та географічної номенклатури. Наприкінці 1925 р. секція мала 60.000 карток з українських джерел, 40.000 реєстру, 5000 термінів з німецьких джерел. Зоологічна секція (до 45.000 карток) працювала над обробленням іхтіологічної номенклатури, готувала до друку номенклатурні списки птахів, звірів і хребтових, крім риб. Математична секція виготовляла другу частину словника математичної термінології (теоретична механіка) і почала підготовку до третьої частини (вища геодезія та астрономія). В травні вийшла в світ праця Математичної Секції—І ч. Математичного Словника Ф. Калиновича. Крім того Секція зредагувала термінологію в підручниках: Кравчук і Білик, Математика в сільсько-господарських школах. Медична секція працювала над загально-медичним словником, переклала до 100 сторінок медичного термінологічного словника Гутмана, що його Секція думає взяти за основу до своєї роботи. В 1925 році вийшов словник анатомічної термінології (Nom. Anat.) та закінчується друком „Матеріали до ембріологічної термінології“ в Українських Медичних Вістях Київського Медичного Інституту. Фізична секція почала працю над підготовкою другого видання словника фізичної термінології, виготовляла картковий словник на 1300 термінів для вжитку самої Секції, складала інструкцію до збирання матеріалів з народніх уст та зредагувала термінологію в підручниках: 1) Пономарьова—Конспект Фізики й Хемії. 2) Лінніченко—Фізика для сільсько-господарськ. профшкіл та 3) Косогов—Розмови з фізики вип. II. Хемічна Секція опрацьовувала термінологію з органічної хемії, переглядала термінологію в неорганічній хемії і зредагувала реєстр хемічних слів для Цукротресту. Метеорологічна Секція вела підготовчу роботу над складанням словника метеорологічної термінології.

Окремо поза роботою Секцій Природничого Відділу стоїть робота над загальним словником Природничої Термінології. Зібрано й переведено на картки матеріали Геології, Мінералогії, Петрографії, Кристалографії, Математики, Фізики, Хемії. Кінчають опрацювання матеріалу Ботанічна, Географічна, Зоологічна, Медична та Метеорологічна Секції.

Технічний відділ—поділявся в 1925 році на 9 секцій: Шляхів та Мостів, Гідротехнічну, Механічну, Будівельну, Електротехнічну, Технологічну, Гірничу, Сільсько-господарського Машинознавства, Автомобіля та Авіації. Відділ об'єднував 61 співробітника. По всіх Секціях відбулося 156 засідань разом з зборами Президії, засіданнями Ради та загальними зборами. Більшість Секцій розпочала свою працю в другій половині 1925 р. Кожна Секція працювала над відповідними словниками. Організаційну роботу переведено скрізь і розпочато працю вибирання й упорядкування словникових матеріалів. Крім роботи Секцій Технічний Відділ у цілому провадив роботу над складанням 3-х словників першої черги: Транспортного, Загально-Технічного та Комунального. До Транспортного зібрано до 33.000 карток, до Загально-Технічного подано від Секцій коло 10.000 карток, до Загально-Технічного подано від Секцій коло 10.000 карток, до Комунального до 4.000 карток. Крім словникової роботи окремі Комісії Технічного Відділу перевели таку роботу: 1) Перекладали та зредагували термінологію до підручника Транспортної Справи—проф. Головченка. 2) Переклали та зредагували матеріалознавство Полухіна. 3) Зредагували 1000 термінів до таблиці Цукротресту. 4) Зредагували 100 термінів до таблиць котирувальної біржі. 5) Підготували до

видання матеріяли до технічної термінології Південно-Західньої Чернігівщини села Старого, Остерського повіту. 6) Склали карткового словника технічної термінології для загального вжитку.

Сільсько-Господарський Відділ. Особливе становище Відділу, фінансування від Сільсько-Господарського Наукового Комітету України та від ГУНМ дало змогу Відділові поставити працю з технічного й наукового боку дуже високо. На початку року Відділ мав до 40.000 карток сирового матеріялу, в кінці року до 120.000 опрацьованих карток. В жовтні розпочато останню стадію роботи над загальним С.-Господарським словником,—зведення матеріялу в межах кожного російського терміну й створення проектів для термінів. Крім того Відділ розпочав підготовчу роботу над складанням ветеринарно-зоотехнічного, лісового та пасічницького словника. Поза словниковою роботою Відділ перевів редагування 22 плакатів Київської Досвідної Сільсько-Господарської Станції, зредагував працю Устянцєва „Загальна Зоотехнія“. Відділ має 39 членів.

Соціально-Економічний Відділ. 1925 р. був фактично першим роком діяльності Соціально-Економічного Відділу в цілому. Соціологічна, Економічна, Педагогічно-Психологічна та Філологічна Секції Відділу всі перевели організаційну роботу і почали підготовчу працю до відповідних словників, а саме: соціологічної термінології (є до 17.000 карток), словника економічних термінів (26.000 карток), словника з обсягу педагогіки, психології та шкільного адміністрування і словника з обсягу лінгвістики та історії літератури. Філологічна Секція крім того склала словничка шкільних граматичних термінів і надіслала його на Пленум Державної Правописної Наради. В кінці 1925 року Відділ зорганізував нові Секції: Філософську та Ділової мови. Остання незабаром здає свого словника до друку. Відділ об'єднує 35 співробітників.

Правничий Відділ. В 1925 р. провадив редагування рукопису Правничого Словника. В Відділі працювало 6 співробітників.

Мистецький Відділ. На загальних зборах Мистецького Відділу, що відбулися в травні 1925 р., Відділ поділився на 7 секцій: Археологічну, Архітектурну, Малярську, Різьбярську, Художньої Промисловости, Музичну і Театральну. Із цих секцій Відділу Будівельна, Музична та Театральна розвинули найбільшу діяльність, бо відповідні словники попали до категорії тих, що їх НКО має оплачувати в другу чергу. Будівельна Секція виготувала 800 карток, використала друковану російську та українську літературу, а почасти й рукописний матеріял. Музична Секція почала систематичну працю 1-го Листопада 1925 р. За два місяці роботи вона виготувала 800 карток переважно російського реєстру, а з ранішими матеріялами має до 3000 карток. Театральна Секція почала свою працю в кінці листопада. До кінця року відбула 6 Зборів. Секція провадить роботу над вибиранням матеріялу з театральної літератури української, російської та німецької. Виписано до 400 карток. Підготовчу роботу до виготовання словників почали також і інші Секції Відділу, не зважаючи на те, що за кошторисом ГУНМ в 1926 році ці Секції коштів не матимуть. Відділ об'єднує 49 членів.

Г. Сучасний стан праці та перспективи. Попередня робота Інституту мала на меті збирання наукової термінології та повільне укладання фахових, термінологічних словників. Але сучасний момент, в зв'язку з цілковитим переходом державних установ на українське діловодство, наукових та шкільних закладів на українську викладову мову, поставив Інститутові нові завдання. Життя вимагає від нього, щоб він негайно задовольняв усі біжучі потреби і давав змогу як-найповніше використати накопичені

літами мовні скарби. Видання термінологічних словників стало негайно ударною справою в українській культурній роботі.

Тому весною 1926 р. за ініціативою Інституту й підтримкою як УкрНауки, так і інших Відділів НКО Державне Видавництво України склало з Інститутом Наукової Мови договір на 34 словники (605 друк. арк.). Одинадцять словників—а саме технічний, комунальний, ділової мови, математичний (2-а частина), соціально-економічний, економічний, сільсько-господарський, природничий, педагогічний, ботанічний ч. I, зоологічний ч. I—мають бути передані до друку в Жовтні—Грудні 1926 р., а решта не пізніше кінця 1927 р. В списку цих словників значаться: електротехнічний, механічний, лісовий, вет.-зоологічний, пасічнийський, хемічний, медичний, транспортний, зоологічний II, ботанічний II, фіз.-географічний, метеорологічний, фізичний, хемічний II, геологічний, антр.-географічний, геодезичний, гірничий, будівельний, технологічний, архітектурний, музичний, театральний.

Чекають на свою чергу ще деякі словники, що не ввійшли в цей план. На технічному відділі: словник сільсько-господарських машин, авіаційний, спортивний і спільно з соц.-економ. відділом військово-морський. На соц.-економ. Відділі: філософський, філологічний, словники мов національних нацменшостів і чужоземні: англійський, французький, німецький, польський, румунський, єврейський, чеський. На мистецькому Відділі—археологічний, малярський, сницарський. Природничий Відділ вважає за необхідне видати словники географічної номенклатури; Сільсько-господарський—фіто-технічний словник.

Велику роль для поглиблення наукової праці Інституту має відіграти утворення в короткому часі періодичного „Вісника“ Інституту.

Керівники й співробітники Інституту. Президія. Акад. Кримський, А. Ю. (голова), Полонський, Ф. М. (заст. гол.), Холодний, Г. Г. (секретар), Курило, О. Б. (філолог Інституту).

Редакторська колегія, що разом з Президією утворює Раду Інституту: Лепченко, Я. Х. і Паночіні, С. С. (від природн. відд.); Осьмак, К. І. (сіл.-госп.); Туркало, К. Т. (техн.); Савченко, Ф. Я. (соц.-екон.); Макаренко, М. О. (мистецьк. відд.).

Природничий Відділ: Голова Відділу: Акад. Тутковський, П. А. Секретар: Калинович Ф.

1. Ботанічна Секція: Лепченко Я. Х. (гол.), Підполічка М. М. (секр.). 2. Географічна Секція: Акад. Тутковський П. А. (гол.), Дубняк К. В. (секр.). 3. Геологічна Секція: Акад. Тутковський П. А. (гол.), Полонський Ф. М. (секр.). 4. Зоологічна Секція: Щоголів І. М. (гол.), Паночіні С. С. (секр.). 5. Математична Секція: Столярів М. О. (гол.), Калинович Ф. П. (секр.). 6. Медична Секція: Черняхівський, О. Г. (гол.), Гаценюк, М. Д. (секр.). 7. Метеорологічна Секція: Данилевський, М. І. (гол.), Кіашко, А. В. (секр.). 8. Фізична Секція: Лінницько, М. А. (гол.), Панкевич, Д. В. (секр.). 9. Хемічна Секція: Качаловський, О. М. (гол.), Садовський, Т. Ф. (секр.).

Сільсько-Господарський Відділ: Осьмак, К. І. (голова Відділу). Голови Секцій (спеціалісти): Бухальський, А. Н., Вовк, П. Ф., Радченко, А. Я., Тутковський, В. П., Шемет, В. М.

Технічний Відділ: Голова Відділу: Туркало К. Т. Секретар: Руденко О. Ю.

1. Будівельна Секція: Лосевський, С. Ю. (гол.), Буртан (секр.). 2. Гідротехнічна Секція: Секунда, Т. В. (гол.), Лоташівський (секр.). 3. Гірична Секція: Лисенко, Ф. О. (гол.), Василенко (секр.). 4. Електротехнічна Секція: Шелудько, І. М. (гол.), Вовк, К. О. (секр.). 5. Механічна Секція: Дарморос, М. Т. (гол.). 6. Сільсько-госп. машинознавства: Прибильський, П. О. (гол.), Матросов (секр.). 7. Технологічна Секція: Садовський, Т. Ф. (гол.), Степура, К. Ю. (секр.). 8. Мостів та шляхів: Руденко, О. Ю. (гол.), Куш, О. М. (секр.). 9. Авіації: Короцуба, С. І. (гол.), Перепелиця, Г. І. (секр.).

Соціально-Економічний Відділ: Голова Відділу: Акад. Грушевський, М. С. Заступники: Тимченко Є. К., Ярошевич, А. І. Секретар: Савченко Ф. Я. Скарбник: Ігнатюк В. В.

1. Економічна Секція: Ярошевич, А. І. (гол.), Плевако, О. А. (секр.). 2. Педагогічно-психологічна Секція: Горещький, П. Й. (гол.). 3. Соціально-економічна Секція: Савченко Ф. Я. (гол.). 4. Ділової мови: Любинський, М. М. (гол.). 5. Філологічна Секція: Тимченко Є. К. (гол.), Станиславський, М. О. (секр.). 6. Філософська Секція: Глухенко, В. В. (гол.).

Мистецький Відділ: Голова Відділу: Акад. Новицький О. П. Секретар: Кондра С. Г.

1. Археологічна Секція: Макаренко, М. О. (гол.). 2. Будівельна Секція: Акад. Новицький, О. П. (гол.). 3. Малярства Секція: Макаренко, М. О. (гол.). 4. Різьбарства Секція: Макаренко, М. О. (гол.). 5. Мистецької промисловості: Щербаківський, Д. М. (гол.). 6. Музична Секція: Грінченко, М. О. (гол.). 7. Театральна Секція: Кисіль, О. Г. (гол.).

Федір Савченко.

Літературна Секція Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури в Харкові в 1925-6 акад. році¹⁾. Секція працювала без перерви на протязі року, збираючись щотижня суботами. В основу роботи покладено було розроблювання основних проблем методології літератури й поетики по плану, запропонованому наук. співроб. А. П. Шамраєм. Одночасно зачитувалися й обговорювалися розвідки з історії укр. літератури членів секції. Крім штатних співробітників в роботі секції брали активну участь і молоді кандидати на аспірантів. Деякі з них після річного стажу і по зачитанню промоційного доповіді зараховані вже аспірантами. Усіх засідань відбулося 33, на деяких зачитувались доповіді співробітників і інших, споріднених катедр. За минулий рік пророблена індивідуальна така робота:

Голова секції проф. М. Плевако написав статтю про творчість М. Чернявського (надр. в „Червон. Шляху“). Виготовував коротку бібліографію Шевченка (на 6—8 арк.). Видрукував книжку „Шевченко“ (збірка бібліографічного та істор.-літ. матеріалу для школи). Видрукував I том „Хрестоматії Нової Укр. Літератури“ (38 арк.).

Науковий співробітник А. Шамрай виготовував план і темарій для розробки методології і поетики на Секції з бібліографією. Зачитав рецензію на книжку Сакуліна „Социологический метод в литературоведении“. Зачитав на Секції частину великої роботи „До еволюції стилю Т. Шевченка“. (Виступив з цим докладом також і на ювілейному святі в Секції наукових робітників). Виступав з докладом „Творчість С. Васильченка“ (надр. в „Червон. Шляху“). Здав до друку науково-популярний нарис „Українська література“ (стислий огляд). Частинами зачитував на Секції. Надрукував роботу „Формальний метод в літературі“ („Червоний Шлях“). Зачитав тези розпочатої великої роботи „Місце „народної словесности“ в історії укр. літератури“. Видрукував в „Україні“ невідомі твори Г. Квітки. Надрукував кілька рецензій в „Культурі і Побуті“.

Науковий співробітник П. Тиховський: Зачитав доклада „На шляху до наукового видання „Кобзаря“ Т. Шевченка“ (здано до друку). Зачитав частину великої роботи „В. С. Олександрів, як поет та видавець“. Зачитав рецензію на III-й том „Історії Укр. Літератури“ М. Возняка. Написав рецензію на український переклад „Фауста“ Гете, зроблений Улезьким (здано до „Черв. Шляху“).

Науковий співробітник І. Ткаченко: видрукував книжку „Іван Франко“ (науково-популярний нарис). Видрукував статтю „Літературна історія роману „Повія“ П. Мирного“ („Черв. Шлях“). Склавав „Бібліографічний покажчик головної літератури слобожанського письменства“ (дру-

¹⁾ Див. попереднє спровоздання в „Україні“ 1925 р., кн. 5.

кується в „Бюлетені Центр. Краєзнавчого Комітету“). Виготовував до друку статтю „До перебування М. П. Драгоманова на еміграції“ (на підставі нових архівних матеріалів). Працював над монографічною роботою про творчість П. Мирного.

Науковий співробітник В. Щепотьев надрукував: „Нові матеріали до характеристики І. П. Котляревського“ („Україна“). „До роковин смерті П. Мирного“ („Зоря“ в Катер.). „Анонімні вірші часів революції 1905 р.“ („Записки полтав. ІНО“, 1926, I). Рецензія на „Етнограф. Вісник“ кн. 1-а („Робітник“ 1926—Полтава). Франко й Шевченко *ibid.* „Письменник—незалежник“ (А. Тесленко) *ibid.* Здано до друку: „Етнографія й архіви“ Етнографічний Вісник ВУАН. Літературні суди, „Плужанин“ Харків. Зачитав на Секції „До питання про вплив нар. поезії на творчість Т. Шевченка“. Працював далі над цим питанням.

Гр. Майфет надрукував такі статті: „Літературна творчість в освітленні рефлексології“ („Черв. Шлях“). „Матеріали до характеристики творчості П. Тичини“ („Черв. Шлях“). „Психологічне музикальне сприймання за даними літератури“ („Музика“). Зачитав на Секції доклади: „Синестезія й поетичний образ“. „До поезики М. Хвильового“.

Ів. Ізотов зачитав на Секції „Українська пісня в поезії Б. Залеського“. „Літературна школа як основний момент в історико-літерат. процесі“.

Ів. Капустянський зачитав на секції: „Гумор в художній творчості“ (Прийоми комічного, гумористичні жанри). „1905-й рік в українській літературі“. Огляд „Історії Укр. Письменства“ С. Єфремов. Том 2-й. Видрукував: Рукописи Гоголя в Полтавському Музеї („Записки істор. Філол. Відділу ВУАН“). Українська журналістика в 1905-му році („Шлях Освіти“). 1905-й год в украинской литературе („Знание“). Нове до життяпису П. Куліша („Черв. Шлях“). Плужанська творчість (бібліографічний покажчик—„Плуг“). Кілька рецензій в періодичній пресі.

Ю. Савченко зачитав на Секції доповідь: „Розуміння ритму й метру у зв'язку з основними елементами віршової форми“.

Я. Петренко: Соціологічний метод в літературі (Сучасна постановка питання й перспективи).

А. Панів: Ритм і метр (Історія науки про вірш і проблеми, висунуті сучасністю, зосібна теорії Е. Сиверса).

Представники інших катедр зачитали такі доповіді на Секції: Науковий Співр. Катедри Іст. Європ. Культур І. Айзеншток. До тексту „Наталки Полтавки“ І. Котляревського. Аспірант тої-ж катедри А. Розенберг: Соціологія стилю (на підставі праць західньо-європ. учених Кранца, Вальцеля й інших). Науковий співробітник київської Катедри П. Филипович—Легенда чи дійсність? (Нові факти до біографії Т. Шевченка).

Крім того майже на кожному засіданню подавалися інформації, огляди нової літератури з поезики методології й історії письменства.

А. Ш.

Роменський Окр. Музей. В травні місяці 1919 року в м. Ромні заснувалось Товариство Захисту пам'яток старовини та мистецтва. Метою його було: дослідження, облік, збирання та охорона художньо-історичних вартостей м. Ромен та повіту. До складу Т-ва ввійшли місцеві художники, інженіри, навчителі шкіл і инш. Устав був затверджений місцевим Відділом Народною Освіти.

Розпочинаючи свою роботу, Т-во головну увагу звернуло на збирання та охорону художньо-історичних вартостей, що залишилися по

маєтках. Всі речі звозились до міста, де Т-ву була одведена одна кімната. Робити доводилось в скрутних умовах. Не зважаючи на підтримку місцевої влади, з великим зусиллям удавалось що-небудь вивезти; до того-ж наближався фронт (Деникина). Все-ж за декілька місяців роботи вдалось спасти більше за 1000 примірників дуже коштовних книг на російській та чужоземних мовах (18—19 ст.), рукописи, декілька сот художніх та археологічних речей, декілька підвід архіву і т. д.

На початку серпня 1919 року місто було зайнято деникинцями й робота припинилась. В січні місяці 1920 року (після виходу білих) за допомогою Відділу Народної Освіти організувався Музей і в травні місяці того же року йому вдалось зайняти вже три кімнати будинку, де й тепер він перебуває (Казанська вул. ч. 2).

Не зважаючи на повну відсутність коштів, Музей живо став поширюватись і в кінці (28 листопаду) 1920 року вже був відчинений. Тоді вже він займав увесь нижчий поверх, а в 1921 році зайняв увесь будинок. На початку 1923 року Т-во захисту пам'яток старовини та мистецтва ліквідувалось.

Організованому в бурхливі часи горожанської війни та господарчої руїни Музеєві багато прийшлося перенести, щоб завоювати право на існування та стати тим, чим він є тепер. Не зважаючи на скрутні умови, Музей ввесь час ріс, поглиблюючи свою наукову діяльність. Музеєм за цей час було переведено за керуванням проф. М. О. Макаренка декілька археологічних розкопів (слов'янський похорон, похорон скорчених, слов'янське городище), що дали великої вартости науковий матеріал. (Речі, знайдені при розкопках, зберігаються при Окр. Музеї).

Музей налагодив зв'язок з науковими установами як У. С. Р. Р., так і РСФСР, відкликався на видатні політичні громадські події, організував лекції з суспільно-політичних, наукових та художніх питань.

Музей провадив і провадить фіксацію біжучого моменту. Зібрані та збираються всі друковані матеріали округи (анкети, відозви, накази, різні картки: хлібні, дитячі, газети і т. инш.), фотографуються видатні соціально-політичні моменти в житті міста. 28 листопада 1925 року відбулось святкування ювілею п'ятиріччя Окр. Музею, на яке прибули представники радянських, партійних, військових, професійних та громадських установ та організацій. В день ювілею одержано багато привітальних телеграм, а саме: Президії Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАК), Головополітосвіти, Прокурора Верховного Суду Республіки тов. Пригова, Полтавського Державного Музею, Лохвицького Районового Музею імени Сквороди, професора М. О. Макаренка з Києва, Секретаря ВУАК М. Рудинського і вченого секретаря Укрмету М. І. Гука та багато інших з різних місць СРСР.

14-го лютого 1926 року при Окр. Музеї за згодою ОВК заснувався Краєзнавчий осередок. Він має об'єднувати всіх, хто співчуває роботі в справі досліджування нашого краю і нашої округи та може допомогти цій справі в тій чи іншій мірі.

В сучасний момент Музей має двохповерховий будинок в 16 кімнат, який не вміщає вже зібраного матеріалу.

Штат Музею такий: 1. зав. Музеєм, 2. (пом. завідуючого) лаборант, 3. (інструктор) секретар і бібліотекар, 4. сторож.

Бюджет Музею на 1925/26 рік такий: § 12, ст. 1. Зарплата—1639 карб. ст. 2. Канцелярські витрати—19 карб., ст. 3. Господарчі витрати—400 карб., ст. 4. Капітальний ремонт—100 карб., ст. 9. На учбову частину—250 карб. А разом на суму—2408 карбованців.

Розподіл і склад експонатів.

З них по характеру: колекцій—13; таблиць-картограм і ин.—50; виробів штуки—149; виробів промисловости—64; інших—272.

З них по відділам: археологічний—1075; мистецтва—170; етнографічний—497; промисловий—35; природничий—2359; церковний—77; педологічний—103; революційний—2142; нумізматичний—3760; негативів і знімків—700; а разом експонатів—10918.

Одвідало Музей за останній квартал коло 2000.

Бібліотека складається майже виключно з книг науково-історичного змісту на 12 мовах кількістю 18909 примірників книжкових одиниць.

Завідувач і організатор Музею М. Семенчик.

Періодика Угорщини. Історик України, дослідник української літератури, етнограф, мовознавець мусить не раз звертатися до угорських джерел і літератури по виясненню різних зв'язків і аналогій, але знання угорської мови у нас дуже рідке, і наукова література угорська ні в одній бібліотеці не підібрана у нас скільки-небудь достатньо. Для орієнтації наших читачів подаємо реєстр угорських наукових часописів за 1924 р., поданий в останнім річнику „Ungarische Jahrbücher“ (1925), що виходить в Берліні під редакцією Robert'a Gragger'a накладом фірми de Gruyter. Поруч угорського титула подається переклад. Цифра тому—се те що вийшло в 1924 році.

Az Adó. Податок. Часопис для питань податкування і оплат. Видають Zoltán Turý і Emil Klug. Річник 13. Вип. 1—3.

Akadémiai Ertesítő. Справоздання угорської академії наук. Ред. Eugen von Balogh. Т. 35. Вип. 409—414.

Allatani Közlemények. Зоологічні вісті.—Орган зоологічного Відділу угорського королівського природничого Т-ва. При участі Géza Horváth і барона Géza Julius Fejérváry. (Від 1922 р. журнал не виходив—останній зазначений том 22. Вип. 1—2).

The Anglo-Hungarian Review. Грохмісячник посвячений середньо-європейським справам (спеціально Угорщині). (Виходить по-англійськи в Лондоні. Т. 3. Вип. 6).

Annales Historico-naturales Musei Nationalis Hungarici. Редагує Géza Horváth. Т. 20 (1923 р.) Статті ріжними європейськими мовами на природничі теми.

Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Архів семигородського краєзнавчого товариства. Видає правління. Т. 42. Вип. 1.

Ars Una. Мистецький часопис. Редактор Koloman Pogány. Річник 1. № 8—9.

Athenaeum. Видається угорським філологічним Т-ством. Ред. Julius Kornis. Останній том 11. Вип. 4—6 (з коротким поясненням змісту статтів на німецькій мові).

Botanikai Közlemények. Ботанічні вісті. Орган ботанічного відділу королівського угорського природничого Т-ва. Ред. Andreas Gombocz. Т. 21 (1923 р.).

Budapesti Szemle. Будапештський Вісник. Видає Géza Voinowich по дорученню Угорської Академії Наук. № 575—577.

Egyházi Ertesítő. Церковні Вісті. Орган будапештської реформатської церковної громади. Річ. 21. № 35—38.

Egyetemes Philologiai Közlöny. Загальний Філологічний часопис. Орган будапештського Філологічного тов-ства. Видають Aurel Förtser і Theodor Thienemann. Річ. 49. Вип. 1—6 (подається короткий німецький зміст статтів).

Egészség. Здоров'я. Часопис для поширення санітарних відомостей. Видає Jozef Kovács. Річ. 39 (1925 р.), вип. 1—2.

Erdélyi Irodalmi Szemle. Семигородський Літературний Вісник. Вид. Stephan Borbély. Річ. 2. Вип. 5, 8.

Föld és Ember. Земля і людина. Вид. Karl Kogutowicz. Річ. 4. Вип. 3. Річ. 5. Вип. 1—2.

Földrajzi Közlemények. Географічні Вісті. Видає Географічне Т-ство. Ред. Zoltán Kerekes. Т. 53. Вип. 4—5.

Földtani Közlöny. Геологічні Вісті. Часопис угорського геологічного Т-ва, а також урядовий орган королівського угорського геологічного інституту. Ред. Tibor Zeller і Robert Reichert. Том. 53 (короткий зміст статтів на чужих мовах).

Hadtörténelmi Közlemények. Воєнно-історичний Вісник. Видає Угорська Академія Наук. Ред. Eugen Gyalókey. Річ. 26. Вип. 1—2. (Короткий зміст статтів на німецькій мові).

Irodalomtörténet. Історія літератури. Орган угорського історично-літературного Т-ва. Ред. Eugen Pintér. Річ. 14. № 1—2.

Irodalomtörténeti Közlemények. Історично-літературні Вісті. Видає Elemér Császár. Річ. 34. Вип. 3—4.

Jogállam. Правова держава. Ред. Wilhelm Gaár і Emil Szalai. Річ. 24. Вип. 5—7.

Katholikus Szemle. Католицький Вісник. Видає Akusius Mihályfi. Т. 39. Вип. 6—7.

- Kelet Népe. Молода Європа. Головний ред. Elemer Halmay (політично-громадськ. часопис). Річ. 17. № 1—4 (статті також по-італійськи і по-німецьки).
- Kereskedelmi Jog. Торговельне Право. Видав. Ludwig Szente. Річ. 22. Вип. 3—5.
- Körösi-Csoma-Archivum. Часопис Т-ва „Körösi-Csoma“ присвячений угро-і фінно-знавству. Вид. J. Németh.
- Közgazdasági Szemle. Огляд народнього господарства. Вид. Ladislaus Buday. Річ. 48. № 10—12.
- Külföldi Szemle. Вісник закордонних справ. Видання угорського Т-ва закордонних справ (по-французьки). Рік 3—4, № 34.
- Levéltári Közlemények. Архівні Вісті. Часопис королівського і краєвого архіву. Видав Desider Csánki. Річ. 2. Вип. 3—4 (короткий зміст статтів по-німецьки).
- Magyar Bibliofil Szemle. Угорський Вісник бібліофілів. Ред. Anton Sikabonyi. Річ. 2. № 1—2. (Французький зміст статтів).
- Magyar Élet. Угорське життя. Незалежний політичний і економічний часопис. Гол. ред. Graf Georg Tisza. Річ. 3, № 1—2.
- Magyar Jog Szemle. Угорський правничий Вісник. Вид. Paul Angyal. Річ. 6. Вип. 3—7.
- Magyar Gazdák Szemléje. Часопис угорських хліборобів. Вид. Eugen Czettler. Річ. 28. № 5—8.
- Magyar Grafika. Угорська графіка. Вид. Nikolaus Biró. Річ. 5, № 7—8.
- Magyar Iparművészet. Угорський мистецький промисел. Офіційний орган краєвого промислового товариства, промислового музею і мистецько-промислової школи. Видав Kolos-Györgyi. Річ. 27, № 8—10.
- Magyar Katonai Közlöny. Угорський Військовий Часопис. Орган угорського воєнно-історичного архіву. Річ. 13. Вип. 3—6 (короткий німецький зміст статей).
- Magyar Kisebbség. Угорські меншості. Національно-політичний Вісник. Ред. Elemér Jakabffy i Josef Willner. Річ. 4, № 10—17.
- Magyar Könyvszemle. Угорські бібліографічні Вісті. Додаток: Бюлетень бібліографічних вістей. Публікований бібліотекою Széchenyi (по-французьки). Ред. Paul Gulyás. Том 31, № 1—4.
- Magyar Középiskola. Угорська середня школа. Часопис католицького т-ва середн. шкіл. Вид. Aladár Péch i Friedrich Brisits. Річ. 16. Вип. 7—10.
- Magyar Művelődés. Угорська культура. Орган Національного Союзу учителів середніх шкіл. Річ 4. Вип. 3—6.
- Magyar Nyelv. Угорська мова. Орган угорського мовознавчого т-ва. Вид. Johann Melich i Zoltán Gombocz. Річ. 21. Вип. 35—8.
- Magyar Nyelvőr. Охорона мови. Вид. Joseph Balassa. Річ. 54. Вип. 5—6.
- Magyar Paedagogia. Угорська педагогіка. Місячник угорського педагогічного т-ва. Вид. Béla Nagy. Річ. 34. Вип. 1—6.
- Magyar Statistikai Szemle. Угорський Статистичний Вісник. Видав центральне статистичне управління. Відповідальний редактор A. de Dobrovitz. Річ. 3, № 1—7 (по-угорськи і по-французьки).
- Magyar Tanítóképző. Освіта вчителя. Вид. Oscar Molnár. Річ 34. № 3—4.
- Minerva. Орган Т-ва „Minerva“. Вид. Theodor Thienemann. Річ. 3. Вип. 6—10.
- Napkelet. Схід. Вид. Cecilie Tormay. Річ. 3. Вип. 3—7.
- Népegészségügy. Народне здоров'я. Вид. королівське міністерство народнього здоров'я і праці. Головний редактор Tiberius Gyögy. Річ. 6. Вип. 11—18.
- Népelet. Народне життя. Часопис угорського етнографічного Т-ва. Вид. Alexander Solymossy i Ladislaus Madarassy. Річ. 2. Вип. 7—12.
- Nyugat. Захід. Голова редакційної колегії Jgnotus, чл. кол. Michael Babits, Oskar Gellért, Ernst Osvát. Річ. 18. Вип. 8—16.
- Protestáns Szemle. Протестантський Вісник. Журнал угорського протестантського літературного Т-ва. Головн. ред. Ladislaus Ravasz, вид. Franz Zsinka. Річ. 34. Вип. 4—6.
- Revue des Etudes Hongroises et Finno-ougriennes. Вісник для угорських і Фінно-угорських дослідів під протекторатом Угорської Академії Наук під проводом Zoltán'a Baranyai i Alexandre Eckhardt'a. Річ. 2. № 4.
- Revue de Hongrie. Угорський Вісник присвячений політичним та економічним справам. Річ. 18. Т. 32.
- Revue de la Société Hongroise de Statistique. Огляд статистичного угорського т-ва. Ред. Béla Tormay 1924 II річ., № 4 Окт. декб.
- Századok. Сторіччя. Орган угорського історичного т-ва. Вид. Al. Domanovsky. Річ. 59. Вип. 1—6 (з коротким поясненням змісту статей на чужомовних мовах).
- A Szent-István Akadémia értesítője. Показчик Академії Св. Стефана. Вид. Johann Reiner. Річ. 9. Вип. 1.
- Szocializmus. Соціал-демократичний Часопис. Вид. Joh. Vanczák i Daniel Várnai. Річ. 14. Вип. 9—12.
- Természettudományi Közlöny. Природничі Вісті. Ред. Alexander Gorka i Ludwig Jlosyay. Т. 56. Вип. 1—6.
- Technika. Техніка. Річ. 5. Вип. 1—10.

Turán. Часопис Туранського Т-ва. Ред. Aladár Bán i Wilhelm Pröhle. Річ. 6. 1923. 3—4 квартал (вийшов з вересня 1924 р.).

Vámügyi és Külforgalmi Közlöny. Вісті митних справ і зовнішнього торгу. Видає Aladár Deményi. Річ. 4. Вип. 10—11.

М. Ж.

Свято книги. Часописи сповіщають, що 3-го жовтня, в день народин Сервантеса, еспанський уряд улаштовує свято книги і думає повторювати його щорічно для боротьби з книжною кризою, яка панує в Еспанії. По всіх середніх і вищих школах, в касарнях і навіть на військових кораблях повинно бути прочитано в цей день уривок з якоїсь книги. Окрім того міністерство культу буде роздавати книжки задурно, а комунальні установи мають відшукати засоби теж для безплатного розповсюдження книги. По цілій Еспанії в цей день книжки повинні продаватися по знижених цінах.

М. Ж.

В правописній справі. В остатній хвилі мав я нагоду побіжно ознайомитися з публікацією „Державної комісії при НКО для впорядкування українського правопису“: „Український правопис. Проект для ознайомлення“, 1926, ст. 123. Очевидно, співробітники „України“ не раз висловляться з приводу сього проекту, і я сам сподіваюсь вернутись до нього, а поки-що користаючися з вільного клаптику нинішньої книжки, я спинюсь на однім спеціальнім питанню, досить дошкульнім для мене, і мабуть для всіх редакторів наукових видань. Се питання м'яких речивників ніякого роду на *ня* або *не*, *тя* або *те* й ин. Як довідуємося з проекту (§ 23 п. 8; стор. 38), більшість комісії висловились за писання *ня*, *тя* категорично, себ-то щоб писати тільки оповідання, поняття, а не оповіданне, понятте, і не так і так. Не входячи в фонетичну і діалектичну сторону сього питання, я зауважу, що як би не стояла ся сторона, але в інтересах докладності і зрозумілості мови треба доконче зіставити в уживанню форму оповіданне, понятте. Або „категорично“, себ-то як єдино нормальну форму, чи „не категорично“—себ-то можливість вживати обидві форми: оповіданне і оповідання.

Се особливо тому, що з сим наростком маємо багато абстрактних понять, які вимагають великої докладності в конструкції фрази, щоб не давати місця двозначностям і не задавати зайвої роботи читачеві: напружувати свою гадку над відгадуванням, чи перед ним *nom. sing.*, чи *genet. sing.*, чи *nom. plur.*; чи *abl. sing.*, чи *dat. plur.*

Бо хоч сей наросток, як доводять лінгвісти, властиво означає збірне поняття і в множині не повинен уживатись, але багато слів таки прийнялось уживати в множині (оповідання, розчарування, представлення, бажання і т. д.)—отже:

оповідання се і *nom. sing.*, і *gen. sing.* і *nom. plur.*, а часом і *voc. sing.* і *plur.*

оповіданням се і *abl. sing.* і *dat. plur.*

Звичайно читач орієнтується або прикметником, або дієсловом, або применником, але се орієнтування забирає часу і уваги, а бувають випадки, що й вони не орієнтують, і зістається неясність, з яким відмінком маємо діло. Читаю: „Треба підпорядковувати поняття волі“—чи се одина чи множина? „Здобуваймо світ поняттям права“—що се—*abl. sing.*, чи *dat. plur.*? А нарешті: коли на книжці стоїть: „Під хмарним небом. Оповідання“—чи се одно оповідання чи збірка?

Прийнявши форму на *нне* (яка вже має за собою право горожанства), простір для двозначностей значно зменшується і читач розуміє конструкцію далеко легше. А се кінець-кінцем завдання правопису!

М. Грушевський.

З М І С Т

	стор.
Віктор Романовський , До історії архіву „Малоросійської Колегії“	3
Володимир Щербина , Участь Київ в Законодавчій Комісії 1767 р.	7
Володимир Данилов , П. А. Куліш і М. О. Максимович	13
Михайло Мочульський , Іван Манджура, український поет і етнограф. В сімдесять п'яти роковини його народин (критично-біографічний нарис)	23
Олександр Попов , Загальний характер української зовнішньої торгівлі в передвоєнні часи	60

МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX ТА ПОЧАТКІВ XX СТ.:

Михайло Бужинський , Метрика І. П. Котляревського	70
Прокіп Нечипоренко , Історія одного вихрещення	70
Михайло Мірковський , „Powrót Zaporozców z Trebizundy“ К. Гейнча	75
Дмитро Абрамович , З листування М. І. Костомарова з графинею А. Д. Блудовою	80
Ганна Шамрай , В старорежимній школі й навколо неї. Оповідання А. Солтановського	90
Володимир Міяковський , Вірш з приводу перших замахів на Олександра II	114
Олександр Рябінін-Скляревський , З революційного українського руху 1870-х років. Одеська Громада 1870-х р (з портретом)	117
Михайло Возняк , Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною	137

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

К. Грушевська : Принципи морали в освітленні французької соціологічної школи: Emile Durkheim: L'education morale, 1925.	156
М. Грушевський : М. Сперанскій, Къ історіи взаимоотноеній русской и югославянскихъ литературъ, 1923	164
О. Малиновський : Р. Лашенко, Лекції по історії українського права, ч. II, в. 1, 1924.	165
М. Петровський : Іван Крипакевич, Студії над державою Богдана Хмельницького	166
К. Харлампович : К. Студинський, Александр Духнович і Галичина. 1924.	170
М. Ткаченко : А. М. Клейнборт, Николай Иванович Зибер, 1923.	171
М. Марковський : П. Мирний—І. Білик, Хіба ревуть воли, як ясла повні? 1925.	173
К. Копержинський : М. Марковський, Як утворився роман „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ П. Мирного та Ів. Білика, 1925.	174
П. Клименко : J. Królikowski. Ziemia Hrubieszowska w latach wojny światowej, 1918.	177
Г. Ілинський . Сборникъ въ честь на профессоръ Ив. Д. Шишмановъ, 1920	178

ХРОНІКА:

Інститут Української Наукової Мови Української Академії Наук , под. Ф. Савченко	179
Літературна Секція Науково-Дослідчої Катедри Історії Української культури в Харкові в 1926—6 акад. році , под. А. Ш.	186
Роменський Окр. Музей , под. М. Семенчик	187
Періодика Угорщини , под. М. Ж.	189
Свято книги , под. М. Ж.	191
В правописній справі , под. М. Грушевський	191

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ

Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія
і народня творчість в соціальному освітленню.

НАУКОВИЙ ЦЮРІЧНИК

За редакцією КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

в. о. секретаря культурно-історичної комісії.

Зміст: Вступне слово. Катерина Грушевська, Дума про пригоду на морі Поповича. К. Копержинський, Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку. Ф. Савченко, „Родини, хрестини, похрестини“ (невидана запись 1854 р. Опанаса Марковича). Акад. М. Грушевський, Постриження й інші обряди, відправляювані над дітьми й підлітками. Л. Шевченко, Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. К. Грушевська, Спроби соціологічного об'яснення народньої казки. Акад. М. Грушевський, Відродження французької соціологічної школи (Дюркгема). Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу, М. Возняк. **Критика й бібліографія. Протоколи Засідань Кабінету примітивної Культури.** — Ціна 2 крб. 70 к.

Видання тої-ж Культурно-Історичної Комісії Академії:

З ПРИМИТИВНОЇ КУЛЬТУРИ,

розвідки і доповіді

Катерини Грушевської.

Ціна 2 крб. 50 коп.

Вийшов з друку науковий збірник:

„Київ та його околиця в історії і пам'ятках“.

(Записки Українського Наукового Товариства в Києві, т. XXII).

Гарно видана, багатьма знімками, кресленнями і діаграмами ілюстрована збірка
XII, 445 сторін. В окремім продажі 6 крб. 25 коп.

ЗМІСТ: Акад. Михайло Грушевський, Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла; Акад. П. Тютковський, Передісторична природа Києва; О. Андрияшев, Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV в.; І. Моргилевський, Київська Софія в світлі нових спостережень; О. Грушевський, З київського ратушного господарства XVI в.; Ф. Ерст, Київська архітектура XVII в.; В. Щербина, Боротьба Києва за автономію; Д. Щербаківський, Реліквії старого київського самоврядування; Ф. Ерст, До історії Києво-Печерської фортеці; К. Лазаревська, Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку; Д. Щербаківський, Перший театральний будинок у Києві і його садиба; В. Щербина, Спомин у Києві про рід Іпсіланти; В. Юркевич, До студій Максимовича з історії старого Києва; С. Шамрай, Київський, односторонній перепис 2-го березня 1874 р.; І. Щітківський, „Исторический путь“ у Києві; О. Гермайзе, З революційної минувшини Києва; М. Боровський, Населення м. Києва в пореволюційний період (1917—1923).

Друкуються другий збірник районного дослідження історії України:

Чернігів і північне Лівобережжя в історії і пам'ятках.

Розвідки, замітки, матеріали.

Розкрито ілюстрований збірник, коло 23 арк. друку.

Передплатники „України“ за р. 1926, які доплачують 6 крб., дістають за це уже випущений розкритий збірник „Київ та його околиця“ (XII+475 сс.) 78 ілюстрацій, 37 стат. таблиць і 2 мапи, що в окремім продажі коштує 6 крб. 25 коп., і другий збірник: „Чернігів та північне Лівобережжя“, — в окремім продажі передбачається ціна 5 крб. 50 коп. Значить, передплатники „України“ дістануть ці розкриті видання (необхідні для всякого, хто займається краєзнавством) за половину ціни.

Ціна 1 крб. 25 к. (Р)

